

X 236896
Vonyó József

Gömbös Gyula

NAPVILÁG
KIADÓ

1982. A

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001163428

A kötet megjelenését a Politikatörténeti Alapítvány,
a Politikatörténeti Intézet és a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatta.

A könyv megírásának ideje alatt a szerző a Nemzeti Kulturális Alap
alkotói támogatásában részesült.

ISBN 978-963-338-364-3

Kiadja a Napvilág Kiadó
Budapest
www.napvilagkiado.eu
Első kiadás: 2014

© Vonyó József, 2014

Jelen könyvet vagy annak részleteit tilos reprodukálni, adatrendszerben tá-
rolni, bármely formában vagy eszközzel – elektronikus, fényképezési vagy
más módon a kiadó engedélye nélkül közölni.

All rights reserved
Printed in Hungary

X 236896

Feleségemnek

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ	9
HÉROSZ VAGY SÁTÁN?	15
CSALÁD – LAKÓHELYEK – ISKOLÁK	19
A falu első gyermeke	19
A nagy változás: Sopron	23
A pécsi hadapródiskola növendéke	28
Nemzet és falu – család és iskola	32
DERÉKBA TÖRT KATONAI PÁLYA	39
Csapatszolgálaton	40
Katonai iskolák: Bécsújhely, Budapest, Bécs	43
A háborúban: a fronton és a hátszágban	54
A politizáló katonatiszt	57
ELLENFORRADALMÁR A FORRADALOMBAN	65
Diplomáciai és minisztériumi szolgálat a Népköztársaságban	65
A MOVE élén	71
Bécsben – Szegeden – Budapesten	78
A forradalmak eseményeinek hatása Gömbös nézeteire	87
KATONATISZTBÓL POLITIKUS	92
A MOVE és a titkos társaságok	94
Miért politikus és nem katona?	103
A fajvédő csoport élén – a kormánypártban	106
A Fajvédő Párt vezére	117
Mi a fajvédelem?	123

Gömbös nézetei és a korabeli magyarországi antiszemita irányzatok	141
A nagy kompromisszum: ismét a kormánypártban – és a kormányban	146
„MINISZTERELNÖK AKARSZ-E LENNI VAGY VEZÉR?!”	165
Kormányfőként a kormánypárt foglya	166
A kormányprogram – a <i>Nemzeti Munkaterv</i>	172
Ami a programból megvalósult – A Gömbös-kormány bel- és külpolitikája	179
Külpolitika a revízió és a gazdaság szolgálatában	180
Az ország belső élete és a kormánypolitika	186
A miniszterelnök és a zsidókérdés	196
A kitörés megalapozása: a Nemzeti Egység Pártja	200
A fordulat ígérete: az 1935. évi képviselő-választások	211
Nemzetszervezés, nemzetnevelés	217
Pártidentitás – nemzeti identitás – „új magyar állam”	225
A „Nemzeti Egység Vezére”	228
Ellenzéki nyomás és konfliktusok a kormánypártban	234
Bukás helyett halál	241
MILYEN POLITIKUS VOLT GÖMBÖS?	247
Másolt-e Gömbös, vagy „magyar úton járt”?	247
Hérosz vagy sátán? Politikus vagy katona?	264
FORRÁSOK ÉS IRODALOM	279
KÉPEK JEGYZÉKE	289
NÉVMUTATÓ	291

ELŐSZÓ

Gömbös Gyulát – Horthy Miklós kormányzó és Bethlen István miniszterelnök mellett – a két világháború közötti Magyarország harmadik legbefolyásosabb politikusaként tartják számon. Okkal. Ezekben az évtizedekben – más és más módon – ők hárman voltak a legnagyobb hatással az ország politikai viszonyainak s ennek nyomán a társadalom egész életének alakulására. Bethlen az államszervezetet és a gazdaságot rekonstruálta a háborús vereség, az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása és a trianoni béke következtében kialakult új helyzetben, másrészt meghatározó lépéseket tett az önállóvá váló kis ország Európa új rendjébe történő beilleszkedése érdekében. Horthy kormányzó tisztsége és széles körben élvezett tekintélye révén, mintegy a rendszer szimbólumaként a stabilitás legfőbb biztosítója volt. Gömbös jelentősége elsősorban abban rejlett, hogy – részben a két politikustárral azonos vagy legalább elemeiben hasonló célokat követve – haláláig a bethleni rendszert megváltoztatni akaró nemzeti (jobboldali) radikális irányzat vezető személyisége, „vezére” volt, így módon jelentős hatást gyakorolt társadalmi csoportok nézeteinek, politikai mentalitásának alakulására. Nem csak tetteivel és politikai gyakorlatával, de az utóbbiakat meghatározó és általa – inkább élőszóval, mint írásban – hirdetett politikai felfogásával is. A három politikus megítélése máig vitatott. Kiváltképp *Horthyé és Gömbösé*.

*

Egy politikus hatását és jelentőségét számos tényező befolyásolja: függ a történelmi helyzettől, azoktól a nemzetközi és hazai viszonyoktól, amelyek kihívások elé állítják, és függ magától a személyiségtől. A személyt illetően meghatározó jelentőségű

a politikai hitvallás, amely determinálja céljait, valamint felkészültsége – kettős értelemben is. Egyrészt az a tudásanyag, amelyet felhalmozott a gazdaság, a társadalom, az államszervezet működéséről, a kulturális élet természetéről, a nemzetközi hatalmi viszonyok alakulását formáló tényezőkről, mindarról, amit egy sikeres politikusnak ismernie kell, másrészt azoknak a képességeknek, illetve annak az eszköztárnak a birtoklása, amelyek segítségével ismereteit kamatoztathatja politikai céljai megvalósítása érdekében. Itt éppúgy szó van a politika fortélyaiban való jártasságról, mint arról, miként tud szót érteni emberekkel, társadalmi csoportokkal, és miként tud hatni rájuk – elfogadtatva velük saját nézeteit. Személyisége is jelentősen befolyásolja sikerességét. Utóbbit azonban nem csak, sőt, nem is elsősorban velészületett tényezők határozzák meg; sokkal inkább a környezeti hatások: a *családi és iskolai* nevelés, a tanult szakma tartalma, a szűkebb (a baráti kör, egyesületek, pártok, a település miliője stb.) és a tágabb társadalmi környezet (az ország társadalmi-politikai viszonyai, az uralkodó kulturális és szellemi irányzatok, a korabeli nemzetközi trendek), és nem utolsósorban a mindezek körében meghatározó szerepet játszó személyiségek, akik példaképei lehetnek egy felnövekvő gyermeknek, egy kibontakozó személyiségű ifjúnak vagy akár egy pályája csúcsára érkező politikusnak is. Mindezen tényezők hatásainak érvényesülését persze nemcsak önnön tartalmuk határozza meg, hanem a „befogadó” személyisége is, amelyet korábbi, hasonló tényezők is formáltak.

E megfontolásokból kiindulva nem szokványos életrajzot kívánunk a Tisztelt Olvasó kezébe adni. Elkerülhetetlen persze az életút és a politikai pálya sarkpontjainak, legfontosabb eseményeinek számbavétele. Ezeket azonban többnyire csak támpontként kívánjuk vázlatosan ismertetni, helyenként csupán felvilágitani. Azért is, mert számos korábbi munkából ismerhetők.

Inkább arra törekszünk, hogy bemutassuk, milyen ismereteket szerzett, hogyan vélekedett Gömbös a magyar társadalom életének, az ország belső és külpolitikai helyzetének különböző kérdéseiről, és miként alakultak élete során, politikai pályája különböző szakaszaiban ezekre vonatkozó nézetei. Egy rövid áttekintésben tematikai értelemben ezt sem tehetjük a teljesség igényével, ezért vizsgálódásunkat Gömbös politikai szerepe és tevékenysége egy máig vitatott elemének, a hatalomhoz fűződő viszonyának feltárására korlátozzuk. Könyvünk címe így akár az is lehetett volna: *Gömbös Gyula és a hatalom*. A terjedelmi korlátok arra kényszerítenek bennünket, hogy ne foglalkozzunk e helyütt behatóbban a középpontba helyezett témához szorosan nem kapcsolódó részkérdésekkel: a kormányzati politika jó néhány elemével, a kortárs politikusok, rivális politikai mozgalmak reagálásaival, a sokak által megírt „Új Szellemi Front”-tal, továbbá a politikus hétköznapi életével, családjához fűződő viszonyával stb. Annak ódiúmat is fel kellett vállalnunk, hogy emiatt hiányérzet keletkezhet az Olvasóban.

Nem csak *ismertetni* akarjuk Gömbös gondolatait és azok által motivált tetteit. Mindenekelőtt *megérteni* kívánunk. Megérteni azt, hogy miért az adott szavakat mondta ki, miért az általa elkövetett cselekedeteket választotta adott helyzetben; mi motiválta abban, hogy mindenáron hatalmi pozícióba kerüljön; és miként bánt azzal, amikor már birtokában volt? Azaz jobban érdekel bennünket a „miért” a „mi”-nél. A tekintetben is: miért éppen ő vált ki és jutott vezető szerephez különböző helyzetekben, holott az általa irányítottak között nagy számban akadtak magasabb rangú, képzetesebb katonatisztek, majd nála sokkalta felkészültebb politikusok? A megértés, persze, nem kritikátlan elfogadást jelent részünkről, inkább a jelenségek okainak feltárását, azt a szándékot, hogy beleéljük magunkat hősünk helyzetébe, és az ő korának

viszonyait, az őt ért szellemi, egzisztenciális, érzelmi hatásokat mérlegelve értékeljük szavait és tetteit. A rendelkezésére álló lehetőségek, alternatívák ismeretében ítéljük meg, hogy helyesen minősített-e helyzeteket és a megfelelő megoldásokat választott-e. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy milyen folyamatokat generált, erősített fel vagy fojtott el egész politikai tevékenysége – halála után is befolyásolva ezzel az ország sorsának alakulását.

Ez pedig feltételezi, hogy az életút kronológiai áttekintése közepette időnként kitérőt tegyünk, és nagyobb terjedelemben, esetenként időben vissza- és előre is tekintve vizsgáljunk meg egy-egy kérdést.

Ahhoz, hogy ezeknek az igényeknek megfelelhessünk, jelentős mennyiségű levéltári, könyvészeti és sajtóanyagot kellett feldolgozni. Könyvünk műfaja, a népszerűsítő biográfia azonban nem teszi lehetővé és indokolttá a részletes lábjegyzetelést. A bibliográfiában is csak a felhasznált irodalmat tüntetjük fel. A lábjegyzetekben csak levéltári és nyomtatott forrásokra, illetve olyan szakmunkákra hivatkozunk, melyekből szó szerint idéztünk. Ahol lehet, a publikált forrásokra is összevontan hivatkozunk.

*

A munka elkészítéséhez szükséges anyaggyűjtésben nyújtott segítségért köszönet illeti számos közgyűjtemény munkatársait: az Országos Széchényi Könyvtárban *Baumgartner Bernadettet* és *Hanák Lucát*, a PTE Egyetemi Könyvtárának különböző részeiben *Schmelzer-Pohánka Évát*, *Radványi Ferencet*, *Szeberényi Gábort* és *Horváth Klárát*. A Baranya Megyei Levéltárban különösen az egykori igazgatót, *Szita Lászlót* és *Tegzes Ferencet*, a Vas Megyei Levéltárban *Tilcsik Györgyöt*, a Soproni Városi Levéltárban *Krisch Andrást* és *Csekő Ernőt*, a Soproni Múzeumban *Tóth Imrét*, a soproni Berzsényi Dániel Evangélikus Gimnázium

könyvtárában *Káldy Zsuzsannát* és további levéltárak, könyvtárak munkatársait, akik kezünkbe adták a Gömbös pályája minél teljesebb megismeréséhez szükséges dokumentumokat. *Erőss Zsolt* dokumentumok és képek, néhai *Gömbös Tamás* pedig a család történetére vonatkozó dokumentumok és kéziratok átadásával járult hozzá a kötet elkészítéséhez. A kézirat véglegesítését segítették azok a hasznos szakmai észrevételek, kritikai megjegyzések és javaslatok, melyeket a kiadó által szervezett műhelyvitán fogalmaztak meg kollégák: *Egry Gábor*, *Földes György*, *Gyarmati György*, *Harsányi Iván*, *Ignác Károly*, *Konok Péter*, *Ormos Mária*, *Pritz Pál*, *Takács Róbert*. A szerző halálával tartozik *Gellériné Lázár Mártának* rendkívül gondos és precíz szerkesztői munkájáért.

A könyv megalkotását segítette az NKA kutatói támogatása. És végül köszönettel tartozik a szerző a Napvilág Kiadónak a felkérésért, hogy az egykori miniszterelnökről szerzett tudását összegezve és közben új adatokkal kiegészítve megírja e könyvet.

HÉROSZ VAGY SÁTÁN?

A hivatásos katonából lett politikus megkerülhetetlen alakja volt a két világháború közötti Magyarországnak. Törekvései, problémafelvetései figyelmet és minden korabeli magyar vezető politikusnál több és hevesebb érzelmi reakciót váltottak ki. Egymással is feleselőket – *dicsőítést* és *elmarasztalást* egyaránt.

Gömbös egész pályája során a magyar politikai élet megosztó személyiségei közé tartozott. Kortársai közül sokan a legtehetségesebb politikusok között tartották számon, mi több, benne látták a háborús vereség és a trianoni trauma okozta gazdasági, politikai, társadalmi nehézségek potenciális felszámolóját, a magyarság mindezekből fakadó lelki válságának megszüntetőjét. Őt tekintették a magyar sorskérdések legvilágosabb megfogalmazójának és a legjobb, legalábbis legígéretesebb megoldási módok felmutatójának. Akadtak olyanok, akik feltételezték, hogy az ő vezetésével az ország nem jutott volna az újabb világégést követő sorsára. *Héroszként*, emberfeletti adottságokkal és lehetőségekkel rendelkező lényként dicsőítették. Mások viszont őt tették felelőssé a Magyarországot az újabb katasztrófába sodró politikai lépések megalapozásáért, a szélsőjobboldali politikai mozgalmak megerősödéséért és ártalmas szellemi, politikai befolyásuk növekedéséért. *Sátáni* erők képviselőjeként, vezéralakjaként emlegették. Ezt a kettősséget szimbolizálta szobrának felállítása 1942-ben a Döbrentei téren, majd annak felrobbantása 1944 októberében.

A kortárs kritikusok közül sokan vádolták a miniszterelnöket azzal, hogy másol – a korszak két hírhedt jobboldali diktátorát, Hitlert és főként Mussolinit követi. Ezt fejezte ki szemléletesen az akkoriban ráaggatott gúnynév: *Gömbölini*. A gyanú korábban is felvetődött. Gömbös már a fajvédők vezetőjeként is

arra kényszerült, hogy védekezzen, azt hangoztatva, hogy az általa képviselt politika sajátos magyar jelenség, nem fasizmus vagy „nemzeti szocializmus”.

Ezekben az egymásnak feszülő nézetekben mindkét oldalon kusza kavalkádként keveredtek a racionális érvek és a valóság tényeit félresöpörő érzelmek, indulatok.

Hasonló jelenségeket tapasztalhatunk a Gömbös alakját, egykori működését és annak hatásait felidéző jelenkori emlékezetben is, származzék az magánszemélyektől vagy közszereplőktől. Tünetően vonult ki 2004-ben egy holokausztra emlékező konferenciáról egy felháborodott idős zsidó házaspár, amikor a kritikus, de a valóságot reálisan bemutatni igyekvő előadó arról beszélt: a harcos antiszemita Gömbös sohasem követelt fizikai erőszakot az általa elmarasztalt zsidósággal szemben. Nem sokkal később, 2007-ben vette fel az általuk példaképként tisztelt Gömbös nevét a később betiltott Magyar Gárda Hagyományörző és Kulturális Egyesület Tolna megyei alakulata, ezzel jelezve, hogy büszkén vallották magukat a megyében született, szélsőjobboldali nézeteket hirdető, fajvédő politikus örökösének.

Árnyaltabb a kép a tudományos munkákban. A második világháborút követő években született értekezések ideológiai és politikai elvárásoknak is megfelelően ezért Gömbös hatalomgyakorlását totális fasiszta diktatúraként aposztrofálva, hosszú ideig kivétel nélkül negatívan ítélték meg az egykori miniszterelnök egész pályafutását. Az 1970–1980-as években született tárgyszerűbb történeti elemzések jelentősen árnyalták a képet. A rendszerváltást követően új hangok jelentek meg. Történeti szaktanulmányokban, összefoglaló munkákban és tankönyvekben no meg publicisztikában rajzolták át Gömbös portréját, gyakran a Gömböst és történeti jelentőségét felmagasztaló nézeteket részesítve előnyben. Gergely Jenő elsősorban az ún. marxista

történetírás Gömbös miniszterelnöki tevékenységéről formált ítéleteit korrigálva kívánt reális és kiegyensúlyozott képet kialakítani rövid életrajzi vázlatában és részletes biográfiájában, többek között olyan alapvető kérdésekben, mint a diktatórikus törekvések, a vezéreszme érvényesülése, valamint az egykori fajvédő kormányfőként gyakorolt zsidópolitikája.

A gyakran szélsőséges vélemények legtöbbször nem jelentenek mást, mint egyoldalú ítélkezést. Olyan markáns ítéleteket, amelyek Gömbös politikája egy-egy elemének kiragadása, illetve annak vagy egész tevékenységének ideológia-politikai indítatású, ezért szükségszerűen torz értékelése alapján születtek. Az egykori miniszterelnök személyiségéről, politikájáról és annak hatásáról, jelentőségéről is csak akkor lehet reális értékelést adni, ha megismerjük egész tevékenységét, szóbeli, írásbeli megnyilatkozásainak, tetteinek egészét. És mindezt nemcsak figyelembe vesszük, hanem meg is próbáljuk megérteni, miért szólt, vélekedett, cselekedett úgy adott helyzetekben. Ehhez nélkülözhetetlen, hogy ne mai viszonyainkból kiindulva, ne csak saját értékrendünk szerint ítélkezzünk, hanem mindenekelőtt azt vizsgáljuk, hogy:

(1) milyen hatásokra alakult a vizsgált személy egyénisége, gondolatvilága;

(2) az adott kor viszonyai között milyen lehetőségek álltak rendelkezésére, milyen mértékben ismerte, látta át és reálisan értékelte-e azokat;

(3) szavai és tettei milyen reakciókat váltottak ki a társadalomból, annak különböző csoportjaiból, és – ami ennél is fontosabb – döntései miként befolyásolták azok életét.

A szempontok persze kiegészíthetők számos további elemmel. A lényeg, hogy *saját korának viszonyai között* értelmezzük a vizsgált politikus *egész tevékenységét*.

A megértés a fontos, de *megismerés* nélkül nem lehet *megérténi*. Nem kevésbé hangsúlyozandó, hogy a megértés nem jelenthet feltétlen elfogadást, csak a cselekvő személy lehetőségeinek tükrében kialakított reális értékelést. Az egyaránt lehet elismerő vagy elítélő, de egyik végeredmény sem nélkülözheti az árnyalást, az összképtől elütő, ám azt lényegében nem módosító részletek felmutatását is.

Bármily távol álltak is egymástól a róla alkotott ellentétes vélemények, egy dolgot kevesen vitattak: Gömbös az 1920–1930-as évek Magyarországnak befolyásos, jelentős tömegek véleményét alakító politikusai közé tartozott. Nem csak akkor, amikor a hatalom közelében vagy miniszterelnökként annak csúcsán érezhette magát. Ellenzékbe szoruló pártvezérként is sokan figyeltek rá. S a főhatalom birtokosai sem téveszthették szem elől: mindig számolniuk kellett személyével és politikai hatásával. Nem véletlen, hogy 1928-ban, öt ellenzékben töltött év után immár nem pártvezetőként, hanem államtitkárként, majd miniszterként lett a hatalomgyakorlás aktív részese, miként az sem, hogy újabb négy év elteltével a végrehajtó hatalom fejévé nevezte ki a kormányzó, Horthy Miklós. S jóllehet, miniszterelnöksége idején a politikájával és személyével kapcsolatos viták nem csitultak, sőt felerősödtek, élete utolsó hónapjaiban pedig már bukott politikusnak számított, 1936. október 6-án formálisan a hatalom centrumából ragadta el a halál Gömbös Gyulát.

CSALÁD – LAKÓHELYEK – ISKOLÁK

A falu első gyermeke

A csecsemő Gömbös Gyula centrumba született. Egy csöppnyi, németek lakta falu, az alig több mint hétszáz lelkes Murga központjában látta meg a napvilágot. A tolnai dombvidék két dombvonulata között meghúzódó keskeny településnek nem alakulhattott ki központi tere. Az egyetlen utca két párhuzamos házszora a völgyön végigfutó patak két oldalán, egymástól jókora távolságban állt, mindkettő előtt földes kocsiúttal. A keleti oldal közepe táján álló evangélikus templom jelezte, hol van a falu centruma. Az Isten háza előtt-alatt az egy tantermes evangélikus elemi iskola. E mellett szerénykedett az alacsony tanítói lakás. Ebben – a központban lévő – házban jött világra a majdani miniszterelnök, karácsonyi ajándékként, 1886. december 26-án.

Apja, id. Gömbös Gyula, evangélikus tanító messziről érkezett. A soproni születésű (1858) férfi apai felmenői Vas megyében a Kemenesalján, Magyargencsen éltek, és a 16. század elején, a török elleni harcokban tanúsított hősi helytállásukért nemességet kapott ősök leszármazottainak vallhatták magukat. A nagyapa, Gömbös Imre azonban műasztalosként dolgozott Sopronban, és Pfandesack Karolát egy századok óta a városban élő német polgárcsalád lányát, vette feleségül. Idősebb Gömbös Gyula a soproni tanítóképző elvégzése után, német és magyar nyelvű tanítói képesítéssel 1876-tól rövid ideig Kemenesalján, majd a Baranya megyei Hidason tanított. Innen egy néhány hónapos magántanítói kitérő után került Murgára 1882-ben.¹ 1886 februárjában

¹ Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltára (GyMSML) Soproni Levéltár (SL), VVV. 62. Soproni Evangélikus Tanítóképző Intézet iratai. Iskolai anyakönyvek. 1873–74, 1974–75, 1875–76-os tanév.

vette feleségül Anna Maria Weétzelt (később magyarosan, Weitzel Annamáriaként használta nevét), aki a tanítói lakás melletti házban született és élte le addigi 19 évét. A lakás méretei s a hozzá kapcsolódó gazdasági épületek is mutatták, hogy a nemrég érkezett tanító a legvagyonosabb, egyben legtekintélyesebb család lányát vette feleségül. A tanító volt az egyetlen értelmiségi foglalkozású a lakosok között, hisz az istentiszteleteket is a szomszéd település lelkésze tartotta. A karácsonyi jövevény így a falu elsőnek számító családjába született, és születésével abban is központi helyet szerzett magának. Ő volt az első gyermek, ráadásul fiú, aminek különösen nagy jelentősége volt még a 19. század végi Magyarországon, kiváltképp egy német közösségben. Ennek jelentőségét csak növelte, hogy édesanyja kiterjedt családjában hosszú idő után ő volt az első fiúgyermek.

Az új jövevény persze nem érzékelhette mindezt. A csepere-dő kisfiúban, majd kis kamaszban azonban egyre halmozódtak azok az élmények és benyomások, amelyek nyomán kialakult és mind erősebbé vált önnön kiválóságának érzete, és a vágy, hogy minden közösségben és helyzetben középponti szerepet kapjon.

Egy 5-8 éves gyermek, még ha örömet harcias játékokban lelő fiú is, ellenállhatatlanul vágyik szülei, főleg anyja babusgató szeretetére, ölelésére, simogatására. Első éveiben meg is kapta ezt édesanyjától. Apjától kevésbé. Id. Gömbös Gyula a kor normáinak, szokásainak megfelelően kemény, szigorú ember volt; tanítóként is, családapaként is. A faluban csak mint „der Herrgott von Murga”, azaz „a murgai Atyaúristen”-ként emlegették. Felelősséggel gondolkodó és gondoskodó családfőként féltő gonddal figyelte és egyengette fia fejlődését. Ez azonban az eleven, esetenként szertelen kis Gyula esetében leginkább a fegyelmező szabályok meghatározásában és betartatásában öltött testet. S ennek egyaránt eszköze volt a szigorú szó és a nádpálca is – például, ha az iskolába lépve

azon kapta fiacskáját, hogy épp a padokon nyargalászik. A szidalmak hatását, bármennyire is „kiérdemelte” őket, aligha tüntették el a szigorú apai szájából hallott érdekes bibliai történetek, és a „kis katoná” érdeklődését kiváltképp felkeltő, a régi magyarok, köztük a család őseinek dicsőségét hirdető, hőstetteit színező regék és mondák, miként a kemény apai kéz ölelésének, simogatásának elmaradása sem az általa forgatott nádpálca nyomait. Ám az évek múltával nem csak a vágyott apai ölelést hiányolhatta. Hétéves korától az akkor született öccse lett anyja kedvence. Jóllehet változatlanul féltő szeretettel vigyázott elsőszülött fiára – időnként a keményen eljáró apai kezet is lefogva –, egyre inkább a már-már lányos vonásokat viselő, babarcú Jánost babusgatta.

A szülői szeretet elmaradó vagy egyre fogyó fizikai jeleit, az általuk kiváltott érzéseket nem pótolhatták a kiváló iskolai eredmények és a Murga határában húzódó Hanfbergen vívott „csaták”, a vezérként bennük aratott „katonai sikerek”, de fontos szerepet játszhattak a formálódó személyiség alakulásában.

Kitűnő eredménnyel végezte az első két osztályt, és az év végi vizsgákon dicséretben részesült. Elismerésként ő mondhatott verset az évzáró ünnepélyen a templomban a gyerekek, a szülők és a falu előljárói előtt. Bátor kiállásával és szép szaválásával nagy sikert aratott. A jó szellemi képességek és a nyilvános szereplésre való készség, hajlam első jelei voltak ezek, amelyeket társai is elismertek.

Ám nem csak a „falu első gyermekeként”, az iskola legjobb tanulójaként vívott ki magának elismerést kortársai között, a szó szoros értelmében is kiharcolta azt. A kisfiúkat mindig is szinte ösztönösen vonzották a „katonás dolgok”, a harcias játékok. Kiváltképp egy olyan korban, melyben különösen nagy becsülete volt a katonai erényeknek. A nemzet nagy harcairól, a hősi helytállásról szóló történetek éppúgy fontos helyet kaptak

az iskolai olvasmányokban, mint a katonaviselt öregek elbeszéléseiben. Murgán is voltak néhányan, akik részt vettek 1878-ban Bosznia okkupációjában, melynek élményeit megosztották a falu fiataljaival. S mi más játéka lehetett a kis falu apró legénykéinek, mint a határban „seprűnyéllovakon” nyargalászva, farkarddokkal, fapuskákkal megvívott ütközetek. A kis Gömbös Gyula ebből is kivette részét – a parasztyerekekkel együtt. Nem tartozott a legnagyobbak közé, „vékony, de erős gyerek volt”. Ám szikárnak és szívósnak bizonyult; ügyességével, fűrgeségével, kitartásával pótolta az erő hiányát, meg kezdeményezéssel, szervezéssel, irányítással és bátorsággal. Nem félt birokra kelni a nálánál nagyobbakkal. Így szerezhette első, még nem tudatosuló élményeit arról, miként lehet irányítani másokat. Nem kevésbé fontos nyomokat hagyhatott benne az, hogy a „tanító fia” egyenrangú társként harcolt a kisebb vagy nagyobb birtokkal, vagyonnal rendelkező parasztcsaládok gyermekeivel. Ám az egykori játszótárs későbbi emlékezése szerint „mindig és mindenben ő dirigált s mindenben praktikusabb és ügyesebb volt, mint a többiek”.² Így már nemcsak a családon belül, testvérei között foglalt el középponti helyet, hanem falubeli kortársai között is. Sikerek voltak ezek a kis Gömbös Gyula számára, és ha tudata mélyén raktározódtak is csak el, maradandó élmények voltak. Olyanok, amelyek élete végéig befolyásolták a falvakhoz és azok népéhez fűződő pozitív érzelmeit is.

Nem egyedi esetről volt szó. Tanítók, tanárok sokaságának tapasztalatai (a modern korban felmérései) igazolják azt a tézist, hogy a gyermekközösségekben – a kisiskolás kortól a kamaszkorig egyaránt – létező kapcsolati hálókból egyedi tulajdonságok, adottságok, képességek alapján kiválasztódnak a

² Révay József: *Gömbös Gyula élete és politikája*. Franklin, Budapest, 1934, 10.

csoport meghatározó alakjai, vezéregyéniségei. Számukra pedig e szerep betöltése akár életre szóló élményt, tapasztalatot jelenthet, és a vágyat, hogy később, más helyzetekben és közösségekben hasonló státust alakítsanak ki maguknak. De nemcsak a vezető pozíció iránti vágyat, hanem ösztönös készségeket is, melyek segítségével érvényesíteni tudják céljukat.

Bár az apa a család ellátásához elegendő jövedelemmel rendelkezett, 1894-ben megpályázta és elnyerte a soproni evangélikus gyülekezet által meghirdetett három tanítói állás egyikét. Így a család a következő év nyarán Sopronba költözött.

Amikor anyai nagyapja szekerén elhagyta Murgát, a nyolc éves Gömbös Gyula a falu első gyermekének érezhette magát.

A nagy változás: Sopron

Sopronba érkezve, egyik napról a másikra gyökeresen megváltozott a helyzete. Nem tudjuk, kimozdult-e Murgáról 1895 nyaráig. De ha járt is a megyeszékhelyen, Szekszárdon, Sopronhoz fogható élményt nem szerezhett. A korabeli tolnai megyeszékhely – a központjában lévő néhány nagyobb épülettől eltekintve – falusias képet mutató kisváros volt a fallal körülvett, középkori várossal, ősi templomokkal rendelkező nyugati „nagyvároshoz” képest.

Ebben a házrengetegben egy piciny falu kereteihez szokott gyermek el is tudott veszni, miként a gyermekek seregében is. Hisz a soproni evangélikus elemi fiú iskolában több osztálytársa volt, mint ahányan Murgán iskolába jártak. Itt szó sem lehetett központi szerepről. Osztálytársai között az utolsó volt, távoli, ismeretlen faluból érkezett „jöttment”. Helyzetét a család szerény életfeltételei sem erősítették. Első otthonuk az evangélikus gyülekezet árvaházának egyik lakása volt. A vízvezetékkel, villannyal, gázzal

felszerelt helyiség addig elképzelhetetlen komfortot jelentett a család számára, a Halász utcai gyermek azonban külvárosinak számított a belvárosi polgársarjak szemében. Ez a „hátránya” szűnt meg, amikor apja a város központjában, a főtéren álló, híres Fabricius-házban kapott lakást. A szinte palotának számító belvárosi ház erősítette a család és benne az elsőszülött fiú presztízsét is.

A vágy azonban, hogy ő legyen az első, mint addigi életében, nem hunyt ki a kilencéves fiúból. Sőt! Hátrányossá vált helyzete dacot és aktivitást váltott ki belőle. Mindenekelőtt az iskolában bizonyított. Jó adottságait kihasználva változatlanul szorgalmasan és eredményesen tanult. Az elemi iskola 3. és 4. osztályában egyaránt a legjobb tanulók közé számított *igen jó* általános, szorgalomból pedig *kitűnő* minősítésével. Valamennyi tantárgyból *jeles* osztályzattal honorálták teljesítményét, csak a 4. osztályban földrajzból elért *jó* lógott ki a sorból.³ Ez növelte tekintélyét osztálytársai körében, annál is inkább, mert nem állandóan könyveket bújó stréberként érte el eredményeit. Megmaradt annak az eleven, izgalmas játékokra vágyó gyermeknek, mint aki Murgán volt. Apjának tanító barátja emlékezése szerint „Gyula nagyon élénk volt, csintalan, szerette a vad játékokat, szeretett száguldozni kint a szabadban, birkózni, harcolni, verekedni”.⁴ Ez pedig aligha tette ellenszenvenssé életkorukból fakadóan hasonló mentalitású társai körében. Sőt, a falun edzett gyermek sok vonatkozásban ügyesebb, erősebb volt náluk, és magával hozta nemcsak a vágyat, hogy ő szervezze, vezesse a játékokat, hanem a képességet is, amely alkalmassá tette erre. Mindezek nyomán úgy tűnt, különösebb megrázkódтарás nélkül élte meg a nagy változást, és a második nyár idejére kezdett hasonló helyzetbe kerülni, mint szülőfalujában.

Ősszel azonban váratlan, a családot és tanárait is meglepő fordulat következett be. Apja az 1557-ben alapított, nagy hírű soproni evangélikus líceumba íratatta be. Abba az intézménybe, amelyben egykor ő szerezte tanítói képesítését. Nem tudni, mi volt a tanító apa szándéka jó eszű fiával, de a következő évek azt bizonyították, kettejük vágyai eltértek egymástól.

Az osztálya legjobb tanulói közé tartozó, jó képességekkel rendelkező elemistának minden esélye megvolt arra, hogy hasonló eredményeket érjen el a magasabb iskolafokozatban is. Nem így történt. Az első osztályban csupán szabadkézi rajzból kapott *jelest* év végén. Vallástanból, földrajzból, tornából ért el *jó* eredményt, magyar és latin nyelvből, rajzoló geometriából és szépírásból elégségesre minősítették teljesítményét, matematikából azonban év végén elégtelen osztályzatot kapott, amelyet a javító vizsgán tudott elégségesre korrigálni. A tanulmányi eredmények romlását magyarázhatta volna a nagy váltás, ami a körülményekben, a tantárgyak és tanárok számának, illetve a követelmények növekedésében bekövetkezett. A következő évek fejleményei azt jelzik, hogy nem ez volt az ok. Tanulmányi eredményei később sem javultak érdemben. Teljesítménye hullámozó volt, jegyei között több volt az elégséges, mint a jó, jelest pedig csak vallástanból, német nyelvből, testgyakorlásból kapott egy-egy, illetve énekből két alkalommal. Ennél is figyelmeztetőbb jel volt, hogy az elemiben még „igen jó”-ra minősített magaviselete a gimnáziumban „szabályszerű”-re változott, ami a legrosszabb, még elfogadható minősítést jelentette.⁵ Okkal.

³ MNL GyMSML SL, Evangélikus népiskola Sopronban, Katalógusok az 1895–96-ik tanévből, 34., és az 1896–97-ik tanévből, 35.

⁴ Révay, 1934, 20.

⁵ MNL GyMSML SL, VIII/61. A Dunántúli Ev. Egyházkerület Soproni Líceumának iratai 9. kötet. Tudósítás a soproni ág. h. ev. lyceumi főgymnasium tanuló ifjúságáról az 1890/1–1899/1900. tanévben. 1897/98. 1.B; 1898/99. 2.B; 1899/1900. 3. B; VIII/61. A soproni ág. h. ev. lyceumi főgymnasium névkönyve, 1900/01., 22. sz.

Gömbös a líceum renitens diákjai közé tartozott. E négy évben a kötöttségek elleni tiltakozás, a merev szabályok áthágása, a tilalmak megszegése jellemzi magatartását. Kevés olyan verekedés zajlott az órák közötti szünetekben, amelyben ne vett volna részt – kezdeményezőként vagy a viaskodó felek szétválasztására hivatkozva. A verekedésekben is megnyilvánuló temperaméntuma, mozgásvágya és harci kedve éppúgy kivitte a Sopron határában emelkedő dombokra, mint egykor a murgai Hanfbergre – persze az általa szervezett-irányított, harcias kedvű barátaival együtt, akikkel kemény csatákat vívtak tavasztól kora őszig a domboldalak bozótjában bujkálva, télen meg hógolyóval. Vonzotta az ismeretlen. Aligha kapott elismerő szavakat szüleitől, amikor maszatosan, koszos ruhában tért haza „katonatársaival” a város alatt húzódó csatornarendszerben tett barangolásaiból. Nem csak a szabályokkal szegült szembe, csetenként tanáraival is. Nagy tiszteletlenségnek számított és büntetést vont maga után az, hogy egyik tanárát órán, diáktársai előtt figyelmeztette tévedésére. Máskor „kikérte magának” és határozottan utasította vissza, hogy tanára igaztalanul őt vádolta óra alatti beszélgetéssel, holott más volt a tettes. Egy alkalommal, nem tudni, mi ellen tiltakozva, megnyitotta az iskola vízcsapjait, elárasztva az épület jelentős részét, amit szintén fegyelmeivel büntettek. Jellemző, hogy épp olyan önérzetesen vállalta tettét, mint ahogy az igaztalan vádat utasította vissza. Mindezek ismeretében nem véletlen, hogy tanárai nyugtalan, csintalan, verekedő rosszfiúnak tartották.

Mozgásvágyát nem elégítette ki a heti két iskolai tornaóra, amikor jószerével csak a szertorna művelésére nyílt lehetőség. A hiányt nemcsak a harci játékokkal elégítette ki. Nyáron az úszásban, csónakázásban, télen a korcsolyázásban lelte örömét – minden lehetőséget kihasználva, hogy hódoljon sportszennedélyének. A merev iskolai szabályokat e téren sem tartotta be. Azt

követően is szervezte csapatának futballmeccseit a várostól távoli helyszíneken, hogy egy súlyos sérülést követően az igazgató megtiltotta diákjainak a játék művelését. A szigorú ellenőrzést pedig a helyszínek állandó változtatásával játszotta ki.

Ezekben a tiltakozást kifejező megnyilvánulásokban későbbi tulajdonságainak csírái is tetten érhetők.

Iskolai magatartása és tanulmányi eredményei egyrészt azt jelezték, hogy a kis kamaszban nem alakult ki érdeklődés az elméleti jellegű, elmélyült tanulást, gondolkodást, sok olvasást és persze „székhez kötött”, kitartó egyéni munkát igénylő tárgyak iránt. A mozgásban, a csapatban végezhető, dinamikus tevékenységben lelte örömét. Olyanokban, melyekben fizikai képességei érvényesülhettek, melyekben erejét, ügyességét is összemérhette másokkal. Olyanokban, melyekben kezdeményező, szervező is lehetett és egyben vezető szerepet is betölthetett. E téren elért sikerei elismerést váltottak ki barátaiból, és dicsőséget hoztak számára. Nyilván nem minden társa esetében volt ez így. A líceumba már válogatott diákság került. A tanulók között nagyobb arányban jelentek meg azok a polgári, értelmiségi családból származó gyermekek, akik otthoni könyvtárakból válogathattak olvasnivalót, zenetanulásra kötelezték őket, és olyan családi kapcsolatokkal rendelkeztek, amelyek révén gyakran fordultak meg „előkelőbb” környezetben. Velük szemben műveltségi hátrányban volt a „kis vadóc”, aki az „úri magatartásra” nevelt kamaszok körében rangon alulinak számított. Ebbe a körbe jó tanulmányi eredménnyel sem lehetett könnyen bejutni és megbecsülést szerezni. Minden bizonnyal ez is szerepet játszott a kitűnni vágyó kamasz renitens magatartásában. A verekedésekben tanúsított ügyességével, kitartásával és a tanárokkal szembeni ellenállásban mutatott bátorságával, a szabályok áthágásával velük is éreztetni akarta, vannak dolgok, amelyekben különb náluk.

Nem kevésbé volt fontos, hogy mindez tiltakozást, valamiféle dacos ellenállást is kifejezett. Minden bizonnyal nemcsak a számára unalmasnak bizonyuló líceummal szemben, hanem az apai akarral szemben is, amely nem vette figyelembe a gyerek vágyait, hajlamait. Pedig őt egészen másfajta képzés érdekelt. Olyan, ahol az órákon kívül csillogtatott képességeit kamatoztathatja. Ezt jelezte a soproni laktanyákba bevonuló katonák és kiképzésük iránti felűő érdeklődése is. Az engedetlenséget kifejező tettek elhallgatott szavakat helyettesítettek. Mert édesanyja emlékezése szerint általa tisztelt apjának, akiért rajongott is, nem mert nyíltan ellentmondani az a gyermek, aki esetenként tanárai ellenében is önérzetesen védte igazát. A dachoz makacsság is társult, s ezzel együtt járt, hogy kitartóan küzdött akarata érvényesítéséért – gyerektársaival, tanáraival és apjával szemben egyaránt. Jóllehet, néhány emlékeztől eltekintve forrásokkal nem vagy csak egyes elemeiben bizonyítható mindez, következtetésünket igazolja az ezt követő négy év.

A pécsi hadapródiskola növendéke

A negyedik év végére Gömbös Gyula tanító belátta: reménytelen vállalkozás eleven, a tudományok iránt a legcsekélyebb érdeklődést sem mutató fiát elméleti ismeretek elsajátítására kényszeríteni. Ezért határozta el, hogy katonai iskolába íratja. A gyenge közepes tanulmányi eredmény nem sok eséllyel kecsegtetett. Lehetőséget az biztosított számára, hogy Sopron városának alapítványi helye volt az 1898-ban megnyílt pécsi kadétiskolában, melyet Fabinyi Teofil, a város országgyűlési képviselője támogatásával ifjabb Gömbös Gyula kapott meg.

Pécsett zárt intézmény várta 1901 kora őszén. A szomszédos területektől magas fallal elkerített, laktanyaszerű objektum 32

személyes hálótérrel és szigorú katonai fegyelemmel. Itt a délelőtti órák után nem csaphatta össze a leckét és utána nem rohanhatott ki társaival a környező dombokra katonásdit játszani. Szigorú rend szerint peregetek napjai. A hadapródiskolában nem a kerítésen kívűről leste, hogyan gyakorlatoznak az igazi katonák, itt a falakon belül maga vehetett részt katonai gyakorlatokon. De nem kénye-kedve szerint, hanem olyan módon, ahogy parancsolták neki. Ugyanúgy alkalmazkodnia kellett tanáraihoz, ugyanúgy be kellett illeszkednie egy diákközösségbe, mint a líceumban. Nagy volt azonban a különbség. Diáktársaival együtt igazi katonák voltak – ha csak „palánták”, kadétek is, tanárai pedig valódi tisztek, katonai felettesek. És ez teljesen más viszonyrendszert jelentett; nagyobb kötöttséget, kevesebb mozgásteret – de olyan tevékenységet és rendet, amelyre igazából évek óta vágyott. Ez az iskola sokféle szempontból meghatározónak bizonyult egész további életére: ismereteinek tartalmára, gondolkodásmódjára, mentalitására, magatartására egyaránt.

Az oktatás tartalmát meghatározta az intézmény feladata: a hadapródiskolák csapatszolgálatra képezték ki „alantas tiszteket”. Ennek érdekében a tiszt számára szükséges általános műveltség, valamint a hivatásszerű kötelmek teljesítésére szükséges katonai és katonai-műszaki ismeretek és ügyességek elsajátítását várták el a növendékektől.

Itt is voltak elméleti tárgyak, a hangsúlyt azonban a hivatásra felkészítő katonai ismeretekre és gyakorlatokra helyezték. Az általános műveltség elsajátítását minimális szinten várták el a növendékektől, ugyanakkor különös figyelmet fordítottak a nevelésre. Ennek célja: olyan „jellemtulajdonságokat és erkölcsi érzelmeket” kifejleszteni a kadétekban, „melyek mindenkinek díszére válnak, a férfiú értékét megalapítják, a lélekben önfeláldozó érzületet ébresztenek fel és ápolnak, melyre az ifjú

harcosnak magasztos hivatáskötelmének betöltésénél multhatatlanul szüksége van.”⁶ Mindez a hazájáért akár életét is áldozni kész, „úriember” katonatiszt korabeli definíciójának is tekinthető. Az oktatott tárgyak sokoldalúan szolgálták a célok megvalósítását – a koncentrált katonai képzéssel és ehhez kapcsolódó testgyakorlással, az úriember társasági életben történő helytállása feltételeinek megteremtésével (tánc, ének, öltözködés, illeten), az idegen nyelvek alapjainak és egy minimális általános műveltség elsajátításával. Annak érdekében, hogy a csapatszolgálat megkezdése előtt a növendékeknek „az úri modort és a gavallériát gyakorlatilag is legyen módjuk kipróbálni”, rendszeresen szerveztek farsangi bálakat az alkalomra feldíszített intézményben, ahová a pécsi bálozó közönséget is meghívták.⁷

A temperamentumos, mozgékony, önállóságra törekvő, egyéni akaratát érvényesíteni igyekvő kiskamasz számára persze nem volt egyszerű beilleszkedni ebbe a rendbe. Az első években itt is előfordult, hogy megszegte a szabályokat, hogy ellenszegült. S a retorzió sem maradt el: nem egyszer lehetett lakója a foglár „vendégszobáinak”.

Ám az új körülmények kedvező hatásai egyre inkább érvényesültek. Ebben az intézményben azt tanulhatta, amit szeretett, és kedvére való feladatokat kellett teljesítenie. A harcászat, a vezénylés rejtelmait ismerhette meg az elméleti órákon és gyakorolhatta a gyakorlótéren – alkalmanként „megbízott parancsnokként” is. Immár hivatalosan, felsőbb parancsra tehetett azt, amit a maga erejéből kellett kivívnia a murgai és soproni „harcmezőkön”. Itt sem kevésbé élvezte, hogy irányíthat, vezényelhet másokat. Komolyan is vette, és tanárai, diáktársai elismerését is kivívta vele. Nemcsak ezzel, hanem más szerepléseivel is.

A kadétiskola kiváló lehetőségeket biztosított a sportolásra az egyre erősödő, mind nagyobb mozgásigényű fiú számára. Az ifjú Gömbös teljesítményeivel kitűnt társai közül. Jól úszott, átlag feletti eredményeket ért el a legkülönbözőbb atlétikai számokban – különösen a diszkoszvetésben. Legtehetségesebbnek a vívásban bizonyult, kard- és törvívásban egyaránt. A nagy szerelem azonban a futball maradt, amelyet itt már tiltás nélkül, szabadon űzhetett. Jóllehet, képességei alapján különösen a vívásban ismert versenyző lehetett volna, nem ezt az utat választotta. A katonai hivatást tartotta fontosnak, s annak mindent alárendelt, amíg lehetett. A sport iránti vonzalom, jelentőségének felismerése azonban életre szólóan megmaradt, és ez később politikusi tevékenységét is befolyásolta.

A másik terület, amelyben kitűnt, a nyilvános szereplés volt. Tanárai hamar felismerték, hogy szívesen és jól szaval. Többször szerepeltették az iskolai rendezvényeken és elégedettek voltak teljesítményével. Itt tapasztalt bátor kiállása a tanórai szereplések, gyakorlatok során is megnyilvánult. Feleletei, véleményalkotása során is határozott, jól fogalmazó diák volt – tanárai és diáktársai előtt egyaránt.

Mindez siker volt, a kiemelkedés lehetősége, és ezzel élt is Gömbös. A sikerek kedvezően hatottak az intézményhez, annak rendjéhez történő alkalmazkodásra. Az emlékezések azt bizonyítják: nem azért illeszkedett, mert betörték, hanem azért, mert megkedvelte, élvezte mindezt. S ez a fegyelmezetlenség megszűnésén túl abban is megnyilvánult, hogy immár az elméleti tárgyakat is szívesebben tanulta. Azokban a matematikai tárgyakban is jól teljesített, amelyekben a leggyengébb volt a líceumban. A katonai jellegűek mellett leginkább a történelem érdekelte. Elsősorban a hadtörténet, amelyről szívesen olvasott a kötelező tananyagon túl is. Iskolai megnyilvánulásai azt bizonyították,

⁶ Garay Lajos: *A Pécsi Magyar Királyi Honvéd Hadapródiskola története*. Pécs, 1939, 46.

⁷ Uo. 79–80.

hogyan önállóan végiggondolta az olvasottakat és szuverén módon igyekezett értékelni azokat. Eredeti meglátásai esetenként tanárait is meglepték.

Tanulmányi sikereit gyors felfogásának, jó memóriájának, áttekintő képességének és immár e téren is megnyilvánuló kitarásának köszönhetette. Nem tanult sokat, de gyorsan és sikeresen. Ezt az eredmények is igazolták. A negyedik év végén az ötödik legjobb tanulójaként végezte el az iskolát a 37 fős évfolyamból és nyerte el a hadapród tiszthelyettesi rangot. Az 1905 augusztusában az összes hadapródiskolában végzett 150 növendék közül a 13. rangszámot kapta, azaz a végzettek legjobbjai közé tartozott.⁸

A hadapródiskolában kapott utolsó minősítése egyszerre dokumentálta a pozitív változásokat és egyénisége korábban kialakult vonásainak továbbélését, részben felerősödését. Tehetséges diákként jellemezték, akinek „felfogása helyes, emlékezőtehetsége kifogástalan, előadasmódja szabatos”. Élénk, víg, kedélyes, őszinte ifjút ismertek meg benne, aki „jómodorú, igen katonás, túlérzékeny, nem mindig tud magán uralkodni”, ráadásul „kissé önfejű” is.⁹ Ilyennek látták felettesei/tanárai a 18 éves Gömbös Gyulát, akiről feltételezték, hogy sikeres katonai karrier vár rá.

Nemzet és falu – család és iskola

Gömbös későbbi politikai nézeteinek – számos kortársához hasonlóan – két sarkalatos eleme volt. Egyrészt a nemzet, amelyet a húszas években fajként is értelmezett. Másrészt az agrárgondolat.

⁸ Szakály Sándor: A sportos katonatiszt. Adalék Gömbös Gyula katonai pályafutásának rekonstruálásához. In Uő.: *Trianon, honvédség, háború, sport*. Kárpátia Stúdió, Budapest, 2013, 71–72.

⁹ Révay, 1934, 43.

A mezőgazdaságot tekintette a gazdaság legfontosabb ágazatának, és ennek megfelelően a parasztság fontos társadalmi szerepét hangoztatta. Annak gazdasági, kulturális és szociális „felemelése” mindenkori törekvéseinek egyik legfontosabb eleme volt. A két elem szoros kapcsolatban állt egymással. A parasztságban látta ugyanis a magyar nemzet/faj felemelkedésének, boldog jövőjének egyik zálogát.

Gömbös Gyula felnőttként mindig magyarnak vallotta magát – szinte hivalkodóan. Sőt politikusként azt hirdette, hogy a magyarság érdekeinek leghitelesebb képviselője, és erről közvetlen munkatársai is igyekeztek meggyőzni a társadalom széles rétegeit. Német gyökereiről elvétve emlékezett meg, pedig a gyermek nemzeti identitását kettős hatások alakították. Murgán még befolyásolta a hagyományait a magyar közegben is őrző német közösség, hogy aztán fokozatosan a magyar váljék uralkodóvá. Anyanyelve eredendően a német volt. Nem csak azért, mert németül beszélő sváb anyja szülte. Nagyszüleiével és anyja rokonságával, akikkel naponta találkozhatott, szintén sváb tájszólásban érintkezhetett, miként falusi játszótársaival is, és német prédikációt hallhatott a templomban. De nem csak a nyelvről volt szó. Az 1745-ban Kalóznakról ideérkező 45 hesseni eredetű, evangélikus család zárt közösséget alkotott. Mindennapi életüket a német földről magukkal hozott és vallásuk által diktált hagyományok szabályozták. Ezekkel a hagyományokkal és normákkal találkozhatott a növekvő és egyre több hatást, információt érzékelő kis Gömbös Gyula is. Az egyetlen ember, aki magyar identitást táplálhatott a cseperedő személyiségbe, apja volt, aki hatéves korától egyben tanítója is. Tőle az iskolában magyar és német szót egyaránt hallhatott. Az iskolán kívül szinte kizárólag magyart. Így valójában kétnyelvűként nőtt fel.

A német falusi környezet nem volt ellenséges a csekély számú magyarral szemben. Ezeket a német közösségeket életük minden

eleme Magyarországhoz kötötte: tulajdonuk, földjeik, házuk, a bennük megtestesült szorgos munka, amellyel családjuk másfél száz év óta felhalmozta a létfenntartás alapvető feltételeit és más értékeket. Kereskedelmi kapcsolataik a környező, nem csak német településekhez kötötték őket. Életüket az ország törvényei szabályozták. Német anyanyelvük, hagyományaik, identitásuk megőrzésével is természetes otthonuknak, hazájuknak érezték és tekintették Magyarországot és azon belül a falut, amelyben éltek. Ezt a gyermekkori emléket őrizte Gömbös, és idézte fel Szekszárdon már miniszterelnökként tett látogatása során:

„Engedjék meg, hogy visszaemlékezzem arra a kis falura, amelyben német asszony magyar miniszterelnököt szoptatott és egy magyar nemesi sarjadékból intranzigens magyar embert nevelt. Arra a kis falura, amelyben *német nyelven magyarul imádkoztak*, s amelyben sohasem jutott senkinek sem az eszébe az, hogy kitaszítottja ennek a nemzetnek.”¹⁰

Ennél fontosabb volt az a szellemiség, amely egyrészt apja gondolkodását, másrészt az iskolai oktatást jellemezte. Ezek hatására vált egyeduralkodóvá Gömbös gondolat- és érzelmvilágában a magyarságtudat. Az apa, jóllehet sohasem hivatkozott nemesi származására, öntudatosan őrizte azzal is összefüggő magyar identitását. Ezt az érzést igyekezett átadni diákjainak és fiának is – a nemzeti érzést felkeltő-erősítő történetekkel és példamutatással egyaránt. Sopronban olyan kolléga barátságát kereste, aki hozzá hasonlóan érzett és gondolkodott, bár neve német eredetű volt. A kis Gömbös Gyula gyakran és örömmel látogatott apjával Krug Lajosékhöz, ahol – személyes emlékezése szerint

¹⁰ Idézi Révay, 1934, 13.

– „a magyar függetlenségről és a boldogabb magyar jövőről” folyó beszélgetéseket is „kihallgathatott”.¹¹

A dualizmus korának közgondolkodását befolyásolták a közjogi kérdések körüli viták. A társadalom számottevő részében voltak népszerűek az 1848/49-es forradalom és szabadságharc emlékéhez is kötődő függetlenségi törekvések. Ezeket a megnyilatkozásokat a korabeli magyarországi viszonyok egyoldalú megítélése jellemezte. Anélkül utasították el a kiegyezést, hogy vizsgálták volna az ország gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődése számára általa teremtett lehetőségeket. Az ilyen tartalmú nemzeti érzés felkeltését szolgáló megnyilvánulások jellemezték az oktatási intézmények rendezvényeinek jelentős részét. A századforduló éveiben pedig a magyar nemzeti érdekek érvényesítésére irányuló törekvések sokasodtak a honvédségben, illetve intézményeiben: mindenekelőtt a magyar vezényleti nyelv bevezetése követelésének formájában. Ezek a hatások érték mind az elemi, mind a két középiskolában a serdülő Gömbös Gyulát is.

A soproni líceum, amelynek padjait Gömbös Gyula négy évig koptatta, évtizedes küzdelmet folytatott a magyar tanítási nyelv bevezetéséért, amelyre 1859-ben került sor. Az iskola a kiegyezés utáni szabadabb légkörben következetesen őrizte hagyományait. Az oktatás és nevelés célja „a tudományos pályán haladó ifjú jellemének oly irányba való képzése, hogy az a magyar nemzet és az ennek jó-rossz sorsában hűségesen osztozó evang. egyház szent érdekeiért való lelkesedésből” merítse „az életet termékenyítő” erejét – deklarálta az iskolavezetés.¹² Ennek szellemében folyt az

¹¹ Révay, 1934, 20–21. Idézet: 21.

¹² A Dunántúli Ág. Hitv. Ev. Egyházkerületi Soproni Lyceum államilag segélyezett főgymnasiumának és bölcsészeti-theológiai főiskolájának értesítője A Dunántúli Ág. Hitv. Ev. Egyházkerületi Soproni Lyceum államilag segélyezett főgymnasiumának és bölcsészeti-theológiai főiskolájának értesítője az 1900/901-iki tanévről. Közzéteszik: Gombocz Miklós és Poszváék Sándor. Sopron, 1901, 31.

oktatás, illetve szervezték ünnepélyeiket. A vallási ünnepek mellett megemlékeztek – többek között – április 14-éről, az 1848-as áprilisi törvények szentesítéséről, más esetben március 15-éről. A reformáció napján rendezett ünnepségen „A reformáció és a nemzeti szellem” címmel tartott értekezést Németh Sámuel teológushallgató. Ilyen célokat szolgáltak a jelentős nemzeti emlékhelyekre szervezett kirándulások.¹³

Hasonló szellemiség jellemezte, ha néha bújtatott formában is, a honvédség iskoláit, így a pécsi hadapródiskolát is. Gömbös katonai tanulmányai a magyarországi nemzeti ellenállás, illetve törekvések erősödésének időszakára estek, amelyeknek csak egyik elemét jelentették a hadüggyel kapcsolatos követelések. A hivatalos előírások ugyan azt várták el a honvédség tisztjeitől, hogy „a király, a dinasztia és a haza iránti szeretet lángja soha ki nem alvó tűzként lobogjon a honvéd tisztikar ifjú sarjadékainak szívében”,¹⁴ és a képző intézményeknek ilyen szellemben kellett nevelni őket, utóbbiak legalább a kötetlen programokon teremtettek alkalmat a király és a dinasztia érdekeitől eltérő nemzeti érzések és az ország függetlensége iránti vágy kifejezésére is. Ilyenben Gömbös növendéknek nemcsak része volt, de szavaltai révén szerepe is. Ezekben az években törölte el a honvédelmi miniszter azt a rendelkezést, mely szerint a tiszteknek tilos volt énekelniük a Kossuth-nótát, a nemzeti Himnusz és a Szózatot. Így az intézet növendékei is együtt énekelhették őket a civilekkel, „kivált olyan ünnepélyes alkalmak esetén, amikor a Himnusz vagy a Szózatot a közönség hazafias tüntetésként együtt szokta énekelni”.¹⁵

¹³ Lásd a Lyceum értesítőit az 1897/98-iki, az 1898/99-iki és az 1899/1900-iki tanévről.

¹⁴ Erkölcsei nevelés. A „M. Kir. Honvéd Ludovika Akadémia” (Budapest, 1900) c. könyvből idézi Rada Tibor: *A Magyar Királyi Honvéd Ludovika Akadémia és a testvérintézetek összefoglalt története (1830–1945)*, I. kötet. Calgary – Budapest, 1998, 98.

¹⁵ Garay, 1939, 93–125. Idézet: 98.

Az ünnepi beszédek, a versek, ének- és zeneszámok nem az ország gazdasági, kulturális, katonai stb. helyzetével kapcsolatos, racionális ismereteket közvetítettek, nem érveltek, hanem úgy mond *hazafias érzelmeket* keltettek, illetve tápláltak. S ennek szellemében készítették cselekvésre Gömböst, a kisdíákot is, aki már a líceumban megszidta egyik társát, mert a császári, fekete-sárga színekkel díszítette rajzát a nemzeti trikolor színei helyett.

A faluhoz és népéhez fűződő viszonyát nem szavak, hanem személyes élmények határozták meg. Nem csak kisgyermekként tapasztalhatta meg a falusi élet szépségeit és szerethetett morzsányi emlékfoszlányokat a paraszti munka nehézségeiről. Nyarai egy részét később, soproni és kadétiskolai éve alatt is Murgán, gazdálkodó nagyszüleinél töltötte. S az esetenként a kemény nyári munkákba is bevont ifjú már tapasztalatokat is szerzhethetett arról, mit jelent földet művelni, állatokat gondozni. Ami pedig legalább ilyen fontos: megmaradt személyes és közvetlen kapcsolata a paraszti sorban élő rokonokkal, az egykori játszópajtásokkal. Ezek az élmények is mondatták évek múlva a politikussal:

„Jaj annak, aki megfeledkezik arról, hogy honnan jött. Ez azt jelenti, hogy nincs összekötve az élettel, és azt az erőforrást, amelyet a falu és eme esetben a szülői ház adhat neki, nélkülözi, és nem sorozhatja alkotó tényezői közé. [...] Csak az a nemzet lesz erős, amely politikájában a gazdatársadalomra és életében a falura támaszkodik, mint amely megőrizte a maga szűzies erkölceit.”¹⁶

1905 nyarán egy jó szellemi adottságokkal, emlékező és áttekintő képességgel megáldott, vidám természetű, temperamentos, edzett, sportot kedvelő, magán uralkodni nem mindig

¹⁶ *Tolnamegyei Újság*, 1930. szeptember 20. 1.

tudó, de szakmai tekintetben felkészült, céltudatos tiszthelyettes lépett a katonai pályára, aki a mások feletti parancsnoklásban lelte örömét. Világlátását a nemzet mindennek feletti voltával, a nemzeti függetlenség vágyával kapcsolatos *érzelmek*, illetve a falu *szeretete*, a paraszti munka *tisztelete* jellemezte. De arról sem feledkezhetünk meg, hogy a kadétiskolában, jóllehet változatlanul csekély elméleti érdeklődést tanúsított, valamelyest szélesedett és mélyült általános műveltsége, a német mellett elsajátíthatta a francia és a horvát nyelv alapjait (utóbbinak hamarosan nagy hasznát vette), miként a társasági élethez szükséges legfontosabb normákat és készségeket is. E tulajdonságok erősödtek fel és gazdagodtak új elemekkel a hadseregben, a fronton, a háborús háttérben és a forradalmak viharában átélt élmények, újabb tanulmányok során és az olvasmányokból szerzett ismeretek nyomán.

DERÉKBA TÖRT KATONAI PÁLYA

A reményekre jogosító kadétiskolai minősítést követően ígéretesen indult Gömbös katonai pályája. A hadapródiskolában róla kialakult kép azt jelezte, hogy az ifjúnak minden esélye megvan a sikeres katonai karrier befutására. Elsősorban rajta múlt, milyen sikerrel. De nem csak rajta, azon is, milyen lehetőségeket kap az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregén belül.

Az ifjú kadét kedvező időpontban kezdhette meg szolgálatát. A Monarchia utolsó évtizedei a tiszti presztízs emelkedésének időszaka voltak, amit a pályára jelentkezők számának emelkedése is jelzett. Miként az is, hogy a hagyományok erejének gyengülésével párhuzamosan csökkent a nemesi és nőtt a polgári származású tisztek aránya. Mindkét jelenség összefüggött azzal, hogy az 1890-es évek második felétől növelték a tiszti állomány létszámát, ami együtt járt anyagi helyzetének rendezésével is.

A kezdést az is meghatározta, hogy Gömbös Magyar Kir. Honvédség iskolájában végzett, így annak keretében tehetett meg az első lépéseket. Abban a honvédségben, amely közvetlenül a magyar honvédelmi minisztérium irányítása alá tartozott, de nem volt önálló magyar haderő, hanem csupán egyik eleme a hatalmas, békeidőben mintegy 250–260 ezer főt számláló, és 800 ezres hadilétszámú fegyveres erőnek. Annak törzsét pedig a birodalom egész területéről besorozott közös, ún. k. u. k. hadsereg alkotta. Ez a három tagból álló és a birodalom lakosságának összetételéből fakadóan soknemzetiségű konglomerátum *szupranacionális, nemzetek fölötti* hadsereg volt. Másrészt, mivel a birodalom és a dinasztia érdekeit érvényesítette, egyben *dinasztikus* jellegű is volt. Ennek a nemzeti-nemzetiségi érdekeket nem érvényesítő, sőt azokat elfojtani igyekvő „anacionális”, egyben a dinasztikus gondolatot is ápoló hadseregnek

fontos szerepet szántak a birodalom egységének összetartásában. Mindennek hatása a Magyar Királyi Honvédségben is érvényesült, és azt Ferenc József személyes szereplésével is igyekezett erősíteni. 1901 szeptemberében a Pécsi Királyi Honvéd Hadapródiskolát szemlélte meg, ahol a növendékek sorában ott állt a tanulmányait ekkor kezdő Gömbös is.

Ebben a hadseregben kezdte meg tisztí pályafutását az a 18 éves kadét, akibe gyermekkorától erős nemzeti érzéseket plántáltak. Ez a kontraszt azonban évekig nem okozott konfliktust számára. Annál kevésbé, mert a honvédségen belül, jóllehet a szó valódi értelmében nem volt nemzeti hadsereg, érvényesültek bizonyos nemzeti szempontok. S itt nem csak a magyar vezényleti nyelvről volt szó. A honvédség rendezvényein Ferenc Józsefet csak *magyar királyként* emlegették és az ő parancsainak követése mellett mindig hangsúlyt kapott a *haza szolgálata*. S a haza mindig Magyarországot jelentette – sosem a Monarchiát.

Csapatszolgálaton

A kora ifjúságától magyar nemzeti érzéseket tápláló Gömbös Gyula 1905 szeptemberében a nemzeti vonásokat magán viselő Magyar Királyi Honvédség olyan alakulatához került, amely legkevésbé volt magyar. A horvátországi Varasdra, a VII. honvédkerület Zágrábban állomásozó 25. honvéd gyalogezredének elkülönített alakulatához, amelynek állományát túlnyomórészt horvát és bosnyák katonák adták. Egy év múlva itt kapta meg a hadnagyi csillagot és lett valóságos honvédtiszt. Egy újabb év elteltével a honvédkerület és az ezred központjába, Zágrábba helyezték.

Nem telt el sok idő, s az „idegen” közegben sem mozgott már idegenül. A német faluban, sváb gyermekek között felnőtt fiatal

tiszt számára nem okozott problémát az együttműködés a zömmel paraszti sorból származó, más nemzetiségű közlegényekkel. A pécsi hadapródiskolában is voltak horvát diáktársai. Nehézséget „csak” az okozott, hogy alig értette nyelvüket és kevés kivétellel ők sem tisztjüket, a magyart és a németet. Ezt a nehézséget hamar leküzdötte. Nagy szorgalommal és jó nyelvezékét kihasználva néhány hónap alatt olyan szinten sajátította el a horvát nyelvet, hogy hamarosan az alakulat altisztképző iskolájában is taníthatott. Itt eltöltött évei, a délszláv (horvát és szerb) tisztekkel, köztük feletteseivel és a horvát, bosnyák közlegényekkel kialakult kapcsolatai révén ismeretekre tehetett szert a számára idegen területek politikai viszonyairól, az ott élő különböző társadalmi csoportok helyzetéről. Magas szintet elért nyelvtudása mellett ez is szerepet játszhatott abban, hogy később politikusként is megkülönböztetett figyelmet tanúsított a „nagy háború” után alakult új délszláv állam iránt, és kitüntetett jelentőséget tulajdonított a hozzá fűződő kapcsolatoknak a magyar külpolitikában.

A csapatszolgálatban töltött évek fontos tanulságokkal szolgálnak további három szempontból. Egyrészt itt nyílt lehetősége először arra, hogy a gyakorlatban – ha nem is éles, harci helyzetekben – bizonyítsa parancsnoki képességeit, felkészültségét. Másrészt a sport iránti vonzalma és e téren mutatott teljesítményei okán. Későbbi, politikusként is tapasztalt mentalitása szempontjából érdemel figyelmet a társasági életben tanúsított magatartása, illetve tiszttársaihoz és alárendeltjeihez, a közkatonákhoz fűződő viszonya.

Felettesei hamar felismerték Gömbös tehetségét, és tisztet próbáló feladatok elé állították, amelyeket rendre parancsnokai megelégedésére oldott meg. Az értékelések kiemelték jó vezetői és kiváló szellemi képességeit, amelyek alkalmassá teszik

élelmességet, ügyességet és nem utolsósorban bátorságot igénylő feladatok ellátására. Ennek köszönhetően sokféle területen, a hadosztály kerékpáros osztagának parancsnokaként, felderítőként és a zászlóalj altisztképző iskolájának tanáraként, vezetőjeként is kiválóan minősítették teljesítményét. 1912-ben készült utolsó minősítésében hadosztályparancsnoka mindehhez hoztette: „Különösen becsvágyó, fáradhatatlanul kitartó és tevékeny. [...] Jövőjére nézve a legjobb reményekre biztat. Kiválóan megfelelt.”¹⁷

Emlékező tiszttársai kivételes fizikai és pszichikai állóképességét is hangsúlyozták, melynek forrását ő a rendszeres sportolás biztosította erőnlétében jelölte meg. Változatlanul sokat és kiválóan vívott, atletizált és tornászott, amikor lehetősége nyílt rá, úszott. Mindezek mellett Varasdon és Zágrábban tökéletesítette lovaglótudását, osztagvezetői feladatából fakadóan pedig sokat kerékpározott.

Katonai és sportsikerei következtében tekintélye volt, s népszerűvé vált tiszttársai körében. De nem csak ezért, s nem csak ott. Jó bajtársnak tartották, aki feletteseivel szemben tisztelettudó és korrekt, alárendeltjeivel szemben pedig jóindulatú. Utóbbi persze nem jelentett engedékenységet: ám szigorúsága ellenére is élvezte beosztottjai bizalmát, mert gondoskodott róluk, segített problémáik megoldásában. Népszerűségét növelte a társasági életben betöltött szerepe. Különösen Varasdon – a felnőtt szabadságát először élvezve – vett részt társaival együtt mulatozásokban. Nem csak katonatársai körében volt kedvelt társasági ember. A küllemére, megjelenésére mindig sokat adó, sportos alkatú, fess fiatalember kedvelt figurája volt a polgári társas rendezvényeknek, báloknak is. Nem kis mértékben annak köszönhetően, hogy

¹⁷ Révay, 1934, 51.

remekül énekelt, könnyed és szórakoztató társalkodónak, szellemes mulattatónak és kivételesen jó táncosnak bizonyult. Mindez az ifjú hölgyek körében is népszerűvé tette.

A csapatszolgálat ideje igencsak kurtának bizonyult. A komoly katonai erényeket felmutató, sokoldalúan tehetségesnek bizonyuló, idegen nyelveket is beszélő hadnagyot felettesei alkalmasnak tartották arra, hogy tisztí tanfolyamokon és iskolákban gazdagítsa tudását, annak eredményeként pedig feljebb lépjen a tisztí ranglétrán.

Katonai iskolák: Bécsújhely, Budapest, Bécs

A sport iránti vonzalma, e téren bizonyított sokoldalú tehetsége miatt mindenekelőtt sporttiszként számítottak szolgálataira. 1908-ban Wienerneustadtba (Bécsújhely), az Osztrák–Magyar Monarchia közös hadseregének sportképzéssel foglalkozó iskolájába vezényelték, ahol rövid megszakítással majd két évet töltött. Előbb a „speciális vagy másként külön vívótanfolyam” (1908–1909), majd a Cs. és Kir. Katonai Vívó- és Tornatanárképző Tanfolyam (1909–1910) hallgatója volt. Az 1881-ben alapított iskola a császári és királyi haderő, a „közös hadsereg” számára képzett vívó- és tornatanárokat. A hallgatók, akik között nemcsak tiszték, hanem tiszthelyettesek is voltak, a Monarchia haderejének valamennyi részéből verbuválódtak. A hely és a benne tanuló összetétele új információkkal, tapasztalatokkal és elményekkel gazdagította, mindenekelőtt a sport terén.

A második évben három alkalommal készített felmérések adataiból kitűnik, hogy Gömbös a különböző sportágakban más-más adottságokkal és tehetséggel rendelkezett, de a 10 hónap alatt jelentősen javultak eredményei és a rangsorban

is előrelépett. Mindvégig legjobb volt az évfolyamon az atlétikai számokban, de közepes teljesítményt nyújtott az erő igénylő gyakorlatokon. Eredményei azonban az utóbbiakban is javultak. Míg a képzés eleji felmérésen a 11 fős csoportban 10. volt, tanév végén a 6–8. helyen végzett. Teljesítménye alapján igen jól megfelelt minősítést kapott.

Figyelemreméltó eredményeket ért el több rangos vívóversenyen. Pozsony bajnokságán 4–5. helyezést ért el, holtversenyben azzal a Pósta Sándorral, aki 1924-ben Párizsban egyéni olimpiai bajnok lett. 1910-ben az osztrák és a magyar hadseregbajnokságon is a legjobbak között végzett mind a kard-, mind a törvívásban. Eredményei alapján akár nemzetközi hírnű vívó is válhatott volna belőle. A sportot azonban csak eszköznek tekintette – a katonatiszt számára nélkülözhetetlen erő és ügyesség fejlesztéséhez. A két év sportsikerei acélozták önbizalmát, amiben eddig sem szenvedett hiányt. Még határozottabb lett. S ekkor lett életre szólóan a sport elkötelezett híve, ügyének támogatója. Itt vált végleg meggyőződésévé, hogy az egészséges társadalom, a lakosság egészsége biztosításához nélkülözhetetlen a testedzés.

A megszerzett tudást és készségeket egy évig gyakorolta csapattesténél. Innen jelentkezett a M. Kir. Honvédség *budapesti* felső tiszti tanfolyamára, ahol 1911 márciusában sikeres felvételi vizsgát tett. A hatvan felvételiző közül huszonkettes rangszámmal került a 30 fős évfolyamba. Ez a kurzus önmagában nem képesített tiszti fokozatra. Csupán az előrelépés lehetőségét megteremtő „előszoba” volt a Monarchia egyetlen, vezérkari tiszteket képző intézménye, a bécsi Császári és Királyi Hadiiskola (k. u. k. Kriegsschule) előszobája. Saját vezérkari képzés hiányában, e tanfolyam legjobbjai közül delegálhatott a honvédség vezetése magyar tiszteket a bécsi főiskolára – évenként mindössze 8–10 főt. Gömbös itteni tanulmányai egy sikertelen földrajzfelelet miatt

hajszál híján megszakadtak. Csak egy társa ösztönzésére javított és végezte ezt követően nagy ambícióval, szorgalommal és sikerrel tanulmányait. Ennek köszönhetően 1912. október 1-jén a legjobbnak nyolc hallgató egyikeként léphetett be a hadiiskola kapuján. Közöttük csak kivételesen lehettek hadnagyok, mert elvárás volt a főhadnagyi rang megszerzése. Gömböst 1911. november 1-jével léptették elő főhadnaggyá.

Bécs életének és pályájának fontos állomása – katonai előmenetele, személyes, családi élete, illetve későbbi politikai nézetei és szerepvállalásai szempontjából egyaránt.

A hadiiskola hallgatójaként korosztályának legkiválóbbjai közé került, hisz az 55 hallgatót majd ezer jelentkező közül válogatták. A többség, 47 fő a közös hadsereg és a Landwehr állományából került ide, ahol a honvédségtől eltérő szellemiség uralkodott. A magyar tisztek száma bizonyára több volt nyolcnál, mivel a k. u. k.-alakulatoknál is szolgálhattak néhányan.

A követelmények sikeres teljesítése a közös hadsereg tisztikarának legfelső régiói felé is megnyitotta az utat. Ezt nemcsak az iskola rangja biztosította, hanem a képzés tartalma is és nem utolsósorban az, hogy kiváló felkészültségű, művelt tisztek voltak tanáraik, akik mentális szempontból is követhető példát jelentettek tanítványaik számára.

Az itt folyó képzés révén Gömbös az eddigieknél sokkal szélesebb körű ismereteket szerezhetett. Nem csak hadászatról és harcászatról, hadműveletek kidolgozásáról, csapatok szervezéséről, mozgatásáról, háborús helyzetekről és felderítésről volt szó. A vezérkari szolgálat szerteágazó tájékozódást és sokoldalú tájékozottságot feltételezett: a hadviselés minden anyagi és technikai körülményének ismeretét, harci helyzetben pedig ezek feltételeinek biztosítását. A szűken vett katonai vonatkozásokon túl megismertették a növendékeket a hadsereg ellátásához szükséges

élelmezés, ruházat, fegyverek, szállító eszközök, híradós berendezések stb. biztosításának, valamint az egészségügyi szolgálat szervezésével. Ehhez elkerülhetetlen volt a hátország viszonyainak, a mezőgazdaság, az ipar, a kereskedelem, a közlekedés, az egészségügy s nem utolsósorban a társadalom hangulatának minél alaposabb ismerete.

Gömbös főhadnagy sikeres akart lenni, magasra kívánt jutni a ranglétrán, ezért komolyan vette feladatait. Szisztematikusan és koncentráltan tanult. Tanórai szereplései bizonyították kiváló emlékezőtehetségét, nem kevésbé figyelemre méltó lényeglátását, rendszerező képességét, hajlamát a logikus gondolkodásra. Visszaemlékező társai gyakran emlegették, hogy a többieknél kevesebbet tanult, de az átlagnál többet tudott és jobban szerepelt mind az elméleti órákon, mind a gyakorlatokon. Feladatait gyorsan oldotta meg, de ez általában nem ment a minőség rovására.

„Előfordult, hogy egy négyhetes határidőre elkészítendő feladatot – több hetes kemény munkát követően – már minden társa beadott, amikor ő még hozzá sem kezdett. Az utolsó éjszaka írta meg kétoldalas dolgozatát egy térképázzal kiegészítve. Az évfolyam meglepetésére tanáruk így értékelte a munkát: »...tartalmilag a leg súlyosabb az a dolgozat, amely súlyban a legkönnyebb. Ezért elismerésemet fejezem ki Gömbös főhadnagy úrnak, aki röviden, tömören és határozottan fejtette ki gondolatait, és egy egyszerű, katonás és mély elgondolást kifejező vázlattal tette kitűnő dolgozatát tökéletessé«.”¹⁸

Nem véletlen, hogy évfolyamának nyolc honvédtisztje közül harmadik volt a rangsorban, és az első évfolyam végén készült

¹⁸ Idézi Révay, 1934, 64.

minősítése szerint: „A vezérkari szolgálatra már most is igen alkalmas.”¹⁹

Tanárainak és tisztársainak emlékezése szerint ekkor már többet olvasott, főként történeti, hadtörténeti tárgyú munkákat. A leendő vezérkari tisztet érdekelni kezdték a hátország problémái is: a termelés, kivált a mezőgazdaság helyzete és a termelést befolyásoló társadalmi-politikai viszonyok. A hadiiskolában tanultakon túl azonban ekkor sem törekedett arra, hogy valamely területen átfogó és rendszerezett ismereteket szerezzen. Szinte mindenről véleménye volt, gyakran szólt társaságban természetudományi, társadalmi és művészeti kérdésekről is. Ám olvasmányélményei inkább voltak sokrétűek, mint elmélyültek, ennek következtében pedig megnyilatkozásai színesek, de felszínesek. Ebben a vonatkozásban nemigen különbözött pályatársaitól.

Annál inkább kitűnt közülük magatartásával. Egyrészt azal, hogy mindenről véleményt mondott – igen gyakran különvéleményt. A hadiiskolában más szellem uralkodott, mint a M. Kir. Honvédség intézményeiben. Azt a birodalom egységének, azon belül Ausztria meghatározó szerepének hangoztatása és a császár kizárólagos irányítása alá tartozó közös hadsereg mindezek biztosítékaként történő feltüntetése jellemezte. E tőle idegen szellemiséggel és annak képviselőivel találta magát szemben a magyar hazafias érzelmeket, a nemzeti függetlenség vágyát gyermekkorától magába szívó és azt fokozatosan erősítő, öntudatos és véleményéért mindig harcosan kiálló fiatal magyar főhadnagy. Nem is maradt el a konfliktus.

Gömbös több alkalommal is kiváltotta osztrák hallgatóársai, valamint tanárai többségének megbotránkozását, tiltakozását magyar nemzeti érzéseket kifejező nézeteinek nyílt hangoztatásával.

¹⁹ Uo. 66.

Egyszer azzal, hogy nem fogadta el tanárától a Monarchia hadseregének osztrák haderőként történő megnevezését és azt osztrák-magyar hadsereggé definiálta. Egy hadsereg-szervezési órán tanára kérdésére kifejtette: ahhoz, hogy a Monarchia hadseregét igazán ütőképesse tegyék, nemzeti alapon kell megszervezni. Ennek érdekében a k. u. k.-alakulatokhoz tartozó magyar katonai egységekben is a magyar nemzeti szellemet kell táplálni és ébren tartani. Közös hadseregbeli társai petícióban követelték a „vad-magyar” tiszt távozását az intézményből, aki nézeteivel a Monarchia egységének legfőbb támaszát, a közös hadsereget bomlasztja. Mindezt tetézte egy harcászati úton, mikor is tanára kérdésére – Miként cselekedne, ha Pesten szolgálna honvédtisztként, s a ’48-as-hoz hasonló forradalom törne ki? – azt válaszolta: „Mint honvédtiszt életemmel és véremmel a nemzeti forradalom mellé állnék!” Ezekkel a megnyilvánulásokkal veszélyeztette hallgatói státusát, és csak az iskola parancsnoka higgadságának köszönhetette, hogy folytathatta tanulmányait. Az is szerepet játszott a döntésben, hogy felettesei elismerték és méltányolták karakánosságát, amelylyel bátran megfogalmazta önálló nézeteit.²⁰ Nem nehéz felismernünk mindebben azt a dacos ellenállást, amely szintén ifjú korától jellemezte, ha érzelmeit sértő, törekvéseit korlátozó jelenségekkel találkozott, és nem kevésbé azt a tulajdonságát, hogy mindenáron ki akart tűnni és a figyelem középpontjába kerülni.

Ebből fakadt, hogy minden helyzetben vezető szerepre vágyott. Újított, javaslatokat tett, kezdeményezett és szervezett: mindent, ami lehetőséget adott arra, hogy befolyásolhasson, irányíthasson másokat. Bécsben is a társasági élet központi figurája volt. Itt azonban már nem elégedett meg annak spontán kialakulásával. Tudatosan teremtett ilyen helyzetet. Igyekezett

²⁰ Uo. 71.

összefogni, egységbe szervezni a hadiiskola magyar hallgatóit – mind a közös ezredekéből kikerülteket, mind pedig a többi évfolyamon tanulókat. A cél magyarságuk, nemzeti mivoltuk érzékeltetése volt. A közös programok csak eszközök – de fontos eszközök. Gömbös kezdeményezésére többen immár nem egyénileg, hanem közösen jártak szórakozni, színházba és operába. Az előadások után és más alkalommal is kávéházba, ahol kötetlenül vitathatták meg véleményüket aktuális eseményekről és vívtak egymással biliárd- és sakkcsatákat. A sport iránt rajongása indította arra, hogy társaiból a második évben már futball- és vívócsoportot szervezzon, amelyet zártkörű egyletté alakított. Közös anyagi áldozatvállalással sportfelszerelésről is gondoskodtak, és ennek őrzését maga Gömbös vállalta. Az egyesület keretében rendszeres edzéseket tartottak, s mérkőzésre hívták ki az osztrák tisztek csapatát. Mindezek során megmutatkozott kiváló szervezőkészsége, meggyőzőképessége, amelyet nemcsak szuggesztív vitastílusával ért el, hanem az erőszakosságot sem nélkülöző macakosságával. S mindebben nem annyira a megszervezett esemény vagy csoport volt a fontos számára, hanem a szervezés maga. És persze mindenekelőtt az, hogy a szervező ő legyen.

A bécsi társasági életben, bálokon és más rendezvényeken való részvétel itt is szerves része, színesítője volt a fiatal tisztek életének. Ezeken Gömbös épp úgy sikereket aratott, mint Zág-rában. A társaságban a legszellemesebb mulattató, a legszebb hölgyek lovagja akart lenni, és ez többnyire sikerült is neki. Fontos fórumai voltak ezek az alkalmak a polgári lakossággal való kapcsolatok kiépülésének, amely bécsi családokkal való megismerkedést, náluk tett látogatásokat is eredményezett. Így jutott el hősünk egy Reichert nevű bécsi mikroszkópgyáros házához, amelyet egyre gyakrabban látogatott. A sűrűsödő látogatások eredménye lett, hogy 1914 tavaszán eljegyezte a család lányát,

Greta Reichertet, aki vőlegénye kedvéért magyarul is megtanult. Esküvőjüket, optimizmusukat is jelezve, már a háború idején, 1915 augusztusában tartották.

A társasági élet azonban nem csak a szórakozást és az előnyös házasságkötés lehetőségét biztosította Gömbös számára. A császárváros társadalma, mindennapi élete, hangulata és az azt befolyásoló politikai megnyilvánulások olyan információkhoz is juttatták, melyek később szerepet játszhattak politikai nézeteinek alakulásában. A feltételes mód használatát az indokolja, hogy Gömbös egy kurta megjegyzéstől eltekintve²¹ sohasem említette, érték-e politikai természetű hatások bécsi éve alatt, és kortársaitól sem ismerünk erre vonatkozó utalást.

A korabeli bécsi viszonyok vázlatos áttekintése mégis fontos, hisz Gömbös részben ottani tanulmányai, részben a csapatszolgálat során szerzett tapasztalatai hatására ekkor már élenkben érdeklődött az őt körülvevő társadalom viszonyai iránt. Ezt az érdeklődést inspirálhatta az a törekvés is, hogy jobban megismerje a közeget, amellyel szemben védelmezni kívánta a magyar érdekeket. S ha ez 1912–1914 között még nem is volt meghatározó jelentőségű, intenzitása erősödhetett akkor, amikor 1917–1918-ban, immár háborús tapasztalatokkal is felvértezve, a közös hadügyminisztériumban szolgált. A császárváros jelentőségét az is növelte Gömbös nézeteinek alakulása tekintetében, hogy 1918 kora őszéig több időt (összesen mintegy három és fél évet) töltött itt, mint Budapesten, ahol a felső tiszti tanfolyam (1911–1912) és a magyar honvédelmi minisztériumban teljesített szolgálat (1916–1917) időtartama együtt alig tett ki másfél évet. Ráadásul a háború végéig családja is Bécshez kötötte.

²¹ Az 1920. február hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Naplója (NN 1920) V. köt. (1920. szept. 17.) 374. In: Gömbös Gyula: *Válogatott beszédek és írások*. Szerk. és utószó: Vonyó József. Osiris, Budapest, 2004, 74.

Bécs a 20. század elején lakosságát tekintve a kontinens második legnagyobb hatalmának birodalmi fővárosa; jelentős gazdasági, tudományos és művészeti centrum, amelynek kiugrázása és vonzereje az Osztrák–Magyar Monarchia határain túl is érvényesült. Pezsgő kereskedelem, szellemi élet, izgalmas színházi és zenei események sora jellemezte. S mindezt színezték, gazdagították a császári protokoll mozgalmas, a lakosság nagy tömegeinek érdeklődését kiváltó nyilvános eseményei. Nem csekély hatást gyakorolt a külső szemlélőre az a miliő, a pompás enteriőrök, az impozáns épületek, a hangulatos utcák, terek, amelyek a gazdag és tartalmas események díszleteit alkották.

Ezeknek az értékeknek a létrehozásában igen fontos szerepet játszott a város lakosságának több mint egy tizedét kitevő zsidóság is. Az 1867-es emancipációs törvényt követően teljes jogi egyenlőséget élveztek Bécs zsidó lakosai, akik azonban csak azokon a területeken érvényesülhettek, amelyeket az osztrák német elit nem foglalt el: a kereskedelemben, a pénzügyi szférában, a művészetekben és egyes értelmiségi pályákon. Utóbbi azzal is magyarázható, hogy kitörési, érvényesülési stratégiájuknak itt szintén meghatározó eleme volt gyermekeik taníttatása. 1912-ben valamennyi magasabb iskolatípus összes hallgatóságának 47,4%-át tették ki a zsidó származásúak. Különösen jellemző volt részvételük az orvos és jogász foglalkozásokban. (1913-ban a bécsi egyetemen tanuló orvostanhallgatók több mint 40%-a, a joghallgatók több mint negyede volt zsidó származású.) Mindez szorosan összefüggött a zsidóság mobilitásával, kezdeményező- és alkalmazkodóképességével. S ennek köszönhetően mozgatórugói voltak annak a modernizációs folyamatnak, amely a 19–20. század fordulójának évtizedeiben a birodalmi főváros gazdasági, tudományos és művészeti életét jellemezte.

E jelenségek önmagukban is irritálóak voltak a zömmel katolikus és egyben konzervatív nézeteket valló bécsi (és ausztriai) arisztokrata, hivatalnoki, értelmiségi és nagypolgári rétegek tagjai számára. E hatást fokozta, hogy a zsidó lakosság politizáló részének többsége a modernizációs törekvéseket megtestesítő liberális és szociáldemokrata szervezetekhez tartozott vagy vonzódott. Hasonlóan hatott az a tömeges bevándorlás, amely Oroszország és Galícia felől indult, és a birodalmi fővárost is érintette. De jöttek máshonnan is, például Magyarországról, s innen nemcsak iskolázatlan szegények, hanem képzett, tehetősebb személyek is, akik még sikeresebb vállalkozási lehetőségek, illetve értelmiségi pályákon történő érvényesülés reményében telepedtek meg Bécsben. Előbbiek szokatlan megjelenésükkel és tevékenységükkel váltottak ki ellenszenvet, utóbbiak viszont azzal, hogy a régebben megtelepedett bécsi zsidó vállalkozókkal együtt konkurencsei, gyakran náluk sikeresebb versenytársai lettek a helyi német polgároknak, tudósoknak, művészeknek. Ez pedig Bécsben is felszította az antiszemitizmust, annak is faji változatát: a legtöbb antiszemita nem vallásuk, hanem származásuk miatt idegenkedett a zsidóktól vagy gyűlölte őket, és követelt velük szemben korlátozó intézkedéseket.

Olyan jelenségek voltak ezek, amelyek a magyarországi viszonyokat is jellemezték, és amelyeket a fajvédő Gömbös – mások adatait, érveit citálva – számos alkalommal említ majd beszédeiben, hírlapi cikkeiben 1919 és 1928 között. (Olyan jelenségek ezek, amelyekkel az 1908-tól 1913-ig Bécsben élő, Gömbösnél három évvel fiatalabb és tőle eltérő körökben mozgó Hitler is találkozhatott.) Azt is feltételezhetjük, hogy ezek a jelenségek szóba kerültek a bécsi társaságokban, így Gömbös leendő apósa házában is – neki ipari vállalkozóként kellett állnia a versenyt zsidó konkurencseivel. A majdani harcos antiszemitának – akinek 1918

közepéig semmiféle zsidóellenes megnyilvánulása nem ismert – ez lehetett az egyetlen személyes indítéka a zsidók elleni fellépésre, amelyet erősíthettek, tudatosíthattak Bécsben szerzett tapasztalatok, információk és a kérdéssel kapcsolatos vélemények. Ezek pedig bőségesen álltak rendelkezésére.

Bécs a századforduló évtizedeiben elárasztották az antiszemita tartalmú, a különböző gazdasági és társadalmi bajok okát a zsidókban kereső és egyben a németiség felsőbbrendűségét hirdető írások. Bécsi lapok is közölték *Houston Stewart Chamberlain* fajelmélettel kapcsolatos cikkeit. Azét a Chamberlainét, akire Gömbös számos esetben hivatkozott, és aki Bécsben írt és 1898-ban először itt adta ki a *Die Grundlagen des XIX. Jahrhunderts* (A tizenkilencedik század alapjai) című nagy munkáját, akár csak *Guido von List* írásait, aki az emberiséget kiválasztottaknak vagy beavatottaknak nevezett „uralkodó emberekre” és „csordaemberekre” (rabszolgákra, szolgákra) osztotta. Tanítványa, *Lanz von Liebenfels* az 1906-tól kiadott *Ostara-füzetek*ben terjesztette fajelmélettel kapcsolatos nézeteit. És a sor folytatható. Ha hinni lehet a Révay által megszólaltatott visszaemlékezőknek, akik szerint Gömbös ekkor már viszonylag sokat és sokfélét olvasott, akkor ezeknek az írásoknak egy részével is találkozhatott. S hogy közülük többet ismert is, azt későbbi nézetei valószínűsítik.

A leendő vezérkari tiszt ismeretei, személyisége, gondolkodásmódja tehát sokoldalú hatások alatt változhatott a bécsi évek során – a hadiiskola falain belül és kívül, a katonai terepeken és a város társasági terein, sőt családi miliőben egyaránt. A harmadik tanévet azonban már nem a híres intézményben tölthette, hanem a kiöregedett, később „nagy háború” néven aposztrofált és a negyvenes évektől első világháborúként ismert világégés frontjain. Vezérkari tiszt karrierje így a tervezettnél egy évvel korábban kezdődött.

A háborúban: a fronton és a hátszágban

Gömbös a háború kezdetén a Szerbia elleni háborúban vett részt. Boszniából, a Drina folyó mellől indulva, 1914 decemberében Belgrádig jutottak, ahonnan a szerb csapatok ellentámadása következtében Szlavóniába vonultak vissza. Innen irányították alakulatát 1915 elején a keleti frontra, ahol a Bukovina és Galícia területén zajló katonai akciókban vett részt. A szerbiai fronton kezdetben képzettségének megfelelően csak beosztott tisztként teljesíthetett szolgálatot, és kiegészítő feladatokat láthatott el a hadművelleti irodában. Felettesei azonban figyelték átlag feletti felkészültségére, figyelembe vették véleményét a hadművelleti tervek kialakítása során és kényes feladatokat is kapott. A kényszerű visszavonulások alkalmával alakulatot irányíthatott, illetve a Drinán történő átkelés során a hadtest vezérkari főnöke őt bízta meg a 42. hadosztály mellett az összekötő és ellenőrző feladatokkal. A keleti fronton a 42. hadosztály vezérkari főnökének helyettese, majd átmenetileg vezérkari főnöke is volt.

A rábízott feladatokat itt is felettesei meglepedésére látta el. Minősítéseikben „rendkívül képzett, bátor, önálló és nagyvonalú”, energikus tisztként jellemezték. Terveit a jó helyzetfelismerés, illetve megítélés, az általa irányított akciókat körültekintő előkészítés, a végrehajtást pedig a határozottság jellemezte, a rábízott csapatokat gyors, erélyes intézkedésekkel irányította. Fel tűnő volt fizikai és lelki teherbírása, fáradhatatlansága. Tetteit hamar a katonai érdemkereszttel ismerték el, és később is felterjesztették magasabb kitüntetésre. A szerbiai fronton tanúsított helytállása a századosi előléptetést is meghozta számára. Kritikus helyzetekben bátorságot tanúsított, ami esetenként vakmerő, mi több, felelőtlen kockázatvállalásra sarkallta. Olyan lépések voltak ezek, amelyek során a fiatal tisztet kitűnni vágyása miatt

cserbenhagyta egyébként kiváló helyzetfelismerő és biztos ítélőképessége. Fontosabb volt számára egy kötelezettségét is meghaladó feladat végrehajtása és kiválóságának fitogtatása, mint saját biztonsága. Egy ilyen kockázatos akciója következtében a drinai átkelésnél majdnem odaveszett. És ez lett sebesülésének oka 1916. június 11-én, Bruszilov tábornok csapatainak oknai áttörése során. Miután rendezte az orosz támadás nyomán visszavonuló hadosztályának sorait, ismét a tűzvonalba lovagolt, ahol csapatát az orosz lovasság menekülésre kényszerítette. Eközben lováról sebsülten egy árokba esett, és a területen átrohanó, majd visszatérő, öldöklő kozákok gyilkos szuronyától csak egy fölé zuhanó és őt eltakaró ló teteme mentette meg.

Ekkor pedig már családja is volt. A keleti frontról szabadságra hazatérve, 1915. augusztus 23-án kötött házasságot a nála hét évvel fiatalabb, akkor 22 éves, evangélikus vallású Greta Reicherttel. Felesége 1916. április 5-én két hónappal Gömbös sebesülése előtt, adott életet első gyermeküknek, Ernőnek. Az alakulat orvosa által súlyosnak ítélt lábsérülését a bécsi helyőrségi kórházban gyógyították, így családja közelébe kerülhetett, és a lábadozás napjait körükben tölthette.

Felépülése után a magyar honvédelmi minisztériumba került Budapestre. Nem sokáig szolgálhatott azonban az itteni irodákban. A román hadsereg 1916. augusztus végi erdélyi betörését követően a kormány a lakosság evakuálásának, majd visszatelepítésének és a gazdasági élet helyreállításának szervezésére a belügyminisztérium alá rendelt kormánybizottságot hozott létre. Ebbe delegálta a honvédelmi minisztérium Gömböst. A Kolozsvárról irányított, összetett és sok nehézséggel járó akció közben alakult ki haláláig tartó, ellentmondásos kapcsolata Bethlen Istvánnal. A visszatelepítés időszakára a belügyminisztériumba osztották be, ahol a közigazgatás és a rendészet irányításának

rejtelseibe is betekinthezt, gyakorlati kérdéseivel pedig az erdélyi terepen találkozhatott.

A következő jelentős fordulatot 1917 februárja hozta Gömbös katonai pályafutásában. A növekvő háborús veszteségek okozta nehézségek megoldása érdekében szervezték meg a hadsereg pótlásügyi főnökségét, amelynek hatásköre a közös hadsereg mindhárom elemére kiterjedt. Vezetője Hazai Samu, az addigi magyar honvédelmi miniszter lett. Gömböst az új egység vezérkari főnöke, Belitska Sándor választotta egyik munkatársául. A fiatal százados kezdetben alacsonyabb beosztásban szolgált, ésszerű kezdeményezéseinek, jó szervezőmunkájának elismeréseként azonban már nyár elején megbízták a frontokon állomásozó-harcoló egységek személyi pótlását ellátó osztály vezetésével.

A pótlásügyi hivatalban végzett munka több vonatkozásban is szélesítette Gömbös látókörét és kapcsolatrendszerét. Feladatainak ellátása során egyszerre kellett tekintettel lennie arra, hogy a különböző frontok helyzetének megfelelő létszámú állomány álljon a harcoló egységek rendelkezésére, de az ott keletkezett hiányok pótlása csak a legszükségesebb, még elviselhető mértékben érintse a hátszország stabilitását. A mezőgazdasági és ipari termelés túlzott visszaesése, az ellátás ebből fakadó zavarai ugyanis gyengítették a hadsereg harci erejét és ugyanakkor növelték a hátszországban a társadalmi-politikai feszültségeket. A szervezet hatásköréből fakadóan immár rálátása volt a Monarchia egész hadseregének szervezetére, működésére, irányítására, és módjában állt már ekkor is markáns értékrendje szerint megítélni annak erőit és ellentmondásait. Megismerkedhetett a közös haderőt és a Landwehrt irányító, a birodalom különböző tartományából származó és az egységre törekvő tisztképzés ellenére különböző mentalitású tisztekkel is, sőt a két haderő együttműködése keretében a szövetséges német

császári hadsereg felső vezetőivel is. Életre szóló élménye volt, hogy egy titkos futárszolgálatnak köszönhetően a kreuznachi német főhadiszálláson személyesen találkozhatott a két, katonai példaképként tisztelt tábornokkal, Paul Hindenburggal és Erich Ludendorff-fal.²² Utóbbi később nemcsak hadi erői, hanem politikai nézetei és a háború utáni németországi politikai életben betöltött szerepe miatt ideáljává vált.

A háború éveiben különböző színtereken szerzett tapasztalatok és kiváltképp a Monarchia hadseregének 1918 nyarán, őszén megélt kudarcai már politikai állásfoglalásra is készítette a vezérkari századost.

A politizáló katonatiszt

A közös hadügyminisztériumi szolgálat idején, 1917 augusztusában tanulmány formájában fejtette ki nézeteit arról, hogy „a magyarság jövőjét csak az önálló magyar nemzeti hadsereg biztosíthatja”. A *Die ungarische Armee* című dokumentumot magas rangú katonatisztek, volt hadiiskolai tanárai és magyar politikusok körében is terjesztette. Alapgondolata az volt, hogy „egy hadsereg csak akkor bír nagyot teljesíteni, ha nemzeti szellemben van nevelve, és ha egy önálló nemzetnek a hadserege”. Szerinte az általa nagyszerűnek tartott közös hadsereg „egységét mindig veszélyeztette egy egységes, nemzeti gondolatkör hiánya”.²³ Gömbös elképzelése szerint a Monarchia haderejét egy-egy önálló magyar és osztrák hadsereg alkotta volna, és ezek csak háború esetén kerülhetek volna a birodalmi szintű hadsereg-főparancsnokság

²² Gömbös Gyula: *Egy magyar vezérkari tiszt bírált feljegyzései a forradalomról és az ellenforradalomról*. Budapesti Hírlap Kiadása, Budapest, 1920, 6–7. Gömbös, 2004, 31–32.

²³ Uo.

közvetlen rendelkezése alá, de akkor is megőrizve nemzeti jellegüket. „Magyarországnak egy nyelvben és jellegben magyar hadsereg van szüksége, hogy a magyarság fölényét és a nemzetiségek asszimilációját biztosítsa” – hangoztatta,²⁴ amely egyben a nemzetnevelés fontos eszköze és az ipari termékek legnagyobb fogyasztójaként az iparfejlesztés ügyét is szolgálhatja. Ezek a gondolatok azt jelezték, hogy immár a társadalom – ekkori következetes szóhasználata szerint: a nemzet – egészének helyzetére is tekintettel volt. Annak egyéb jellemzői: gazdasága, nemzetiségi viszonyai, a különböző társadalmi rétegek, mindenekelőtt a parasztság szociális problémái is látókörébe kerültek, anélkül azonban, hogy azokat, illetve az okokat alaposan elemezte volna. Későbbi nézetei szempontjából is fontos, hogy nemzeti érzései nemzeti elfogultságot is jelentettek a kisebbségek jogos követeléseivel szemben.

A beosztott vezérkari százados hadseregszervezéssel kapcsolatos kezdeményezései nem valósulhattak meg. Ez tovább erősítette benne a változtatás igényét, annál is inkább, mert a minisztériumokban, illetve Erdélyben látottakból azt szűrte le: a császári udvar és az osztrák hadvezetés tudatosan korlátozza a magyar érdekek érvényesítését a háborús célok meghatározásában és a hadműveletek kidolgozásában. Vallomása szerint, akkor már nem érezte magát a Monarchia vezérkari tisztjének. „Az a mostohaság, amellyel Magyarországgal bántak, kiváltotta belőlem a gyűlöletet minden ellen, ami közös volt.”²⁵

Egy 1918. nyári esemény is befolyásolhatta Gömbös politikai nézeteinek alakulását. A minisztérium előadóként delegálta az ellenséges propagandaelhárítással foglalkozó hivatal által

szervezett tiszti tanfolyamra, amelyen arról tartott előadást, hogyan viselheti el a katona a front megpróbáltatásait. Túl azon, hogy a delegálás ténye elismerést jelentett Gömbös számára, a tanfolyamon fontos ismereteket is szerezhetett számos kérdésben: például Max Webernek a szocializmusról és másoknak a háború utáni ipari és társadalmi újjáépítésről, a műtrágyázás hasznáról, a rokkantgondozásról, az újságolvasás technikájáról (stb.) tartott előadásairól.²⁶

Gömbös a pótlásügyi főnökségen értesülhetett 1917–1918-ban az egyes hadtestek fegyelmének bomlásáról, harci moráljának romlásáról. Két újabb, 1918 szeptemberében írt német nyelvű memorandumában (*Die Juden in Ungarn* – A zsidók Magyarországon) és októberében (*Was ist zu tun?* – Mi a teendő?) e jelenségek okait kívánta feltárni. A bennük foglaltak szerint hetekkel a bolgárok kiválása, a balkáni helyzet kritikussá válása után is védhetőnek tartotta Magyarország határait. Ennek elmaradását azzal magyarázta, hogy az osztrák hadvezetés a birodalmi érdekeket helyezte előtérbe, ezért lényegében védtelenül maradt az ország déli határa Romániával és Szerbiával szemben. Az okokat érzelmi és mentális tényezőkben látta. Nincs jele annak, hogy a bécsi Hadügyminisztériumban potenciálisan rendelkezésre álló információkat körültekintően elemezve, a háború egészének, illetve a benne részt vevő országok helyzetének alakulását reálisan mérlegelve ítélte volna meg az erőviszonyokat. Helyette azt hangsúlyozta, hogy az elhibázott, mi több, bűnös döntések „egy igazi hadvezér”, egy államférfi hiányára vezethetők vissza. Szerinte ilyen a közös hadseregben nem

²⁴ Udvardy Miklós: Gömbös memoranduma a nemzeti hadseregről. *Szózat*, 1921. február 19. 2.

²⁵ Gömbös, 1920, 9. Gömbös, 2004, 33.

²⁶ Mark Cornwall: Morale and patriotism in the Austro-Hungarian army, 1914–1918. In: John Horne (ed.): *State, society and mobilization in Europe during the First World War*. Cambridge Univ. Press, Cambridge, 2002, 186. – Az értékes adatért Egy Gábornak tartozom köszönettel.

is születhetett, mert abban „a legmagasztosabb eszme, a nemzeti eszme ápolása el volt tiltva”. Úgy látta: „Aki a nép lelkébe nem lát, az nem tud hadsereget vezetni.” Márpedig az osztrák hadvezetés „a magyar nép és a magyar hadsereg lélektanát nem ismerte”.

A másik okot a hátszág bomlásában és a politikai ellenzék ármánykodásában jelölte meg. A béke követelésével, pacifista magatartásukkal és nézeteiket rölapokon történő terjesztésével nemcsak azt akadályozták meg, hogy az ország társadalmi egységesen támogassa a háborús célokat, hanem még a katonai morált is gyengítették a frontokon. Gömbös véleménye szerint a hadvezetés hibái mellett ez okozta, hogy egyre többen vágytak haza a lövészárkokból családjukhoz. Fel sem merült benne, hogy az évek óta életüket veszélyeztető, sokszor embertelen körülmények között harcoló katonák jelentős részének elege volt a reménytelen hadviselésből, és nem a hátszágából érkező rölapok, hanem az otthon maradtak sanyarú helyzetéről érkező hírek hatására. Különösen nagy veszélyforrást látott a zsidóság „bomlasztó hatásában”, amellyel szerinte „a magyar nép összességét fogják szétzúllasztani”.

Mentális okokra vezette vissza a vezető magyar politikusok, köztük a hadügyminiszter hibáit is. Mindenekelőtt az erélyt és a határozottságot hiányolta. Szerinte a „hímező-hámozó” Wekerle miniszterelnök „okos, opportunist, kiváló és kiegyező politikus volt, de nem volt cselekvő férfi, és nem volt az a hazafi, ki ösztönszerűen megérezte volna a közeledő katasztrófát, [...] ki ha kell, félrerúgja a formákat, és cselekszik, *egy magasabb génusz vezetésére bízva magát*”. Az államjogi helyzettel mit sem törődve róta meg azért, mert nem csapott „a badeni zöld asztalra erélyesen”, s a magyar érdekek érvényesítése érdekében „a királyt nem vezette”. Ugyanígy mellőzve a realitásokat, Szurmay honvédelmi

miniszter szemére vetette, hogy a császári hadvezetés hibáit és a magyar kormány tehetetlenségét látva – mindkettővel szakítva – nem vette át „Magyarország felett a parancsnokságot”.²⁷

Ezek a megállapítások egy katona megnyilvánulásai, aki az erőben, a katonai eszközöket felvonultató tettekben látja a megoldást – a határok védelme és az ország belső rendjének megóvása érdekében egyaránt. Olyan személyisége, aki nem a feltételek, lehetőségek alapos ismerete és gondos mérlegelése révén kíván megoldani problémákat, hanem az ösztönökben, a megérzésben, mi több, valamilyen misztikus „magasabb génuszban” bízik.

A háború kimenetelét azonban nem egy „magasabb génusz” döntötte el, hanem a nagyon is földi jellegű katonai, anyagi erőviszonyok. Ezek pedig Németország és szövetségese, az Osztrák–Magyar Monarchia vereségét eredményezték, amelyen egy beosztott tiszt katonai és politikai természetű kezdeményezései nem változtathattak. Nemcsak a front omlott össze, hanem a Monarchia is szétesett, de efelett nem kesergett a nemzeti függetlenséget lelkesedő Gömbös, annál inkább annak következményei miatt. A vezérkari tisztnak tehetetlenül kellett látnia, hogy szétesik az az állam, amelynek hadserege szolgáltatta számára és immár családjának, két pici gyermekének és a harmadik terhesség utolsó hónapjában járó feleségének is a biztos megélhetést – valamint a tiszti presztízs emelkedése révén a társadalmi elismerést.

Gömbös Gyula nem az az ember volt, aki tehetetlenül várja sorsát – bármily reménytelennek tűnik is a helyzet. Maga kívánta befolyásolni azt, de nem csak a magáét. 1917–1918-as kezdeményezései jelezték: egyre inkább igényelte, hogy beleszólhasson az ország sorsának alakításába is. E tekintetben sem volt egyedül. Számos, korosztályához tartozó tisztára is hasonlóan gondolkodott.

²⁷ A frontbomlás történetéhez. *Bécsi Magyar Futár*, 1919. március 22. 1–2. és 26. 1–2. In: Gömbös, 2004, 14–19. Idézetek: 14. és 17.

Kozma Miklós naplói és Zsilinszky Endre feljegyzései olyan fontos részleteket is tartalmaztak, melyek Gömbös korabeli szövegeiben legfeljebb rövid utalásokban sejlenek fel. A tény, hogy néhány hónap elteltével ezek kifejtőivel együtt szállt harcba megvalósításukért, azt jelzi: Gömböst is foglalkoztatták hasonló gondolatok. Annál is inkább, mert 1920–1921-ben már maga is nyíltan hangzottatta ezeket.

Kozma és Zsilinszky az egész háborút a frontokon harcolták végig csapattisztként, közvetlenül érintkezve a közkatonákkal, akiknek többsége földművelők közül került ki. Ők is az osztrák hadvezetés hibáiban, sőt „bűneiben” és a hátszág társadalmi, politikai feszültségeiben látták a fronton tapasztalt anomáliák okait.²⁸ Több figyelmet szenteltek azonban az utóbbi momentumnak, azon belül a parasztság helyzetének. Mindketten éles hangon vetették fel a társadalomban kialakult ellentmondások és szociális problémák megoldását és mindezek garanciájaként a politikai rendszer reformját. Ennek egyik oka, hogy ők szélesebb műveltségűre, gazdasági, társadalmi és jogi ismeretekre támaszkodva, részben külföldi tapasztalatok birtokában átfogóbban és mélyebben vizsgálták az ország és társadalmának helyzetét, mint Gömbös.

Kozma egész tisztí nemzedéke véleményét fogalmazza meg:

„Nekünk a múltak politikája érthetetlen, majdnem gyerekesnek látszó játék, amelynek értelmét annál kevésbé látjuk, mert még valóban megvolt értelmét is elsöpörte ez a világkatasztrófa. Nekünk ennek a politikának a folytatása nem kell.”

A háború hatására megváltozott szociális felfogása mondatja vele, hogy „a vagyonmegosztás nem maradhat a régi”. Ha nem

is ezt a szót használja, földosztást követelt, azzal a megjegyzéssel: „E kérdésben még a termelési szempontok is másodrendű jelentőséggel kell, hogy bírjanak.” Hasonló változásokat tartott szükségesnek a gazdaság más ágazataiban is – a tőke korlátozását szorgalmazva a „munka javára” és a nagy vagyonok rovására, a középosztály erősítése érdekében. Hangsúlyozta, hogy ezeket a változtatásokat csak „erős kormány tudja rombolás nélkül keresztülvinni”, ezért „reformra szorul az egész parlamentarizmus, mely régi formájában túlélte magát”. Diktatúrára van szükség, mondja, „gazdasági, politikai és szociális vonatkozásban egyaránt”.²⁹

Zsilinszky, aki Ausztriát rothadó szövetségesként emlegetve bírálta a közös haderőt és osztrák tisztjeit, a lövészárkok nyugodt óráiban írt munkájában fejtette ki tervét Magyarország megújításáról, átfogó reformjáról. Ennek három alapelve: „katonás felfogást és állami berendezkedést; faji megújodást és megerősödést; és szociális szellemet”. Központi kérdésként kezelte a mezőgazdaság reformját, s annak kulcselemeként a parasztság földhöz juttatását, illetve a dán típusú szövetkezeti rendszer kiépítését – mert szerinte a háborúban edződött birtokos parasztság virágoztathatná fel a magyar mezőgazdaságot és általa az országot.³⁰

Ezek a gondolatok már nem a háborúról, a hadseregről, hanem az ország háború utáni sorsáról, belső életéről szóltak – s annak radikális átalakítását szorgalmazták. A régi, általuk avítottak, igazságtalannak ítélt gazdasági és politikai rend helyére újat, *modernebbet és hatékonyabbat* vizionáltak, amelynek vezetésére magukat, a korosztályukhoz tartozó, középosztálybeli tiszteket és

²⁹ Kozma Miklós: *Az összeomlás 1918–1919*. Budapest, 1933, 72–76.

³⁰ Vigh Károly: *Bajcsy-Zsilinszky Endre 1886–1944. A küldetéses ember*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1992, 51–52.

²⁸ Kozma Miklós: *Egy csapattiszt naplója 1914–1918*. Révay, h. és é. n., 529–534.

hivatalnokokat tartották hivatottnak és alkalmasnak. Ez a modernitás a *nemzetre* hivatkozott és éles ellentétben állt a háború előtt már lapok hasábjain, politikai gyűléseken hirdetett *liberális* és *szocialista* elvekkel, illetve az utóbbiak alapján hamarosan kibontakozó kísérletekkel. Ezért azoknak esküdt ellenségei voltak. A fenti gondolatok egyben a Gömbös és Zsilinszky által rövidesen nyíltan is hirdetett fajvédő politika megalapozását is jelentik, melynek alaptézisét Zsilinszky – a *faji* megújulás és megerősödés említésével – már ekkor megfogalmazta.

A három katona 1918 októberében-novemberében még nem ismerte egymást. Ám csak idő és alkalom kérdése volt, hogy mikor találjanak egymásra hasonló nézeteik révén.

ELLENFORRADALMÁR A FORRADALOMBAN

A rá jellemző kezdeményező- és tettekrekeszséggel lépett fel Gömbös az 1918. október 31-étől Budapestről érkező hírek hallatán. A forradalom győzelme, Károlyi Mihály miniszterelnöki kinevezése megdöbbsentette és felkavarta. Leginkább azonban az új hadügyminiszter, Linder Béla november elsején érkezett távirati parancsa, amelyben elrendelte valamennyi magyar katonai alakulat azonnali fegyverletételét és állományának leszerelését. A felháborodott Gömbös első reakciójaként katonai akciót kívánt szervezni a forradalmi kormány megdöntésére. A komolytalan tervet azonban Hazai Samu megíúsította.³¹ Az ország függetlenségének deklarálását elfogadta, a politikai berendezkedés radikális átalakítása, a gazdaság és a társadalom liberális elvek szerinti modernizálása azonban ütközött elveivel. A szabadságjogok minden téren történő kiterjesztése, a hagyományos társadalmi normák felrúgása elfogadhatatlan volt számára, de legfőképpen az, hogy olyan társadalmi csoportok, politikai erők vették kezükbe az ország irányítását, amelyeket már korábban felelőssé tett a rend és a katonai fegyelem szétzilálásáért és ezzel a háborús kudarccal előidézéséért. Vallomása szerint ezért volt első elgondolása a felbolydult régi rend helyreállítása.

Diplomáciai és minisztériumi szolgálat a Népköztársaságban

A forradalmat követő szerepvállalása alapján azonban ellentmondásos kép alakult ki szándékairól. Miután Hazainál tett kísérlete kudarcot vallott, családját Bécsben hagyva, Budapestre

³¹ Gömbös, 1920. 20–21. Gömbös Gyula: *Egy magyar vezérkari tiszt bíráltó feljegyzései a forradalomról és az ellenforradalomról*. Budapesti Hírlap Kiadása, Budapest, 1920, 20–21.

utazott. Itt november 6-án jelentkezett a hadügyminisztériumban. *Feljegyzéseiben* egy szót sem említ jelentkezésének céljáról. Az a tény, hogy azonnal attasénak nevezték ki Balla Aladár követ mellé a frissen megszervezett zágrábi magyar követségre, inkább arra utal: nem a *forradalmi* kormányral szállt szembe, hanem a *független* magyar kormány szolgálatába állt. Kinevezésében nyilván szerepet játszott varasdi és zágrábi csapatszolgálatok során szerzett helyismerete, illetve kiváló horvát nyelvtudása.

Mindössze két napig tartózkodott ekkor a magyar fővárosban, de a rendhez és fegyelemhez szokott katona már megérkezésekor megütközött a zűrzavaron, ami fogadta: „Nemzetiszínnű zászlók, letépett csillagok, lármás, részeges, züllött utca. Ideges sürgés-forgás, anélkül, hogy dolgoznának.” Ezzel szemben Zágrábban azt állapította meg: a horvátoknál rend van, a hadsereg érintetlen és szervezett. Így az ország erősebb és érdekeit jobban tudja érvényesíteni, mint Magyarország, ami veszélyt is jelenthet a magyar határookra nézve, ezért hasonló helyzetet kell teremteni.³² A követség sikertelenül próbálkozott katonai, diplomáciai és kereskedelmi megállapodások előkészítésével, és hiába küldtek ezzel kapcsolatos szerződéstervezeteket a magyar külügyminisztériumba, azokra nem érkezett válasz. Ezért a zágrábi politikusok nem megegyezésre törekvő diplomatákat, hanem kémeket láttak bennük, és kiutasították őket az országból. A követség felszámolásának döntő oka azonban az volt, hogy Sándor régensherceg 1918. december 1-jén Párizsban deklarálta a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság megalakulását. Az új államalakulathoz csatlakozó Horvátországban pedig nem működhetett az immár a *részország* szuverenitását kifejező diplomáciai misszió, annál kevésbé, mert ez a legyőzött Magyarország de

facto elismerését jelentette volna, és ez a béketárgyalások előtt nem volt érdeke sem az antanthatalmaknak, sem az új délszláv államnak. A követség munkatársai december 2-án hagyták el Zágrábot.

Decemberben aztán tovább erősödött az a meggyőződése a honvédelmi minisztériumban, ahol a hadművelleti iroda Balkán-csoportjának vezetését bízták rá, hogy az ország területe csak határozott nacionalista politikával és erős, jól szervezett hadsereggel védhető meg.

Ebben az időszakban két ellentétes felfogás érvényesült az országban és a hadseregben – katonai és politikai kérdésekben egyaránt. A liberális, szociáldemokrata és polgári radikális politikusok vezette Nemzeti Tanács, illetve a kormány a politikai berendezkedés és a társadalom életének sokoldalú demokratizálására törekedett. Ez többek között az államszervezet és a közigazgatás átalakítását és személyi összetételének radikális megváltoztatását jelentette, továbbá a politikai jogokkal rendelkezők körének és a szervezkedés lehetőségeinek jelentős kiterjesztését, a szólás-, sajtó-, gyülekezési és vallásszabadság széles körű biztosítását. Ehhez járult, hogy igazságosabbá kívánták tenni a tulajdonviszonyokat (mindenekelőtt a mezőgazdaságban, földreform megvalósításával), illetve a közterhek elosztását progresszív adórendszer bevezetésével – csökkentve ezzel a társadalmi egyenlőtlenséget és a szociális feszültségeket. Jelentette egyben a hadsereg szervezésének, irányításának demokratikus elvekre épülő átalakítását is. Ezt a törekvést a gyakorlatban a radikális szociáldemokraták által irányított katonatanács testesítette meg, amely igényt tartott az egységek vezetésére a régi tisztek ellenében. Az ország területi épségének megőrzését és a független állam nemzetközi elismerését pedig tárgyalások útján remélték elérni. Naiv módon úgy látták, magyar részről ehhez a békés szándék

³² Uo. 22.

kinyilvánításával, a csapatok leszerelése révén gyakorolt gesztussal teremthetnek kedvező feltételeket.

A tiszti állomány nagy része ezzel szemben a jogrend fenntartását, a régi politikai berendezkedés visszaállítását tartotta kívánatosnak. E téren legfeljebb minimális reformokat fogadtak el. Felfogásuk szerint a történelmi Magyarország integritását csak a határok jól szervezett fegyveres védelme révén lehet biztosítani, miként a kedvező pozíciókat is a békétárgyalásokon. Ezért is ragaszkodtak a hadseregen belül a hagyományos hierarchia és az arra épülő szigorú fegyelem helyreállításához, amely nélkül egyébként sem tudták elképzelni a fegyveres testületet. Az egyetlen ügy, amiben többségük támogatta a kormányzat döntését, az a függetlenség deklarálása volt. Többen közülük, így Gömbös is, elkerülhetetlennek tartották egyrészt a földkérdés megoldását, másrészt a tőke korlátozását és ezzel a munkásság szociális helyzetének javítását. A távlati célok, az indoklás és a megoldási módok tekintetében azonban eltértek álláspontjaik. Így a kérdésekben is inkább vita volt köztük, mint egyetértés. Mindebben kétféle világszemlélet ütközött egymással. Leegyszerűsítve: az *osztályok feletti nemzeti az osztályalapú nemzetközivel*. Egyik oldalon a liberális, illetve marxista-szocialista elvek, a másikon a „nemzetiként” definiált érdekek érvényesítésének és – a keresztény értékek védelmére is hivatkozva – a tradicionális társadalmi normák fenntartásának igénye.

Ám a tisztikar esetében ennél többről volt szó. Az új hatalom nem csak megkérdőjelezhetetlennek tartott értékrendjüket döntötte romokba és ideáljait küldte a sülyesztőbe. A régi állam felbomlása és főként a hadsereg lefegyverzése, jövőjének bizonytalanná válása egzisztenciálisan is kilátástalan helyzetbe hozta azokat, akik nem rendelkeztek földbirtokkal vagy más megélhetési lehetőséggel. Ez a biztos jövedelem elvesztésén, családjuk

megélhetésének veszélyeztetésén túl annak a társadalmi presztízsnak eltűnését is jelentette, amelyet tisztai rangjuk biztosított számukra. Úgy érezték, összeomlott minden, és értelmét veszítette az áldozatok is követelő, veszélyes szolgálat, amelyet legtöbbszörük a frontokon teljesített – hitük és meggyőződésük szerint a haza szolgálatában, egész nemzetük érdekében. A legszörnyűbb érzést az váltotta ki belőlük, hogy az anyagi, szellemi, morális katasztrófahelyzetből nem láttak kiutat, ezért tehetetlennek érezték magukat, miként Gömbös is a rend helyreállítására és a határok védelmére vonatkozó kezdeményezéseinek sorozatos visszautasítása miatt. Letargikus állapotba került – nem először életében. Apátiájából ismét a rá oly jellemző dac és egy dühös, egyben vakmerő fellépés zökkentette ki.

1918. december 12-én a helyzetét egyre szilárdabbnak érző Katonatanács tüntetést rendezett a minisztérium épülete előtt Bartha Albert hadügyminiszter lemondását és a „reakciós elemek eltávolítását” követelve a hadseregből. Gömbös ezen és a minisztériumban uralkodó tanácsstalanságon felháborodva, az épület első emeleti erkélyéről feddő szavakkal szólította fel az indulatos, fegyveres tömeget, hogy „tekintettel az ország nehéz helyzetére, ne ilyen felvonulásokon vegyenek részt, hanem fegyverkezzenek és menjenek a csehek és románok ellen”. A tüntetők túlharsogták a szónokot, és azzal is megfenyegették, hogy lelövik.³³

Az eseményt követően – látva, hogy a „lázongókat” a szociáldemokrata Böhm Vilmos hadügyi államtitkár is támogatja – megváltoztatta addigi álláspontját. A határok védelme mellett, illetve annak sikeres megvalósítása után, immár a kormányzat félreállítása is céljai között szerepelt. E fordulatról írta később: „Ettől a pillanattól ellenforradalmár lettem.”³⁴

³³ Idézi Révay, 1934, 107.

³⁴ Gömbös, 1920, 25.

A hadügyminisztérium másik államtitkára, Friedrich István, a majdani miniszterelnök, néhány nappal az ominózus „erkély-jelenet” után megbízta egy ellenforradalmi terv kidolgozásával. Gömbös tervezete szerint a vidék Budapesttől független politikai és katonai megszervezése révén lehetne elszigetelni a fővárost és megdönteni a kormányt. A megyék keretében folyó munkát három centrumból kívánták irányítani: a Tiszántúlt Nagyváradról, az ország középső területeit Kiskunfélegyházáról, a Dunántúlt pedig Szombathelyről. Az akció aktív szervezőit megbízható ellenzéki politikusok és katonatisztek alkották volna. A terv megvalósításában számoltak Szmracsányi György felvidéki szervezkedésével, aki a betörő csehszlovák csapatok viaszszorítását után fordult volna Budapest ellen a kormány megdöntése érdekében. A tervekből azonban nem lett semmi – Gömbös szerint az opportunisták politikusként kényelme, passzivitása miatt.

Fellépései, kezdeményezései során mindvégig, következetesen a nemzeti érdekek képviselőjére, érvényesítésére hivatkozott. Ám 1917–1918-as tettei és szavai egyaránt az általa használt nemzetfogalom tartalmának jelentős átalakulására utalnak. 1917-ben – korábbi véleményének megfelelően és lényegében a haderőre korlátozva – még a Monarchiával szembeni függetlenségen volt a hangsúly, a háború végén viszont már a határok, az ország területi épségének megvédése volt a legfőbb nemzeti cél. A szociáldemokrata, liberális és polgári radikális kormányzatban sorozatosan csatlózkodva pedig rohamos gyorsasággal a nemzeti eszmét és érdekeket eláruló, osztályalapon nemzetköziséget hirdető ideológiákkal és politikai erővel szemben hangoztatva a nemzeti célokat. Képletesen szólva: immár nem a magyarság „elnyomását” jelképező „schwarz–gelb” zászlóval, hanem a nemzetköziséget szimbolizáló vörös lobogóval szemben lengett a nemzeti trikolt.

Mindez azt jelezte, hogy egyre inkább belépett a politika világába, jóllehet, most még kizárólag katonaként. Tapasztalni kellett azonban, hogy sem minisztériumi hivatali tisztsége, sem az akkori katonai közeg nem jelent bázist céljai megvalósításához. Előbbi a kedvezőtlen politikai összetétel, utóbbi pedig zavarra, megosztottságra, szervezetlenségre miatt.

Ez a helyzet változott meg azzal, hogy 1919. január 19-én az 1918. november közepén a tisztek érdekvédelmi szervezeteként létrejött Magyar Országos Véderő Egyesület (MOVE) elnökévé választották, ami gyökeres fordulatot hozott Gömbös életében. Katonatisztek és tiszthelyettesek voksaival került egy tiszti érdekvédelmi szervezet élére – politikai programmal.

A MOVE élén

A választást szervezkedés előzte meg. A minisztérium előtt történtek passzív szemlélője, Kozma Miklós fontosnak tartotta, hogy azonnal megismerkedjen azzal, „akinek volt kurázsija legalább megkísérlni, hogy ezt a csordát a határokról küldje”. Nem csak személyes rokonszenvének kifejeződése volt ez. A 30–40-es éveikben járó tisztek között többen is voltak, akik titokban már addig is szervezkedtek. Kozma ebbe a társaságba hívta meg Gömböst.³⁵ Kezdetben bizalmatlanul fogadták, amit az új tagnak az összejöveteleken tanúsított határozott fellépése, kezdeményező magatartása, nacionalista és militarista elveinek hatásos kifejtése oszlatott el. Ezzel érte el jelölését az országos tanács közgyűlést megelőző ülésén is. Az ő javaslatukra és kezdeményezésükre indult el a választáson.

³⁵ Kozma, 1933, 80–81.

Fel kell tennünk a kérdést: miért Gömböst jelölték maguk közül, hisz a társaságnak voltak nála idősebb és műveltebb tagjai? Miért éppen őt tartották alkalmasnak a közgyűlés résztvevői a tisztí szervezet elnöki tisztségének betöltésére, különös tekintettel arra, hogy a nagy tekintélyű tisztárs, Stromfeld Aurél ezredes, a Ludovika Akadémia parancsnoka volt a másik jelölt?

A katonatisztek életét és lehetőségeit egy szigorú hierarchikus rend alapján működő szervezet, a hadsereg határozta meg. Parancsokat hajtottak végre és csak katonai kérdésekben nyilatkozhattak meg, mert a hadseregből korábban kizárták a politikát. 1918–1919 fordulóján azonban ez a szervezet romjaiban hevert. Alakulatainak egy része megszűnt, irányítása pedig meglehetősen ellentmondásosan alakult. November–december folyamán gyors egymásutánban váltották egymást a különböző habitusú miniszterek, akik között éppúgy volt hivatásos tiszt, mint arisztokrata politikus. A két államtitkár, a szociáldemokrata Böhm Vilmos, illetve a Károlyi-párti, keresztény elveket valló Friedrich István politikai és katonai kérdésekben egyaránt eltérő álláspontot képviselt, és ennek megfelelően más-más utasításokat adott. A főként altiszteket és közkatonaikat tömörítő, szociáldemokrata vezetésű Katonatanács pedig belülről bomlasztotta a hadsereget, egyrészt azzal, hogy a megszokott rendet felszámolva, „demokratizálni” akarta azt, és ezzel megkérdőjelezte a tisztek korlátlan hatalmát, másrészt „osztályhadsereggé” akarta átformálni, és a radikálisan megváltozott és a tisztikar óriási többségétől idegen eszmeiségű hatalom eszközévé tenni. Ebben az ellentmondásos állapotban kellett tájékozódnia az egyértelmű helyzetekhez szokott tiszteknek, ráadásul úgy, hogy bizonytalan volt a hadsereg és ezzel állásuk, családjuk megélhetését biztosító jövedelmük sorsa is. Saját pozíciójuk feletteseinek döntésein múlt, ezért sokan érezték úgy: kénytelenek kívánni vagy igazodni egyik vagy másik erőközpontozhoz – akár elveik feladása árán is.

Az elbizonytalanodás legfőbb oka talán éppen ez volt. A háborús összeomlás okozta sokkból épp csak felocsúdott katonák ismeretlen világba kerültek. Új helyzetükben kikerülhetetlen volt számukra a politika, amelyről addig eltoltatták őket a törvények. A pártok vetélkedésében, viaskodásában történő eligazodásra nem voltak felkészülve. Az ő fegyverük a puska volt – nem a szó. Harci helyzetekben látható ellenséggel kellett szembeszállniuk – nem rejtőzködő tömegekkel. Mindez másféle gondolkodást és mentalitást követelt, mint amire a hadseregben szocializálódtak. A katona egyértelmű és megkérdőjelezhetetlen parancsra vár, olyanra, amely eszményeiknek megfelelő célok megvalósítását kívánja meg tőlük. Olyan személyre van szükség, aki átlátja a bonyolult helyzetet, tud megoldást találni, a kritikus helyzetekben, képes mozgósító erővel szólni hozzájuk, határozott, és van bátorsága akár saját biztonságát is veszélyeztetve kiállni közös vagy annak hitt igazukért. Ám akkor hónapokig nem láttak ilyen személyt.

Gömbös Gyula viszont ilyen személyiség volt. Vezetni akart, és rendelkezett is olyan képességekkel, amelyek alkalmassá tették erre. Azokat az eszméket vallotta, amelyeket a tisztikar többsége. Tervezeteivel bizonyította helyzetfelismerő és programadó képességét – legalábbis abban a szűk szervezkedő körben, melynek tagja lett. Vakmerő kiállásáról pedig tömegek, köztük jelentős számú tiszt előtt tett tanúságot december 12-én.

Megválasztását meghatározó módon befolyásolta maga Gömbös is. Mindenekelőtt a gyűlésen elhangzott beszédével.

„Mélyen tisztelt közgyűlés!

Bár az alapszabályok értelmében a politika az egylet keretén belül tilos, engedjék meg, hogy mégis politikáról beszéljek.

Általában osztom nézetüket, hogy a katona ne politizáljon. A jelenlegi

válságos helyzetre való tekintettel azonban, mikor az ország sorsa dől el, azt hiszem, mindnyájunknak kötelessége, hogy a politikai passzivitásunkból kilépjünk, és aktivitásba menjünk át.

Mélyen tisztelt uraim!

Nem pártpolitikáról van szó; arról van szó, hogy a nacionális és az internacionális világnézetek közti harcban a MOVE milyen álláspontra helyezkedjék.

Mélyen tisztelt uraim!

Eltekintve attól, hogy a nemzeti eszmék imádásában nevelkedtünk, és eltekintve attól, hogy csak egy nagy és nemzeti Magyarorszáért tudunk lelkesedni, reálpolitikai okokból is a nacionális világnézet mellett kell döntenünk.

Nézzünk körül: a csehek, a lengyelek, ukránok, románok, jugoszlávok és német-osztrákok most kezdik nemzeti létük igaz alapját elhelyezni, és mi internacionálisak legyünk?

Mélyen tisztelt uraim! Az Isten is azért teremtett egymástól különböző nemzeteket, hogy ezek egymással versenyezve, a verseny útján haladjanak. Nem-e [sic!] istenkísértés tehát, hogy a természet e nagy alkotásával szemben gyarló emberek »az Internacionálé« jelszóval kívánják a harcot fölvenni.

Az »Internacionálé« a hazátlanok jelszava, és jaj annak a nemzetnek, mely e jelszót követi.

Magyar és székely testvéreim! Mielőtt a vörös zászlóval jelzett, látszólag sima útra léptek, álljatok meg, és gondolkozzatok! Vegyétek észre, hogy a piros-fehér-zöld lobogó sárba van tiporva és lássátok, hogy bérceinken idegen nemzetek zászlói lengenek! Tudjátok meg, hogy az egész világ nem vesz minket semminek, csak azért, mert mindenkitől inkább, csak tőlünk nem várta azt, hogy önmagunkat nemzeti mivoltunkban megtagadjuk.

Mélyen tisztelt uraim! A magyar népköztársaság elnöke, Károlyi Mihály gróf azt mondta: »Finis Hungariae« – ezt is csak azért

mondhatta, mert a vörös szín vakító fényétől nem látta a nemzeti erkölc és hazafiúi reménység zöld színét.

Ha Magyarország magyar marad, sohasem fog elveszni!

Mélyen tisztelt uraim! Úgy érzem, hogy egy nézetben vagyok Önökkel, midőn azt mondom, nekünk csak egy utunk lehet, a nemzeti eszme diadalának útja. A »MOVE« útja az legyen! A »MOVE« támogatása mindazon politikai pártokat, kik ezen az úton kívánnak haladni, és meg vagyok győződve, hogy ezen állásfoglalás által új erőt merítenek, nehéz, de biztos sikert eredményező munkájukhoz. Reméljük, hogy ezentúl a kormány is – nagy hivatásának megfelelő határozottsággal – a nemzeti eszmék megvalósítását fogja szorgalmazni.

Ha a kormánynak eddig nem sikerült pozitív eredményt felmutatni, ennek fő oka csak az lehet, hogy a kormányzást nacionális és internacionális eszmék összekapcsolásával kísérelték meg. Ez nem volt korszerű. A jelen viszonyok közt csak egy irány – a nemzeti – vezet célhoz.³⁶

Hatásos, érzelmekre ható, mozgósító erejű beszéd volt. A jelen lévő tisztek többségének érzéseit szövege szövege szövege meg, nemzeti érzületükre apellált, ráadásul a szöveg a parancsokhoz szokott katonáknak tetsző, tömör, lényegre törő volt. Azt sugallta, hogy az előttük álló tisztárs világosan látja a helyzetet és a lehetséges megoldásokat, aki határozottan állást tud foglalni és dönteni kritikus helyzetekben, egyúttal közérthetően tudja megfogalmazni az ő érzéseiket, törekvéseiket is. Gömbös itt, a Gólyavárban csillogtatta meg először nagyobb nyilvánosság előtt szónoki képességeit.

Gömbös szavainak ezen túlmenő jelentősége is volt. Nyíltan politikai állásfoglalásra, a politikai életben való részvételle

³⁶ Gömbös, 1920, 27–29.

szólította fel a tiszteket. Lényegében azt kezdeményezte, hogy az addig érdek-képviselői szervként működő MOVE meghatározott politikai irány mellett foglaljon állást. Ennek adott hangsúlyt a beszédét követően előterjesztett határozati javaslatával, melyben kezdeményezte, hogy a MOVE elnöksége a „nemzeti alapon álló politikai [...] pártok és egyesületek vezetésével mielőbb lépjen érintkezésbe”.³⁷ Különös hangsúlyt ad az indítványnak az, hogy egy nappal a Berinkei-kormány megalakulása után hangzott el. A kormányátalakítás azonban egyértelműen a szociáldemokrata párt megerősödését, a polgári elemek, elsősorban Károlyi Mihály híveinek háttérbe szorulását jelezte, miközben sorra alakultak új, „nemzeti alapon álló” ellenzéki pártok, vagy kezdődött meg szervezkedésük. E körülmények között Gömbös beszéde és javaslata a kormányzattal történő szembenállást sugallt. A gyűlésen jelen lévő Zsilinszky Endre emlékezése igazolja, hogy a tett bátor voltát a hallgatóság egy része is érezte: „Gömbös olyan vakmerően beszélt a MOVE-gyűlésen, amilyenre Szegedig senki sem vett bátorságot.”³⁸

A hatásos szónoklat persze önmagában nem volt elég. Gömbös megválasztásában jelentős szerepe volt a szűk baráti kör konspirációjának és agitációjának is. A kimenetelt egy incidens is befolyásolta, amellyel baloldali szociáldemokrata és kommunista aktivisták igyekeztek megzavarni az ülést.³⁹

Végeredményben egyfajta találkozás volt ez a választás. Egy egzisztenciájában megroppant, céljait, ideáljait veszni látó, elbizonytalanodott, vezetőre váró társadalmi csoport és egy vezető szerepre törő, ambícióktól fűtött ember egymásra találása. Egyben radikális fordulatot hozott Gömbös életében is. Először lett

első számú vezetője egy szervezetnek, és kapta meg a lehetőséget, hogy saját képére formálja, céljai elérésének eszközévé tegye azt. De kifejezte egy kör bizalmát is iránta, ami komoly felelősséget rótt rá. Ez a felelősség azonban nem bénította meg. Ellenkezőleg, új energiákat adott neki.

1919. január 19-én este még azt bizonyította, tud bánni a szavakkal és velük hatást gyakorolni másokra. Néhány óra múlva azonban már ismét kiváló szervezőkészségéről tett tanúságot. Ezt ugyan ismerték a hadsereg különböző alakulatai, illetve irányítói, most azonban egy politikai célokat szolgáló társadalmi egyesület működtetéséről volt szó. Társaival már másnap reggel hozzálátott a MOVE gyökeres átalakításához. Módosították szervezeti felépítését, új személyek kerültek az egyes részlegek élére és megkezdték a vidéki központok kiépítését, amely során támaszkodtak Gömbös decemberi tervére is. Az új elnök a szervezőmunkát, az operatív irányítást, az ügyvezető igazgatói tisztet arra a 23 éves Marton Bélára bízta, aki 12 év múlva majd a kormánypárt országos ügyvezető főtitkáráként lesz a miniszterelnök egyik legfőbb bizalmasa és segítője politikai céljai megvalósításában.

A MOVE a választást követően heves támadások kereszttüzébe került. Különösen a Katonatanács volt aktív a téren. Célponttrá vált maga Gömbös is, és nem alaptalanul, hisz a megkezdett szervezőmunka végső soron a fennálló hatalmi rendszer aláadását szolgálta. Mindenekelőtt a hadsereg átalakítását kívánták elérni, hogy az nemzeti hadsereg legyen és ne „osztályhadsereg”. A hatóságok megfigyelték a szervezet és vezetőinek működését. Februárban házkutatást tartottak a MOVE székházában és Gömbös lakásán, sőt központjuk működését is felfüggesztették. Gömbös hiába tett álságos hűségnyilatkozatokat, és biztosította levélben Böhm Vilmos hadügyminisztert, hogy „az

³⁷ NN 1920), IV. köt. 515. Idézi Gergely, 2001, 57.

³⁸ *Szózat*, 1920. augusztus 18.

³⁹ Kozma, 1933, 108–111.

egylet minden tagja [...] teljes bizalommal fogja a néphadsereget és a Független Magyar Népköztársaságot szolgálni”.⁴⁰ Az ekkor már szociáldemokrata dominanciájú kormány egyre inkább két tűz közé került. Jobbról az újonnan szerveződő ellenéki pártok és egyesületek, balról a mind nagyobb befolyásra szert tevő Kommunisták Magyarországi Pártja (KMP) veszélyeztette hatalmát. Ezért döntött a két legveszélyesebbnek tartott szervezet, a MOVE és a KMP betiltásáról, vezetőinek letartóztatásáról. Ez Gömböst is érintette volna, aki ezért Bethlen István tanácsára Bécsbe távozott.

Bécsben – Szegeden – Budapesten

Bécs lett a határon túli ellenforradalmi szervezkedés első fontos központja. Gömbös után ide érkezett a MOVE több vezetője is. A Tanácsköztársaság kikiáltását követően pedig a korábbi politikai elit krémje: volt miniszterek, országgyűlési képviselők, vezető államhivatalnokok, katonatisztek és a konzervatív ellenzéki politikusok sora. Három politikai csoport alakult ki a bécsi magyar emigrációban. A legitimista, azaz Habsburg-párti politikusok Pallavicini György vezetésével, a Károlyi Mihály pártjából kivált politikusok pedig a Népköztársaság volt hadügyminisztere, Batthyány Tivadar körül tömörültek. A legjelentősebb csoportosulást a február 18-án megalakult Nemzeti Egyesülés Pártjának prominens tagjai alakították, élükön a két legbefolyásosabb személyiséggel, Bethlen Istvánnal és Teleki Pállal. E csoporthoz csatlakozott követőivel együtt Gömbös Gyula – bizonyára a

Bethlen Istvánnal már korábban kialakult jó kapcsolatai miatt. Elsősorban Bethlen és Teleki tevékenységének köszönhetően alakult meg április 12-én a magyar emigránsok szervezete, a bécsi Magyar Nemzeti Bizottság, közismert nevén az Antibolszevista Comité (ABC). Ennek közmegegyezéssel elfogadott vezetője Bethlen István lett.

Gömbös már március első felében próbálkozott azzal, hogy az antantmissziók támogatásával „egy hadosztálynyi erős csoportot” szervez az Ausztriába menekült magyarokból és az olasz hatóságok által átadni remélt magyar hadifoglyokból a Budapesten készülődő bolsevik fordulat megakadályozására, és hogy a „magyar népet ugyanakkor a nacionalizmus és a kereszténység zászlója alá” sorakoztassa fel.

Legfontosabb kezdeményezése az általa szerkesztett (s részben írt) *Bécsi Magyar Futár* elindítása volt. Az emigrációban élők tájékoztatásán túl elsődleges célja az volt, hogy „az otthoniaknak adjunk útmutatást és az ellenforradalomnak kívülről jövő impulzust”. A négyoldalas hetilap cikkeiben, akár maga írta, akár szerkesztőként hagyta jóvá azokat, Gömbös nézeteinek fontos és részben új elemei jelentek meg.

A bolsevizmus rémtetteit elítélő és békétárgyalásokat meghatározó, a hatalmakat a Magyarország területi megcsonkításának veszélyeire figyelmeztető írásközlését még az a remény táplálta, hogy a Tanácsköztársaság elleni fellépésben és azok elismeréseként számíthatnak az antant támogatására az ország területi integritásának megőrzésében. Az ABC vezetői erről folytattak tárgyalásokat a győztes hatalmak Bécsbe delegált megbízottjaival. A tervek katonai vonatkozásainak kidolgozásában Gömbös is részt vett. Ekkor már ő is tudomásul vette, hogy a volt ellenség nélkül nem valósíthatják meg a régi rend helyreállítását és az ország területi egységének megőrzését. Ezt indokolta később

⁴⁰ Böhm Vilmos: *Két forradalom tüzeiben*. München 1923, [hasonmás kiadás. Gondolat, 1990] 190.

elhíresült mondatával: „A bolsevizmus letörésére azonban az ördöggel is szövetekeztem volna.”⁴¹

Gömbös cikkeiben elsősorban a marxizmus és a bolsevizmus kérdéseivel foglalkozott. Szövegei azt igazolják, hogy olvashatta Marx, Engels és Kautsky néhány munkáját is. A munkásmozgalmmal és ideológiájával szemben korábban kialakult ellenérzései felerősödtek, és gyűlöletbe csaptak át a Tanácsköztársaság kikiáltását követően. Alaptétele, hogy a magyarországi szocialisták „gyászszocialisták”, akikben csupán „a hatalomra jutás mohó vágyát” látta. Marx nézeteit azért vetette el, mert a „nemzetet is másodrendű fogalomra degradálja”. A forradalomban érvényesülő „alacsony ösztönökkel” szemben szövetségesként „egy keresztény világban nevelt, magas erkölcsű népet” vizionált. Közvetett gondolataiban itt kapcsolódott össze először markánsan a *nemzeti* és a *keresztény* jelző, a társadalom egészséges működésének nélkülözhetetlen kritériumaiként. Ebben persze nem volt egyedül, hisz a korabeli magyar politikai elit jelentős része hasonlóan gondolkodott. Ugyanakkor a szociális kérdést is fontosnak tartotta, de a *nemzeti* és *szociális* jelző összekapcsolásával. A „forradalmi szocialistákkal” replikázva jelentette ki: „Igen, mi is szocialisták vagyunk, magyar *nemzeti szocialisták*.”⁴²

Ő maga ezekben a hetekben csak szórványosan tett antiszemita kijelentéseket. A lap utolsó számában azonban leköszölte név nélkül egyik szerzőtársa másfél oldalas cikkét, egy emigráns katonatiszt otthon maradt szolgájának írt fiktív levelét *A bolsevizmus zsidó világuralmi törekvés* címmel. Az írás felsorolja mindazokat a vádakat, melyeket a 20. század elejére kialakult modern politikai antiszemitizmus felvonultatott a zsidóság ellen. A „levélfíró” így biztatja az otthoniakat:

⁴¹ Gömbös, 1920, 33.

⁴² Marx – Kautsky és a magyar forradalmi szocialisták. *Bécsi Magyar Futár* 4. sz. 1.

„Ébredj, Jóska! Édes magyar testvérem, rázd meg turáni üstököd, hogy leröpjöljön onnan az az utálatos parazita kullancs, szabad vagy, magad ura vagy, magyar vagy és keresztény, ne véts hát tovább magyar testvéreid, hazád és Krisztusod ellen, ne légy a vörös bolsevista világuralom támasza, hanem taszítsd le őket Szent István trónjáról a sárba és köss a hátukra batyut, – magyar ember nem vérszomjas, ne bántsd őket – de küldd vissza oda, ahonnan jöttetek – Palesztinába.”⁴³

Fontosabbak voltak azonban a szavaknál a tettek. Legalábbis azok lehetőségének kipuhatolása. Az ABC vezetőinek megbízásából Gömbös a délszláv térséget ismerő katonai szakértőként, a delegációt vezető Pallavicini őrgérral április 13-án Belgrádba utazott, hogy a francia déli hadseregcsoport parancsnokságával egyeztesse tervüket egy, a Tanácsköztársaság ellen dél felől indítandó katonai akcióról. Kedvező fogadtatás esetén a bécsi központ is Szegedre költözött volna. Az akcióval azonban elkéstek. A francia tiszték a megváltozott nemzetközi körülmények miatt nem adták hozzájárulásukat a tervhez. Így az ABC vezérkara maradt az osztrák fővárosban. Gömbös, mint oly sokszor életében, a szabályokat felrúgva cselekedett. Személyes ambícióitól hajtva, és megtagadva az utasítást, hogy a tárgyalásokat követően térjen vissza Bécsbe, április 23-án önhatalmúlag Szegedre utazott, hogy ott is megszervezze az Antibolsevista Comitét, és az ellenforradalmi szervezkedés élére álljon.⁴⁴

A Szegeden töltött három hónap átmeneti jellege ellenére több tekintetben is jelentősnek bizonyult Gömbös politikussá válása szempontjából.

⁴³ *Bécsi Magyar Futár* 5. sz. 1–2.

⁴⁴ Gömbös, 1920, 44–46.

Mindenekelőtt azért, hogy az ABC nevében, de saját koncepciója alapján kezdeményezhetett politikai akciókat. A feltételek kedvezőtlenek voltak. Március 22-én a helyi kommunisták a városban is „kimondták a proletárdiktatúrát”, felfegyverezték a munkásságot, és a város irányítását háromtagú direktórium vette át. A Szegedet megszállva tartó francia csapatok parancsnokságának fellépésére a direktórium tagjai március 27-én elhagyták a várost. Ezzel egy időben indult meg a helyi polgári és katonai erők szervezkedése a régi rend visszaállítására.⁴⁵

Ebben a helyzetben érkezett meg Gömbös Szegedre és kezdte meg tevékenységét. Kezdeményezésére alakult meg a polgári ellenállás tagjait tömörítve az ABC helyi szervezete, az „Antibolsevista és Rendfenntartó Comité Szegedi Végrehajtó Bizottsága” Kelemen Béla volt főispán elnöklétével. Céljuk „a bolsevizmus letörése, a közrend és a köznyugalom, a személy- és vagyonbiztonság biztosítása, a termelőmunka megindítása” volt. Gömbös a bizottság katonai ügyekért felelős szakelőadójaként⁴⁶ konkrét feladatot jelölt meg: „mindenekelőtt a politikai vezetést kell Szegeden átvenni, s ennek megtörténte után, önként jelentkezőkből meg kell szervezni a nemzeti haderőt.”⁴⁷ Első sikerként a helyi katonai alakulatok tisztikara helyreállította a katonai fegyelmet, és május 7-én lefegyverezték a március vége óta működő Vörös Őrséget.

Gömbös százados elsősorban a hadseregszervezésben játszott fontos szerepet – miközben tábornokok, ezredek, őrnagyok sora szolgált a városban. Ez kisebb-nagyobb súrlódásokat

⁴⁵ Bokor Pál: *Szegedországtól Magyarorszáig. Visszaemlékezés a szegedi ellenforradalmi napokra 1919.* Belvedere, Szeged, 2005. 10–39.; Kelemen Béla: *Adatok a szegedi ellenforradalom és a szegedi kormány történetéhez (1919).* A szerző kiadása, Szeged, 1923. 37–57.

⁴⁶ Kelemen, 1923. 75.

⁴⁷ Bokor, 2005. 46.

is eredményezett. A szegedi, majd az Aradról odaérkező tisztek egy része Gömböst alacsony rangja miatt is alkalmatlannak tartották a katonai ügyek vezetésére, jóllehet elismerték szervező és irányító képességeit. Az őt jól ismerő szegedi tisztársak többsége azonban eredményesnek, szükségesnek ítélte ebbéli tevékenységét, és kiállt mellette. A személye körüli vitákban az is szerepet játszott, hogy szerette magát az ellenforradalmi szervezkedés legtájékozottabb és az ügyek generálására leginkább hivatott személyként feltüntetni. Magatartása nem volt mentes a fölényeskedéstől sem, amit különösen a nála magasabb rangú tisztek vettek rossz néven.⁴⁸

Gömbös szélesebb körű aktivitást fejtett ki a helyi ügyek intézésében, mint amit katonai megbízatása diktált. Figyelme szinte mindenre kiterjedt, és igyekezett mindenben kezdeményező szerepet betölteni. Többek között javasolta, hogy alakítsák meg a magyar nők és egyes foglalkozási csoportok nemzeti szövetségét, szorgalmazta a munkásság beszervezését az antibolsevista mozgalomba, amelynek kívánatos módját keresztényszocialista párt létesítésében látta. Az aradi Károlyi-kormány Szegedre költözéséig részt vett szinte minden fontos döntés meghozatalában. Így az országos ügyek intézése érdekében létrehozott és a helybélieken túl a bécsi Comitét képviselőket, illetve a Budapestről, Aradról és Temesvárról Szegedre érkezőket is tömörítő Magyar Országos Kormányzó Tanács és annak végrehajtó (intéző-) bizottsága kialakításában, amelyeknek maga is tagja lett. Az intézőbizottság azonnal kezdeményezte „a magyar tanácskormányval az érintkezést azon célból felvenni, hogy vele békés, az országos és a magyar nép érdekét szolgáló testvéri megegyezést találjunk”.⁴⁹

⁴⁸ Kelemen, 1923. 114–121.

⁴⁹ Uo. 170–172. Idézet. 172.

A megegyezés azt jelentette volna, hogy a tanácskormány nekik adja át a kormányzást, a Vörös Hadsereg pedig leteszi a fegyvert. Történt mindez május 21-én, amikor a Tanácsköztársaság hadereje már sikeresen szorította vissza a Felvidéket elfoglaló cseh csapatokat. A levél kezdeményezője és szerkesztője az a Gömbös volt, aki a háború vége óta hirdette: mindent a területi integritás helyreállításának kell alá rendelni. Nehéz eldönteni, minek volt nagyobb szerepe e javaslat megfogalmazásában: Gömbös politikai tájékozatlanságának és naivitásának, vagy a taktikázó katonatiszt ravaszságának. Az azonban bizonyos, hogy az eleve eredménytelen kezdeményezés nélkülözötte a realitást.

Itteni kiterjedt tevékenységének és főleg a katonai ügyek intézésében játszott szerepének is köszönhetette, hogy hadügyi államtitkár lett a Károlyi Gyula vezetésével május 31-én megalakult szegedi ellenforradalmi kormányban – Horthy Miklós miniszter mellett. Ezt követően kezdődött meg a Nemzeti Hadsereg szervezése, amelynek Gömbös régóta szorgalmazója volt. Bizonyos, hogy fontos szerepe volt a hadsereg toborzásában és alakulatainak felállításában. Ám e tiszteben is igényt tartott az ellenforradalmi jellegű szervezkedés más területeinek hadsereg általi befolyásolására: ellenőriztette a helyi munkásmozgalom vezetőit, követelte a munkások sztrájkjának leverését, megszerveztette a saját katonai ellenőrzését.

Május végétől sorra érkeztek Szegedre a MOVE vezetői és tagjai, köztük Marton Béla, aki titkára lett a minisztériumban, valamint Kozma Miklós, Zsilinszky Endre és mások. Ezek a tényleges és tartalékos tisztek biztos támaszt jelentettek az alakuló Nemzeti Hadsereg és egyesületi elnökük, Gömbös számára is.⁵⁰ Tevékenységüknek meghatározó szerepe volt abban, hogy

a hadsereg vezetése és a MOVE szoros kapcsolatot tartott fenn a következő egy évben – egymást erősítve és a fővezér, Horthy, illetve Gömbös ambícióit is támogatva. Feloszlátását követően itt alakult újjá a MOVE és jött létre szegedi szervezete. Július 5-én tartott nyilvános gyűlésükön Gömbös javaslatára díszelnökké választották Horthy Miklóst.

Szegeden vett fordulatot tartalmilag is a MOVE tevékenysége. A szervezetet az eredeti struktúrával kívánták újjászervezni azzal a módosítással, hogy a megyei katonai vezetők mellé polgári kormánybiztosokat is állítottak. Utóbbi döntés már jelezte, hogy nem csak katonai kérdésekkel kívánnak foglalkozni. Gömbös a július 5-ei gyűlés zárszavában arról szólt, hogy a MOVE „a nemzetnevelés nagy munkájára” vállalkozik. Azért, hogy ennek érdekében „lehetőleg az egész magyar társadalmat felölelhesse”, kibővíti szervezetét, és tagjai sorába fogad mindenkit, aki „igaz magyarnak vallja magát, és aki egy »küzdés szellemében« nevelkedő nemzedéket” óhajt. A „nemzeti eszme pótlása” mint fő tevékenység mellett létrehozták saját fogyasztási szövetkezeteiket, amelyek bevételeivel kívánták – legalább részben – biztosítani az egyesület működési költségeit. A tudományos ismeretek terjesztése és az idegen nyelvek oktatása révén tervezték biztosítani „a tömegek és ezáltal a valláserkölcsi alapra fektetett Magyarország [sic!] szellemi úton való természetes fejlődését”. A sport szervezésével céljuk volt: „egy erős nemzedéket nevelni, mely küzdeni tud”. Mindenki támogatását várták e program megvalósításához, melynek beteljesülése révén – Gömbös szerint – „Magyarország nagyobb és erősebb lesz, mint valaha”.⁵¹

A jövőre nézve nem kisebb a jelentősége azoknak a személyes kapcsolatoknak, amelyeket itt alakított ki. Mindenekelőtt

⁵⁰ Kelemen, 1923, 271–272.

⁵¹ Marton Béla: *A MOVE története*. Budapest, 1920, 39–40.

miniszterével, *Horthy Miklóssal*, akit őszintén tisztelt, akihez lojális volt. Szegeden létrejött ismeretségük nyomán egymás kölcsönös elismerése jellemezte viszonyukat. Gömbös nagyra tartotta a Monarchiában legmagasabb stallumba jutott magyar katonát – még ha tengerész volt is, kiváltképp a háború során tanúsított hőies helytállása miatt, Horthy pedig becsülte államtitkára agilitását, lelkesedését és szervezőkészségét. Szegeden találkozott először *Eckhardt Tiborral*, az aradi ellenforradalmi kormány államtitkárával és a szegedi kormányülésék jegyzőkönyvvezetőjével, aki majd fajvédő harcostársa, miniszterelnöksége idején az ellenzéki Független Kisgazdapárt vezetőjeként is szövetségese lesz – jóllehet csak időlegesen.⁵² Itt ismerte meg *Antal Istvánt*, aki ügyvédjeként, politikai elvbarátként bizalmas barátjának számított az 1920-as években, 1932-től pedig előbb Gömbös Nemzeti Munkatervének kidolgozásban játszott fontos szerepet, majd a miniszterelnökség sajtóosztályának vezetőjeként, 1935-től pedig államtitkárként segítette céljai megvalósításában miniszterelnök barátját.⁵³

A jórészt elképzeléseinek megfelelően alakuló körülmények alapján Gömbös arra a következtetésre jutott, hogy az ellenforradalmi erők gyarapodása tartós lesz, és innen fog megindulni „Kun Bélák vörös internacionális uralmának a megdöntése”. Szegeden azonban a helyzet bonyolultabb volt. Az ott állomásozó francia tisztek zöme rokonszenvvel nézte és támogatta a kommunista uralom ellen fellépő helyi politikusok szervezkedését, majd a katonai erő szervezését a Tanácsköztársaság leverése érdekében. A francia kormány azonban a Szegeden formálódó

magyar hatalmi centrum elképzeléseinél liberálisabb kormányzat létrejöttét támogatta. Ezért is került sor július 12-én a személyi összetételében is új kormány megalakítására a liberális P. Ábrahám Dezső vezetésével. A franciák kiváltképp azt nem nézték jó szemmel, hogy a Nemzeti Hadsereg az ország területi épségének megőrzését is biztosítani kívánja. Ez veszélyeztette szövetségeseik háborús céljainak elérését és egyben saját térségbeli befolyásukat. Különösen zavarta őket, hogy a magyar tiszti csoportok esetenként önhatalmúlag léptek fel a helyi munkásság akcióinak megakadályozására vagy letörésére. Azt pedig jól látták, hogy mindezek mögött az agilis, kezdeményező Gömbös áll. A kormány liberális elemeinek intrikájával együtt ennek volt döntő szerepe abban, hogy a hadügyi államtitkárt nemkívánatos személynek nyilvánították Szegeden. Gömbös július 25-én hagyta el a várost és tért vissza Bécsbe.⁵⁴

Három hónappal korábban Szegeden felhatalmazás nélkül nyilvánította magát a bécsi ABC képviselőjének. Bécsbe viszont úgy érkezett, mint a szegedi kormány Nyugat-Magyarország ügyeiben illetékes megbízottja. Ott Gömbösnek azzal kellett szembesülnie, hogy Szegeden kapott megbízatása fabatkát sem ér az ellenforradalom más gócpontjaiban.⁵⁵

A forradalmak eseményeinek hatása Gömbös nézeteire

Mindenesetre a Bécstől Bécsig tartó kacsaringós út, a háború végétől Szegedről történt kiutasításáig eltelt szűk, ám annál fordulatosabb háromnegyedév élményei és tapasztalatai több

⁵² Eckhardt Tibor szegedi tevékenységéről lásd Kelemen, 1923, 136–520.

⁵³ Gömbös Gyula batalomra kerülése és kormányzása, 1932–1936. *Antal István sajtófőnök emlékiratai*. Szerk.: Gergely Jenő. Palatinus [Korok és dokumentumok] h. n. [Budapest], 2004, 15–26.

⁵⁴ Gömbös, 1920, 55–58.; Kelemen, 1923, 398–401.

⁵⁵ Anton Lehar: *Erinnerungen. Gegen Revolution und Restaurationsversuche in Ungarn 1918–1921*. Oldenburg Verlag, München, 1973, 88–90.

vonatkozásban megerősítették és új elemekkel is gazdagították Gömbös politikai nézeteit, illetve habitusát.

Jóllehet mindvégig elsősorban katonai természetű ügyekkel volt elfoglalva, megismerhette a közigazgatás irányításának néhány elemét és egy város életének rendszeti kérdéseit is. Már 1918–1919 fordulójának hónapjaiban, Budapesten is bőséggel találkozhatott a különböző társadalmi csoportok és politikai erők csatározásaival, azok „kezelésében” azonban először Szegeden vehetett részt – részben hivatalból, részben öntevékenyen. A szegedi ellenforradalmi kormányokban viselt funkciója révén szerezhetett ismereteket egy, az állam irányítására vállalkozó szerv munkájának tartalmi kérdéseiről és adminisztratív elemeiről. Ugyanitt tapasztalhatta meg, miként küzdenek saját felfogásuk érvényesítéséért egy szervezeten belül az elvileg azonos célért küzdő különböző (konzervatív, nemzeti radikális és liberális) politikai irányzatok, valamint azt is, hogy milyen eszközökkel, módszerekkel teszik azt.

Zágrábban katonai attaséként, Bécsben a Bethlenék által az antant képviselőivel folytatott tárgyalások külső szemlélőjeként, belgrádi küldetésében pedig az ABC megbízottjaként szerezhetett első tapasztalatait külpolitikai, diplomáciai téren. Szegeden ugyan katonatisztként tárgyalt rendszeresen katonatisztekkel, de partnereinek a francia politika által meghatározott kötöttségeit látva érezkelhette, mekkora különbségek lehetnek azonos kérdések megítélése tekintetében a katonák és a politikuskok szempontjai és álláspontja között, s az utóbbiak miként determinálhatják, korlátozhatják az előbbieket. Ezek a gyakorlatban szerzett élmények, ismeretek azért is fontosak, mert Gömbös semmiféle elméleti ismerettel nem rendelkezett a külpolitika és a diplomácia tekintetében. A délszláv államhoz fűződő viszonyát helyismeretén, horvát kapcsolatain kívül az befolyásolta, hogy a szerbek nem indítottak katonai akciót Magyarország ellen az

1918. november 13-ai belgrádi egyezményben kijelölt demarkációs vonalon túl. Ebben az évben még várakozó álláspontot foglalt el a győztes hatalmakkal szemben. A velük való kapcsolatot fontossá tette számára az a remény, hogy támogatást kaphatnak tőlük mindenekelőtt a Tanácsköztársaság ellen indítandó támadáshoz, majd a béketárgyalásokon. Németországról nem ejtett szót a háborút követő egy évben. Későbbi megnyilatkozásai, javaslatai azonban igazolják, hogy az 1918 előtt főként a német hadseregről kialakult pozitív képe nem változott.

Gyerekkorától kezdve formálódó nemzeti érzései az ország sorsának tragikus alakulása nyomán és a háborút követően hatalmat gyakorló liberális, szocialista és kommunista erők politikájának reakciójaként harcos nacionalizmussá változtak. Indulatait persze egzisztenciális helyzetének megroppanása, ígéretes katonai karrierjének derékba törése is motiválta. Az ennek kapcsán hangoztatott nemzeti érdek a függetlenség létrejötte után immár nem annak kivívását, hanem megőrzését jelentette, kiegészülve a területi integritás mindenáron való megvédésével – tekintet nélkül a lakosság etnikai összetételére és az egyes nemzetiségek vágyaira, törekvéseire. Hangsúlyos eleme lett a nemzetietlennek tartott, a nemzeti összetartozás helyett az egyén szabadságát valló liberalizmus és a nemzetköziséget hirdető szocializmus/kommunizmus kérlelhetetlen elutasítása, illetve leverése akár fegyveres erőszak útján is. Ez a felfokozott érzés éleslátását is elhomályosította, amit mindenél szemléletesebben bizonyít, hogy levélben remélte meggyőzni a Vörös Hadsereg két befolyásos katonai vezetőjét, Stromfeld Aurélt és Julier Ferencet, hogy megszakítva a Felvidéken vezetett sikeres hadjáratot, csapataikkal csatlakozzanak a Szegeden még csak szervezni kezdett Nemzeti Hadsereghez.⁵⁶

⁵⁶ Gömbös, 1920, 55.

Öbenne is Szegeden szilárdult meg végérvényesen az a gondolat, hogy a polgári demokratikus forradalom előtti politika nem folytatható, új politikai berendezésre van szükség. „Ez az új irány: *A keresztény nemzeti világnézetben, a független és haladó Magyarország gondolatában és végül az agrártársadalomra való támaszkodásban* volt megadva” – írta. Ez volt a máig sokat emlegetett „szegedi gondolat” kiindulópontja, melynek szerkesztését alkotta, hogy a zsidók „Magyarországon csak számarányuknak megfelelő szerepet vihetnek a jövőben”.⁵⁷ Ezekkel a mondatokkal nemcsak a proletárdiktatúrát és annak közvetlen előzményét, az időlegesen általa is elfogadott Népköztársaságot tagadta, hanem a Monarchia Magyarországának liberális elvek alapján kialakított államszervezetét, gazdaságát, kulturális életét is. Ebben az értelemben akart új, felfogása szerint a háború előttinél modernebb Magyarországot építeni, „de nem a forradalom igazságtalan, hanem a nyugodt fejlődés igazságos útján”.⁵⁸

Később fog világossá válni, hogy milyen is lenne az a modern Magyarország, amelyet már ekkor vizionált, de konkrét körvonalait még nem vázolta fel.

Mindez nem elméleti stúdiumok eredményeként, hanem a körülötte zajló életben tapasztalt problémák reakciójaként alakult ki benne, és ideológiai jellegük ellenére is inkább gyakorlati jelentőséget tulajdonított ezeknek az elveknek. Sokkal inkább egy vezérkari tiszt érzelmei és praktikus megfontolásai voltak a forrásai, mintsem a bonyolult gazdasági, társadalmi és politikai viszonyok mély átgondolása. Különösen érvényes volt ez a választott vagy javallott eszközökre, módszerekre. Merthogy Gömböst

továbbra is a katonás mentalitás és gondolkodásmód jellemezte. Ezért volt politikai nézeteinek változatlanul sarkalatos eleme a militarizmus, amit később nyíltan is hirdetett.

Ez az összetett, immár nem csak katonai kérdésekre kiterjedő ellenforradalmi tevékenység döntő mértékben befolyásolta Gömbös gondolkodásmódját és szándékait, anélkül, hogy habitusát lényegesen érintette volna.

⁵⁷ Uo. 47. (Eredeti kiemelés. – V. J.)

⁵⁸ *Bécsi Magyar Futár* 4. sz. 1.

KATONATISZTBÓL POLITIKUS

Amikor Gömbös 1919. augusztus 2-án megérkezett Bécsbe, nemcsak három gyermeke várta, hanem az alapvetően megváltozott politikai konstelláció híre is. Alig másfél nappal korábban lemondott a tanácskormány. Így megszűnt a proletárdiktatúra, amelynek megdöntése érdekében addig Bécsben és Szegeden szervezkedett. A Peidl-kormány persze éppúgy nem volt elfogadható számára, mint elődje. A román csapatok augusztus 3–4-én elfoglalták Budapestet, majd a Dunántúl Balatontól északra fekvő területeinek nagy részét. Közben a Gömbössel szembenálló legitimista Lehár Antal ezredes Ausztriában szervezett ellenforradalmi fegyvereseivel bevonult Nyugat-Dunántúlra, a Horthyval történt megegyezést követően pedig a szombathelyi körlet parancsnoka lett. Ugyanakkor a kormány Pallavicini Györgyöt nevezte ki dunántúli központi kormánybiztosnak. Ezzel okafogyottá vált Gömbös Szegeden kapott megbízatása. Gömbös így „feladat” nélkül maradt, helyzete bizonytalanná vált. Nem csak az övé – az országé is.

Augusztus közepétől három hatalmi tényező határozta meg Magyarország belső viszonyait: a román megszálló hadsereg, a Friedrich-kormány és a Horthy által vezetett, augusztus 8-tól a Dunántúlra átvonult Nemzeti Hadsereg. A fővárosban székelő kormány működését azonban a megszállt területeken a román katonai vezetés, a többi megyében pedig Horthy által kinevezett katonai parancsnokok ellenőrizték és korlátozták. Befolyását az is gyengítette, hogy a Párizsban tárgyaló győztes hatalmak nem ismerték el.

A Nemzeti Hadsereg nem csak a kormánnyal szemben volt erőfölényben. A Tanácsköztársaság vezető pártja, a Magyarországi Szocialista Párt megsemmisült, vezetőinek zöme és tagságának

egy része is emigrált. A polgári demokratikus viszonyok visszaállítására törekvő liberális csoportoknak és a hasonló célokat követő, augusztus 24-én újjászerveződő Magyarországi Szociáldemokrata Pártnak meg kellett küzdeniük a vezérkaruk és tagságuk létszámának csökkenése és a társadalom nagy részében velük szemben kialakult ellenszenv okozta nehézségekkel. A jogfolytonosság visszaállítását szorgalmazó, a Monarchia korának gazdasági-politikai viszonyait némi korrekcióval visszaállítani törekvő konzervatív és nagytőkés körök lehetőségeit egyaránt korlátozta a területelcsatolások okozta jelentős vagyonesztésük, és az a tény, hogy sokan őket tették felelőssé a katasztrófába fulladó háborúban való részvételért. Korábban kormányzati szerepet vállaló politikusaik háttérbe kényszerültek, és helyettük – részben tapasztalt – másodvonalbeli, zömmel volt ellenzéki politikusok kerültek vezető pozícióba. A Nagyatádi Szabó István vezette, 1919-re megerősödött kisgazdapárt komoly tömegtámogatásra számíthatott a megelőző időszakban politikailag aktivizálódott birtokos parasztság körében, nem rendelkezett azonban a politikában jártas, kormányképes vezető réteggel, így potenciális tömegereje ellenére sem lehetett meghatározó politikai tényező.

Az erőviszonyokat azonban mindenekelőtt az határozta meg, hogy sem a kormány, sem a felsorolt politikai szerveződések nem rendelkeztek fegyveres erővel. A Nemzeti Hadsereg pedig – mindegyiktől függetlenül magát – önálló hatalmi tényezőként, a körében formálódó politikai és társadalmi célok megvalósítására tört – katonás, diktatórikus módszerekkel. Ezek a célok lényegében azonosak voltak azokkal, amelyek Gömbösben addigra megfogalmazódtak.

A hatalmi vákuumként jellemezhető helyzet megoldásának módjáról azonban nem ők, hanem a győztes hatalmak határoztak. Döntésük értelmében a megszálló román csapatoknak el

kellett hagyniuk Magyarország megszállt területeit a demarkációs vonalakig. Helyettük a Nemzeti Hadsereg vehette át a rendfenntartó szerepet előbb a Duna–Tisza-közén, majd a Tiszántúlon is. Ennek azonban az volt az ára, hogy Horthynak le kellett mondania önálló hatalmi törekvéseiről, és a haderőt alá kellett rendelnie a kormánynak. A nagyhatalmak által elfogadott valamennyi politikai irányzatot tömörítő, Huszár Károly vezette koncentrációs kormány feladata volt a nemzetgyűlési választások lebonyolítása az új, demokratikus választójog alapján, a nemzetgyűlés joga volt aztán az államforma rendezése és az államfő megválasztása.

Gömbös Gyulának e bonyolult viszonyok között kellett megtalálnia saját helyét és – ami nélkül nem tudta elképzelni jövőjét – egy jelentős karrier megvalósításának lehetőségét. Az 1919-ben vele történtek alapján erre immár két terep is kínálkozott: a hadsereg és a politika.

A MOVE és a titkos társaságok

Siófokon, a Nemzeti Hadsereg főhadiszállásán kiderült, hogy ott már nincs addigi szerepéhez méltó és a katonai karrier folytatásához megfelelő tisztség. Horthy a szegedi tapasztalatok alapján a tisztikar és az ő politikai céljai megvalósítása szempontjából fontos szerepet tulajdonított a MOVE-nak, ezért megállapodott Gömbössel, hogy Budapestről szervezze újjá az egyesület országos hálózatát. Egy időre ez lett legfontosabb feladata és egyben saját céljai megvalósításának legfőbb bázisa.

A nagy intenzitással induló szervezőmunka eredményeként ismét felállt a vezetői stáb, kiteljesedett az országos központ, mely 16 szakosztályból állt. A szervező- és propagandamunka

érdekében november 1-jén megjelent a *MOVE* című hivatalos közlöny első száma (1. 11. kép). A lap főszerkesztője Gömbös Gyula volt. A következő két számban közölt „alapszabály”⁵⁹ egyértelműen jelzi a Szegeden megfogalmazott elvek megvalósítására irányuló szándékot. Ennek alapján a hivatásos, illetve a nem hivatásos tiszteken túl bárki tagja lehetett a MOVE-nak, akár civilek is.

A következő hónapokban fokozatosan kiépült a vidéki hálózat. 1920 elejére 32 megyei főosztály, 62 járási osztály és 280 kisebb fiókszervezet jött létre. Az év nyarára mintegy 100 000 főre nőtt az országos taglétszám, amelyből Budapesten 15 450 főt tartottak nyilván. A tagtoborzás egyértelműen jelezte: olyan szervezetet akartak kialakítani, amely megbízható vezetői révén képes a Gömbös által is vallott nézetek jegyében az egész társadalmat átfogni és tevékenységét irányítani. Ezt igazolta az egyesület munkájának tartalma is. Az ügyosztályok szerkezete – többek között nemzetvédelmi, propaganda-, gazdasági, tudományos, többféle kulturális, valamint sport osztály működött – is mutatta, hogy a MOVE az élet minden területén érvényesíteni akarja befolyását. Mindenekelőtt a *sajtó* feletti uralmat kívánták megszervezni – a „destruktív” szociáldemokrata és liberális, „zsidó” lapok felszámolásával és a „nemzeti” eszmét terjesztők uralmának biztosításával. 1919 őszétől fokozatosan építették ki a *nőcsoportokat*, amelyek részben a Tormay Cecil vezette Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségével együttműködve többek között karitatív tevékenységgel, gyermekek üdültetésével, társasági rendezvényekkel igyekeztek népszerűsíteni az egyesületet. A MOVE 1919 őszétől kezdeményező szerepet játszott a *sportélet* szervezésében, igényt tartva a magyar ifjúság

⁵⁹ *MOVE*, 1919. november 7. 13–14. és november 14. 12–14.

testi és katonai nevelésének irányítására. A következő években MOVE sportegyesületek sorát hozták létre, különös figyelmet fordítva a vidékre. Szerepet kívántak vállalni a gazdaságban, mindenekelőtt a kereskedelemben is. Ezt szolgálta a MOVE fogyasztási szövetkezetek létesítése 1919 őszétől. Célját kertelés nélkül fogalmazta meg az országos elnökség 233/1919. gű. számú tájékoztatója:

„2. Bár a MOVE céljai erkölcsiek és a MOVE-ba való tömörülés azért szükséges, hogy központilag kezelhető szervezetben egyesüljenek mindazok, akik arra hivatottak, hogy fajmagyar alapon és a keresztény erkölcs tanítása szerint újjáépítsék országunkat, fontos feladata a MOVE-nak az is, hogy a gazdasági újjászüléshez minden erejével hozzájáruljon.

3. A gazdasági tevékenységre a MOVE két fontos okból törekszik: közérdekből, mert tudja, hogy elpusztított és idegen kézre játszott közgazdaságunknak magyar nemzeti alapon való felépítéséhez apparátusának egész erejével hozzá kell járulnia, és a magánérdek mérlegelése alapján, mert érzi, hogy a mai küzdelmes megélhetési viszonyok között mindent meg kell tenni, ami tagjai jólétének fokozásához hozzájárul.”⁶⁰

Ezek a mondatok egyértelműen utalnak arra, hogy a megélhetési nehézségekkel küszködő nyugalmazott tiszteket a zsidó gazdasági pozíciók megszerzése révén kívánták álláshoz juttatni.

Tovább erősödött a MOVE és a Nemzeti Hadsereg között Szegeden kialakult szoros kapcsolat. Horthy 1919 decemberében hadparancsban ajánlotta, hogy lépjen be a MOVE-ba az egész tisztikar. A Fővezérség Kozma Miklós vezette ún.

⁶⁰ MOVE, 1920. február 13. 5.

„vörösvédelmi” osztálya jelentős pénzüsszegekkel segítette a szervezőmunkát. A MOVE viszont aktívan vett részt a fővezér 1919. november 16-ai budapesti bevonulásának előkészítésében és biztosításában, az 1920. januári választásokat pedig a baloldali és liberális erők megfélemlítésével befolyásolta. Horthy Miklós kormányzóvá választását segítette a fővezért népszerűsítő propagandaakciókkal, illetve azzal, hogy a választás előtt fegyveres alakulatokkal szállták meg a parlament épületét és az előtte lévő tereket. A következő hónapokban arra törekedtek, hogy – mintegy ellenőrzést gyakorolva a Honvédelmi Minisztérium felett – befolyásolják az ott hozott, főként személyi döntéseket. A MOVE vezérkarának mindezzel az volt a célja, hogy a magyarországi haderő teljes egészében Magyarország „újjáépítésének ügyét” szolgálja – az ő elvárásainak megfelelően.

Ennek a tevékenységnek két fontos vonatkozását kell kiemelni.

Gömbös szabad királyválasztó álláspontja és Horthy államfői hatalmának támogatása szorosan összefüggött azzal a nézetével, hogy a nemzeti/faji érdekek csak minden külső befolyás nélkül érvényesíthetők. A MOVE és ezzel saját pozícióinak erősítése is ezt diktálta. Különösen az első években Horthyban látta annak garanciáját, hogy fenti céljaikat megvalósíthatják. Ezért szorgalmazott egyértelmű döntést a királykérdésben 1920 decemberében, amikor a legitimisták és szabad királyválasztók közötti vita következtében is kormányválság alakult ki, 1921 októberében pedig fegyveres alakulatok szervezésével járult hozzá IV. Károly második visszatérési kísérletének megghiúsításához. Gömbös haláláig kitartott álláspontja mellett. Nemcsak elvi következetessége miatt, hanem azért is, mert jól tudta: mindig bízhat Horthy támogatásában saját hatalmi törekvéseinek érvényesítéséhez.

Arra is érdemes másrészt figyelni, hogy a MOVE révén megvalósított katonai irányítással az egész társadalom életét

kívánta megszervezni minden területen: a gazdaságtól, a szociális kérdések kezelésén, a tudományos életen és a kultúra különböző ágain át a sportig. Magyarország katasztrofális helyzetbe kerülésének okaként Gömbös és társai a *magyarság lelki és erkölcsi válságát* jelölték meg. Ezért szerintük a probléma felszámolásának kulcsa a társadalom, illetve egyedeinek szellemi, erkölcsi átformálása, megújítása, a „magyar reneszánsz” megvalósítása segítségével. Ez a faji öntudatra ébredt, szociálisan érzékeny, egyenesen gondolkodó, katonásan megszervezett nemzeti társadalom kialakításával érhető el. Gömbös 1919 novemberében

„...a magyar nép megújhódó és megizmosodó erkölcsi és szellemi és fizikai erőitől” várta a jobb jövőt. Ehhez tette hozzá két hónap múlva: „...belpolitikailag csak egy szempont lehet mértékadó: egy új nemzedék teremtése. Új magyart, gerinces, meg nem alkuvó magyar embert alkossunk, aki nem büszke a származására és ezért nem dolgozik, hanem meggyőződött arról, hogy mindenkinek dolgozni kötelessége.”⁶¹

A fenti cél megvalósítása érdekében tulajdonítottak nagy jelentőséget egyrészt a propagandának, amelynek fontos eszköze volt közlönyük. Másrészt ezért is tartotta kulcskérdésnek a „katonás szellemben való nevelés értékének felismerését” – kiváltképp az ifjúság, a jövő nemzedéke esetében.

Mindezt Gömbös nem maga szervezte, de a MOVE elnökeként meghatározó szerepe volt benne. Több megnyilatkozása jelzi, hogy mindenben fenntartotta magának a döntés jogát. Ezt bizonyítják azok a patetikus szavak is, melyekkel újrávalasztását

⁶¹ MOVE és hadseregnap. *Szózat*, 1919. november 22.; *Beszéd a Magyar Országos Véderő Egyesület országos tanácsülésén*. MOVE, 1920. január 19. Melléklet

indokolták 1921 júniusában: „Gömbös Gyula nem képzelhető el a MOVE nélkül, de viszont a MOVE sem képzelhető el Gömbös Gyula nélkül.”⁶²

Gömbös Gyula azonban úgy sem volt elképzelhető, hogy csak a MOVE elnökeként tevékenykedjék. Nem múltó aktivitással és változatlan energiával igyekezett kihasználni minden lehetőséget céljai megvalósítása érdekében, ezért nem korlátozta szervezőmunkáját saját egyesületére. Az 1918–1921 között gomba módra szaporodó nemzeti, irredenta egyesületek, titkos társaságok jórészt az általa is megfogalmazott célokat vagy azok fontos elemeit kívánták megvalósítani. Ez lehetőségeket jelentett, ugyanakkor korlátokat is, hisz a hasonló célokért küzdő egyesületek egyúttal riválisai is voltak egymásnak. Ezért a MOVE elnökeként mindvégig szorgalmazta e szervezetek együttműködését, a közös cél, a „keresztény, nemzeti Magyarország felépítése” érdekében. Ennek jegyében fogalmazta meg már ekkor későbbi miniszterelnöki munkásságának alaptételét: a *nemzeti egység* megteremtését.

Alapító tagja, sőt hét vezérének egyike volt a korszak egyik nem csak általa befolyásosnak tartott (hitt) titkos társaságának, az Etelközi Szövetségnek (EKSZ). Egy másik alapító, Páter Zadravecz István szerint a társaság fő célja az „irredenta”, és „úgy vélte az irredentát szolgálni, hogy célul tűzte ki kezébe venni a kormányzatot”. E célok tették különösen fontossá és vonzóvá Gömbös számára a szövetséget, amelynek 1922 karácsonyától Hargittay Gyula álnéven mintegy fél évig vezérintézője is lett. Tisztségét itt is arra használta fel, hogy a szervezetet a fajvédelem szolgálatába állítsa.⁶³

⁶² *Szózat* 1921. június 19. 1.

⁶³ Páter Zadravecz *titkos naplója*. Szerk. és bev.: Borsányi György. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1967, 140.

A korszak egyesületei között a gyakori személyi összefonódások révén is kialakult együttműködés. Bizonyosnak tekinthető, hogy legalább 1921-re Gömbös lett a keresztény-nemzeti alapon szerveződő, szélsőjobboldali mozgalmak legfontosabb alakja, mondhatni: informális vezére. Közülük az Ébredő Magyarok Egyesülete (ÉME) hirdette a legradikálisabb programot, és e szervezet rendelkezett a legnagyobb tömegtámogatással. Radikalizmusuk nemcsak szavakban nyilvánult meg, hanem tettekben is: baloldali lapok szerkesztőségei, zsidók által látogatott kávéházak szétverésében, felrobbantásában, sőt a sértettek védelmére kelő rendőr meggyilkolásában. Hosszú hónapokon keresztül volt meg-megújulóan hangos a főváros az általuk elkövetett atrocitásoktól, zavargásoktól, amelyekkel egyszerre igyekeztek erőteljesebb intézkedésekre sarkallni a kormányzatot, illetve megvalósítani azt, amit részről hiányoltak. E tevékenységüket 1920/21-ben azt követően is folytatták, hogy a kormányzóválasztás után fokozatosan felszámolták, illetve a reguláris fegyveres alakulatokba sorozták be a hasonló erőszakos tetteket végrehajtó különítményeket.

Gömbös neve sohasem kapcsolódott össze ezekkel az eseményekkel, mivel nem viselt formális vezető pozíciót ezekben az alakulatokban. Számos jel utal azonban arra, hogy nemcsak tudott róluk, hanem ténylegesen vagy legalább erkölcsi és politikai értelemben támogatta azokat. A különítmények vezetőinek és állományának jelentős része volt tagja a MOVE-nak. Az ÉME radikálisai által végrehajtott robbantások egy részét pedig olyan szervezetekkel hajtották végre, amelyek katonai szakértelemről árulkodnak. Gömbös közvetlen környezetének több tagja, MOVE-s tisztársainak egy része alapító tagja volt az ÉME-nek is (például Eckhardt Tibor), vagy később csatlakozott hozzá (például Zsilinszky Endre). Aligha véletlen, hogy 1923-ban Eckhardt Tibor lett a szervezet

elnöke. Ők is biztosíthatták a rendszeres kapcsolatot és informálhatták Gömböst az egyesület tevékenységéről. Gömbös maga árulta el egy nyilatkozatában, hogy kezdettől tudott az ÉME és az alakuló olasz fasiszta mozgalom kapcsolatairól.⁶⁴ Amikor pedig a nemzetgyűlésben támadások érték a szélsőségeket, ő kelt védelmükre: szavakban elítélte ugyan az erőszakos megnyilvánulásokat, de azt is hangoztatta, hogy nem szabad akadályozni őket a nemzeti célok megvalósításában.⁶⁵

Mindezek ellenére a társadalmi egyesületek nem biztosítottak megfelelően szilárd támaszt akarata és céljai érvényesítéséhez. Elsősorban azért nem, mert a belpolitikai konszolidációra törekvő Teleki-kormány a rend és ezzel saját hatalma megszilárdításában érdekeltté vált kormányzó támogatásával feloszlatta a különítményeket, felfüggesztette az ÉME egyes szervezeteinek működését. A honvédelmi miniszter pedig Horthy korábbi ajánlásával ellentétes döntést hozva megtiltotta az aktív tisztek részvételét a MOVE-ban, amely így a vállalt feladatok ellátására legalkalmasabb munkatársait veszítette el.

Pedig Gömbös a társadalmi egyesületekben látta azt a szervezeti formát, amely egyedül alkalmas arra, hogy a közös cél érdekében összefogja és mozgósítsa a különböző társadalmi csoportokat. Kezdetből hangsúlyozta, hogy a politikai megosztottság gyengítette meg a nemzetet, és volt egyik alapvető oka a háborús vereségnek, majd a trianoni tragédiának. A politikai pártokban, a többpárti parlamentáris rendszerben továbbra is veszélyeket látott az ország jövőjére nézve. Ezért nem lépett be kezdetben semmilyen pártba.

1920 elején azonban a győztes hatalmak elvárásainak megfelelően jelentősen kiszélesített, demokratikus választójog alapján

⁶⁴ Gömbös Gyula a fasiszmusról. *Szózat*, 1922. november 16.

⁶⁵ Az 1922. június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Naplója (NN 1922) XVII. köt. 188–194.

jött létre a politikailag sokszínű törvényhozás, és alakult meg az ennek felelős kormány. Gömbösnek is be kellett látnia, hogy a parlamentáris rendszer viszonyai között csak valamely párt tagjaként és nemzetgyűlési képviselőként érvényesítheti céljait. Az érzelmi viszonyulás, mely gyerekkorától fűzte a faluhoz és a parasztsághoz, a mezőgazdaság elsődleges fontosságát is hirdető elvei, illetve szabad királyválasztó álláspontja közelítette a Nagyatádi Szabó István vezette Országos Kisgazda- és Földművespárthoz, amelynek 1920 tavaszától volt tagja. A román csapatok 1920. márciusi kivonulását követően, a nemzetgyűlési választások második, júniusi, tiszántúli szakaszában a párt Gömböst indította jelöltként a törökszentmiklósi választókerületben. Miután a Keresztény Nemzeti Egység Pártjának jelöltje visszalépett, szavazás nélkül, ún. egyhangú választással nyerte el a mandátumot. Később valamennyi választáson hasonlóan nyert, így haláláig a – székhelyét később Abádszalókra áthelyező – kerület képviselője maradt.

Ennek kapcsán lépett ki a Nemzeti Hadsereg kötelékéből. Szolgálati viszonyát a szegedi ellenforradalmi kormányban viselt államtitkári tisztsége idejére felfüggesztette. Annak megszűntével 1919. augusztus 1-jén lépett ismét tényleges katonai szolgálatba, és 1920. június 1-jével helyezték szolgálaton kívüli viszonyba.⁶⁶ E változás minden bizonnyal összefüggött azzal is, hogy a honvédelmi miniszter 1920 júniusában megtiltotta az aktív tisztek részvételét a MOVE-ban, amelynek Gömbös 1925-ig elnöke maradt. Dönthetett volna úgy is, hogy az egyesület elnökségéről mond le, de nem ezt tette.

⁶⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) K468-B/1-1925. sz. n. 38. f.

Miért politikus és nem katona?

Ez volt az a pillanat, amikor véglegessé vált, hogy Gömbös katonatisztból politikus lesz. Pedig két út állt előtte, amelyek közül választhatott. Ezért a váltás éppúgy nem volt magától értetődő, miként hirtelen elhatározás sem. Hisz ugyanúgy lehetett volna sikeres katonatiszt, mint ahogy sikeres politikussá vált. Erre predestinálta végzettsége, a katonai iskolákban elért eredményei, a csapatszolgálatban és később minisztériumi beosztásokban nyújtott teljesítménye, mindezek révén elért ismertsége. S nem kevésbé volt fontos az a tény, hogy felettesei minden helyzetben igen tehetséges és felkészült, kiemelkedő katonai erényekkel rendelkező tisztnak tartották, akire szép jövő, töretlen karrier vár. Ráadásul 1919 kora nyaratól élvezhette a Nemzeti Hadsereg fővezére, 1920 márciusától egyben az ország kormányzója, Horthy Miklós feltétlen bizalmát. Bizonyos tehát, hogy nem kényszer hatására lépett ki annak kötelékéből. A döntés saját elhatározása volt.

Mi volt az ok, ami miatt a másik utat választotta?

Erre a kérdésre Gömbös akkor nem adott választ. Legalábbis olyat nem, amelynek nyoma maradt volna. Döntése hátterének feltárásához maga Gömbös szolgáltatott támpontokat addigi pályájával, személyiségének, mentalitásának alakulásával. Ezek közül mindenekelőtt a nemzet sorskérdéseinek megoldását szolgáló küldetéstudatát, ehhez kapcsolódó kezdeményezőképességét, valamint erős érvényesülési vágyát, vezető pozícióra törekvését kell kiemelnünk, valamint azt, hogy e megnyilvánulások egy szuverén, erős akaratérvényesítő vágytól hajtott személyiség jellemzői voltak.

Küldetéstudatát maga igazolta három évvel később, amikor Bethlen lemondatta a kormánypárt ügyvezető alelnöki tisztségéről:

„Nekem egy igen jó megalapozott pályám volt a vezérkarban, s ezt azért hagytam ott, mert az volt az érzésem, hogy a politikában a helyem azért, hogy küzdhessek olyan elvekért, amelyekért nem csak élni, hanem meghalni is érdemes.”⁶⁷

Ezek az ambíciók pedig egy pusztán hadi szolgálatot ellátó százados számára elérhetetlenek voltak. A hadsereg egyes egységeinek irányítása a laktanyák, a vezérkar vagy a minisztérium falain belüli, háborús helyzetekben a frontra korlátozódó aktivitást tesz lehetővé. Gömbös megtapasztalhatta katonai pályája során, hogy kezdeményezői csak akkor érvényesülhettek, ha felletesei jóváhagyták azokat. Ám a hadsereg hierarchikus rendjében azok sorra megghiúsultak a felette állók ellenállásán. Sőt igen gyakran renitenskedésnek minősítették őket – akkor is, ha ő ítélte meg helyesen a helyzetet és a teendőket. Ám ha a rangidős felettes tiszt másként rendelkezett, köteles volt végrehajtani a parancsot. Igazi döntéshelyzetben csak a hadsereg felső vezetői voltak. Márpedig a felemelkedés a tiszt ranglétrán csak lassan, hosszú évek alatt, lépésről lépésre következhet be.

Ezzel szemben Gömbösnek 1919. január 19-én olyan eleményben volt része, hogy egy társadalmi egyesületben megfelelő szervezőmunkával és egy sikeres szónoklattal is egyik napról a másikra első számú vezető lehet. A MOVE elnökeként pedig lehetősége nyílt és tudatosan törekedett is arra, hogy a társadalom egészének életét befolyásoló tevékenységet folytasson, a szervezet működése során az ő akarata érvényesüljön – tartalmi és szervezeti kérdésekben egyaránt.

Az egyéni ambíciók azonban nem voltak elégségesek ahhoz, hogy sikeres lehessen a politikai pályán. Különösen nem egy olyan

országban, ahol a politikai érvényesülés néhány évvel azelőttig jó-szerével az arisztokraták és ősi nemesi családok sarjainak kiváltsága volt, nem „néptanítók fiaie”. A 19. század közepétől azonban gyökeres változások zajlottak az egész kontinensen. A gazdasági átalakulás átformálta a társadalmat, az oktatásügy fejlődése olyan társadalmi rétegekben (ipari munkásság, parasztság) is növelte az általános műveltség szintjét, amelyek nagy részének korábban alig volt lehetősége a tanulásra. A közlekedés és a hírközlés robbanásszerű fejlődése nyomán távoli területek lakói kerülhettek kapcsolatba egymással, illetve szerezhettek információkat az ország és a világ dolgairól. A 20. század eleje már a tömegtársadalmak kora volt, amikor politikai jogokat követeltek, és a választójog kiszélesítése révén kaptak is a politikából addig kizárt tömegek. Olyanok is, akik nem rendelkeztek kellő ismeretekkel egy ország gazdasági, társadalmi, kulturális helyzetének reális megítéléséhez, de a legtöbb áldozatot hozták a négy évig tartó nagy háború frontjain és igényelték, hogy beleszólhassanak az ország fejlődését és saját sorsukat meghatározó politika alakításába. Ez a tömeg szervezést igényelt és irányítókra várt. Olyan személyekre, akik szervező-készségük révén össze tudják fogni, szónoki képességeiket kamatoztatva pedig közérthetően meg tudják fogalmazni az ő érzéseiket és érdekeiket, akik vezetésével érvényesíteni tudják akarataikat a gazdasági és politikai hatalmat addig gyakorlókkal szemben is. Szabó Dezső szavaival „ennek a szétértört korlátú, zagyva hullámmászú kornak legjellemzőbb képviselője, lényeg szerinti kifejezője” a „népvezér”.⁶⁸ Ez a kor tette lehetővé, hogy nagy nemzetek politikai mozgalmait, majd állama élére kerüljön egy falusi kovács tanító fia (Mussolini) és egy alacsony rangú vámtisztviselő káplári fokozatig jutó sarja (Hitler). Ezek a feltételek nyitották meg az utat

67 Szózat, 1923. július 4.

68 Szabó Dezső: Gömbös Gyula. In: Szabó Dezső: *A magyar káosz. Pámfletek*. Válogatta, szerk.: Nagy Péter. Szépirodalmi, Budapest, 1990, 248.

a politikába Magyarországon a meglehetősen szegényes politikai felkészültséggel rendelkező „murgai néptanító fia” előtt is.

Az általános feltételeken túl az aktív tisztek politizálását tiltó rendelkezés is motiválhatta Gömböst a dilemma ily módon történő feloldására. Hisz ha a katonai karrier mellett dönt, elvesztette volna a mindig vágyott és nemrég elért vezető szerepet. A politikai pálya választása azonban nem jelentette azt, hogy megszűnt volna a honvédség iránti vonzalma, a katonai ügyek iránti érdeklődése. Tizenenny éves korától belénevelt és beléivódott katonai mentalitását pedig akkor sem tudta volna levetni, ha akarta volna – akár milyen erős akaratú ember volt. De nem is törekedett erre. Változatlanul úgy vélte, csak így, szigorú rendben, katonás fegyelemmel lehet sikerre vinni ügyeket a politika porondján is.

A pártkeretek új feltételeket jelentettek Gömbös számára – a célok azonban változatlanok maradtak. Politikai tevékenységének tartalma tehát ugyanaz volt, mint a MOVE-ban, csak a módszerek és az eszközök változtak a mindenkori helyzethez igazodva, és nemcsak az egyesületekben gyakoroltakhoz képest, attól függően is, hogy milyen típusú pártban kellett megtalálni a legígéretesebb és lehetséges megoldásokat.

A fajvédő csoport élén – a kormánypártban

Gömbös először az 1920. évi nemzetgyűlési választások nyomán kormányra jutott kisgazdapártba lépett be, amely a legtöbb mandátumot nyerte el, s ezzel relatív többségre tett szert. Nem lévén azonban kormányzati, államigazgatási tapasztalatokkal rendelkező vezérkara, a kulcsfontosságú tárcákat a koalíciós partner, a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja (KNEP) politikusai tölthették be. Közülük kerültek ki a miniszterelnökök is.

A kisgazdapártnak tömegtámogatása és vezetőjének, Nagyatádi Szabó Istvánnak népszerűsége okán mégis jelentős befolyása volt a politika alakítására. Ez Gömböst is azzal kecsegtethette, hogy a párt alkalmas eszköz lesz politikai céljai érvényesítésére.

A 99 fős frakcióban a körülötte kialakult, mintegy tíztagú fajvédő csoport olyan személyiségekből állt, akik a Tanácsköztársaság és az azt követő ellenforradalmi hónapok óta csatlakoztak hozzá. Ez a csoport aktivitással ellensúlyozta csekély részesedését, amelyben Gömbös járt az élen. Politikájuk középponti eleme a magyar faj, mindenekelőtt az annak „meghatározó törzseként” értelmezett parasztág érdekeinek védelme volt az őket veszélyeztető idegen erőkkel szemben. Ez határozta meg Gömbös tevékenységét is a párton belül. Figyelme változatlanul kiterjedt a társadalom és az ország életének valamennyi fontos területére, amelyek alakítását legalább véleményének közreadásával igyekezett befolyásolni. Ez nyilvánult meg a *Szózat*ban 1921 januárjában közölt cikkso-rozatában. Az *1921 politikája* című közleményfüzér egyes darabjai a külpolitikával, a belpolitikával, a szociálpolitikával, a zsidókérdéssel, a gazdaságpolitikával és a katonapolitikával foglalkoztak.⁶⁹

Aktivitása – a királykérdésben és a királypuccsok elhárításában játszott, már említett szerepén túl – elsősorban három kérdésben nyilvánult meg, mindenekelőtt a *numerus clausus* kérdésében. Ennek kapcsán azt hangsúlyozta, hogy „a törvényjavaslat határozottan *fajvédelmi* szempontból bírálendő el”, és abban radikális, határozott megoldást sürgetett. Az osztrák békeszerződésben Ausztriának ítélt területeken 1921 augusztusának végén kibontakozó fegyveres ellenállás eseményeiben Gömbös Bethlen miniszterelnök megbízásából az akciót irányítani hivatott Honvédelmi Bizottmány tagjaként vett részt. Nem volt meghatározó

⁶⁹ *Szózat*, 1921. január 1., 6., 9., 19., 23., 29.

szerepe, de ambícióitól hajtva nemcsak nagy agilitással, hanem saját szerepét felnagyítva, fontosságát igazolva igyekezett kezdeményezni, és a döntéshozókat, főként a miniszterelnököt bizalmasan tájékoztatni.⁷⁰

Kiemelten fontosnak tekintette egy erős és *egységes kormánypárt* létrehozását. Elsők között vetette föl 1920 júniusában a két kormányzó párt fúziójának szükségességét, mert a parlamenti viszonyok között az erős, a különböző politikai irányzatokat összefogó „nagypártban” látott átmeneti megoldást – ha nem is az egység megteremtése, de legalább az annak feltételeit megalapozó erős kormányzás érdekében. Amikor 1921 áprilisában Bethlen lett a kormányfő, ismét nagy aktivitást fejtett ki az erős kormánypárt létrehozása érdekében. Több más meghatározó tényező mellett Gömbösnek is volt szerepe abban, hogy a kisgazdapárton belüli ellenállás végül megtört, és lényegében az ő eredendő tervének megfelelően, a kisgazdapártra épülve alakulhatott meg 1922. február 22-én a Keresztény-Keresztyén Kisgazda-, Földműves és Polgári Párt (Egységes Párt).

Mindezek nyomán Bethlen, akinek több alkalommal volt módja meggyőződni Gömbös lojalitásáról, szervezőkészségéről és a katonatisztek közötti befolyásáról, kormányra kerülésekor belügyi államtitkárnak tervezte kinevezni, hogy a csendőrség újjászervezését bízza rá. Erre azonban a kormány bázisát alkotó KNEP legitimista vezetőinek tiltakozása miatt nem került sor. Bethlen másként igyekezett kárpótolni Gömböst, aki nem vette jó néven mellőzését. Az új pártalakulat rangban harmadik vezetője, ügyvezető alelnöke és e tisztségéből fakadóan a párt szervezeti ügyeinek

felelőse, illetve választási kampányának irányítója lett. Így lehetősége nyílt arra, hogy elképzeléseinek megfelelően szervezze a párt belső életét, és elősegítse, hogy az ő politikai céljait támogató képviselők kerüljenek a Nemzetgyűlésbe. Ez azonban nem volt lehetséges a pártot ténylegesen irányító, ám számos politikai kérdésben más elveket valló pártvezér, a kormányfő egyetértése nélkül.

Márpedig Gömbös és Bethlen politikai kapcsolatai ellentmondásosan alakultak, ami sajátos módon szimbolizálja a korabeli Magyarország politikai hatalmi viszonyait. A gróftól követő konzervatív-liberális csoportokat és a Gömbös vezette szélső-jobboldali radikálisokat részben közös célok vezérelték. Nemcsak a területi revízió megvalósítása, az ország fegyverkezési jogának és nemzetközi tekintélyének, hatalmi súlyának visszaállítása tekintetében értettek egyet, hanem abban is, hogy keresztény és nemzeti elvek alapján szervezzék a társadalom életét. Ez volt a két politikus együttműködésének alapja és az is, hogy mindketten az erők összefogása révén látták megvalósíthatónak a közös célokat. A részletek, a bel- és külpolitika elemei, a gyakorlati megoldások és a taktika, továbbá a szervezeti eszközök tekintetében azonban elgondolásaik jelentős koncepcionális eltéréseket mutattak. Ezt a két politikus szocializációjának, politikai felkészültségének és tapasztalatainak különbségei magyarázzák. Ez tükröződött a hatalom és társadalom viszonyának, a mindkettejük által kívánatosnak tartott „nemzeti egység” tartalmának és megvalósítási módjainak eltérő értelmezésében is.

Ezért csak részleges volt a közöttük 1922 nyaráig meglévő összhang. Gömbös a kormánypárt magas rangú vezetőjeként is a kezdetektől nyíltan képviselte a pártvezértől eltérő *fajvédő* nézeteit: nagy nyilvánosság előtt és Bethlen jelenlétében is, többek között a zsidókérdésben, a gazdaságpolitika általánosabb

⁷⁰ NN 1920. V. köt. 371–372.; Gömbös ezzel kapcsolatos leveleit lásd *A fasiszta rendszer kiépítése és a népnemzet Magyarországon 1921–1924. Íratok az ellenforradalom történetéhez II.* Szerk.: Nemes Dezső. Szikra Kiadó, Budapest, 1956. 200–206.; MNL OL K 468 B/2. 32. f. Gömbös levele Bethlennek (1921. szeptember 14.)

vonatkozásaiban és a külpolitika megítélésében is.⁷¹ 1922 nyaráig még abban reménykedett, hogy Bethlen támogatni, a kormány pedig érvényesíteni fogja gyakorlatában az általa vallott elveket. Ám ebben is csalódnia kellett, ezért fokozatosan szembefordult Bethlennel. Akarata érvényesítéséhez egy lehetőség maradt számára: ügyvezető alelnöki pozíciója.

Az 1922 nyarán kezdődő egy évben két mozzanat jellemezte tevékenységét: az Egységes Párt átszervezésének kísérlete és Bethlen politikájának mind élesebb kritikája.

A kormánypártban betöltött funkciója adott némi esélyt azáltal, hogy feladata volt a vidéki szervezetek irányítása. A főispánok 1922 szeptemberében bizalmas levelet kaptak.⁷² Aláírója Bethlen István volt. A szöveg tartalma alapján azonban nem az ő alakja, hanem Gömbös Gyuláé jelenik meg az olvasó előtt.

A dokumentum szerint a miniszterelnök a főispánok feladatává tette „a nemzet konzervatív erőinek” megszervezését, amelynek eredményeként „lehetővé válik a központi kormányzat részére az, hogy politikai célkitűzéseiben maga mögött érezze a törvényhatóságokra tagolt nemzeti közvéleményt s a nemzeti erőnek minden tartalékát”. Négy területet jelölt meg. *Gazdasági* téren a keresztény falusi társadalom esélyeinek növelését kellett érvényesítenie a „keresztény konzervatív irányú meglévő gazdasági szervezetek” erősítése és propagálása, illetve a kisparosok támogatása, körükben „nyersanyagbeszerző vagy értékesítő szövetkezetek” szervezésével és egyben a szociáldemokrata szervezetek befolyásának megszüntetésével. Ennek érdekében lett kötelessége minden eszközzel erősíteni „a nemzeti konzervatív erőknél az

⁷¹ Gömbös Gyula, a Keresztény Kisgazda-, Földmívelés- és Polgári Párt ügyvezető alelnökének beszéde Szegeden, 1922. március hó 27-én a Tisza szálló nagytermében tartott népgyűlésen. *Politikai beszédek 4. füzet*. Budapest, 1922.

⁷² A dokumentumot közli Tilkovszky Loránt: Bethlen István bizalmas körlevele a főispánokhoz 1922 szeptemberében. *Századok*, 2002. 5. sz. 1121–1130.

egyesítésére szolgáló *társadalmi egyesüléseket*, alakulatokat, szervezéseket”. Ezzel párhuzamosan kellett biztosítania a hatóságok által azoknak a „társadalmi és osztályszervezeteknek” a megfigyelését, melyekről „bizonyos nemzetközi gondolkör tételvezethető fel”. A munkát „*nemzetvédelmi társadalmi egyesülés és szervezkedésként*” értelmezve szorgalmazta a nemzetnevelést és az ezt szolgáló sportegyesületek, a MOVE és a cserkészszervezetek támogatását.

A legnagyobb hangsúlyt a *politikai szervezkedésre* helyezték. Ennek érdekében kellett kiépíteni az Egységes Párt szervezeti hátlózatát és javítani a sajtópropaganda feltételeit. Az elvárások egy egymásra épülő községi szervezetek, választókerületi, megyei és országos szervek alkotta hierarchikus rendszer kiépítésének igényére utalnak. A tagokat pedig havonta egy-két alkalommal kellett összehívni azzal a céllal, hogy „az illetékesek politikai irányításokat adjanak”. A vezető szerepet a megyékben a főispánoknak szánták, az operatív szervezőmunkát és az információk közvetítését azonban a segítségükre rendelt és az országos ügyvezető alelnökökkel közvetlen kapcsolatot tartó megyei párttitkárokra bízta. Ezek a modern szervezett tömegpártokat jellemző szervezési elvek az addig választási klubpártként működő Egységes Párt gyökeres átszervezését célozták. A változtatás sikere azt is jelentette volna, hogy a vagyonos és művelt elitek vezető szerepét hangsúlyozó, a különböző gazdasági érdekeket képviselő és kulturális hagyományokat követő csoportok törekvéseinek teret engedő és közöttük az egyensúlyt és együttműködést ügyes és ravasz taktikázással biztosító Bethlennel szemben Gömbös elképzelése érvényesül; azé a Gömbösé, aki miniszterelnökével szemben a társadalmi különbségeket elhomályosító, felülről, egy erős központi hatalom által vezérelt nemzeti egység megteremtésre törekedett. Ám a miniszterelnök annak a sok százezres tömegnek a

támogatását sem nélkülözhetette, amelyet ügyvezető alelnöke befolyásolt a szélsőjobboldali egyesületek révén. Őket is a többi csoportosuláshoz hasonló eszközökkel kívánta a végrehajtó hatalom támaszává tenni. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy még külpolitikai kezdeményezései kapcsán is támaszkodott rájuk, miként az ÉME egyes vezető tagjaira korai olaszországi tájékozódása során, Mussolini hatalomra jutását követően.⁷³

Ezt a munkát kellett segítenie egy újfajta sajtópolitikának. A főispánoknak gondoskodniuk kellett a párt eszméit propagáló budapesti lapok terjesztéséről, másrészt hasonló karakterű megyei lapról. Jellemző, hogy a dokumentum a Gömbös körül tömörülő fajvédők újságjait, a *Szózatot*, az *A Népet*, a *Virradatot* sorolta fel kormánylapként.

Ezeket a szervezési elveket a párt (máig nem ismert) szervezeti szabályzata alapján fogalmazták meg, azt pedig Gömbös terjesztette elő az intézőbizottság 1922. február 28-ai ülésén. Ez is arra utal, hogy szerkesztését is ő végezte, vagy abban legalábbis meghatározó szerepet játszott. Nem kevésbé árulkodó az a tény, hogy az Egységes Párt szervezeti struktúrájának és működési elveinek megfelelően szervezik majd 1932 után – gyakran azonos kifejezéseket használva – a Gömbös vezérelte Nemzeti Egység Pártját, miként az is, hogy a szervezési kísérlet alig egy év elteltével – azt követően, hogy Gömbös lemondott tisztségéről, majd a pártból is távozott – elhalt.

Egy ilyen párt Gömbös korábban is hirdetett céljának, a nemzeti egység szervezeti úton történő megteremtésének lehetséges eszköze. De eszköz lehetett más szempontból is. Ha terve re-

alizálódik, az általa irányított megyei párttitkárok közreműködésével információs monopóliumot szerezhetett volna, és a maga hatalmi céljainak szolgálatába állíthatta volna a lakosság egészét vagy legalábbis nagy részét tömörítő pártot – akár a miniszterelnökkel szemben is.

A pártszervezés indítása idején ugyanis már egyre látványosabbá vált kettejük ellentéte. Gömbös a kormánypolitika mind több elemével volt elégedetlen. Bethlen nem volt hajlandó továbbmenni a földreform addig elért, igencsak szerénynek mondható eredményein. Miközben az ügyvezető alelnök választói gyűléseken és parlamenti felszólalásaiban már 1922 áprilisától a tőle megszokott vehemenciával propagálta fajvédő elveit, követelve a zsidóság korlátozását gazdasági és kulturális téren, és rendre nemzetellenesnek nyilvánítva a szociáldemokratákat és liberálisokat – a miniszterelnök a gazdasági racionalitás jegyében a magyar ipar védelmében hozott vámrendelkezéseket, és óvta a zsidó tőkét, károsnak ítélve a „lármás antiszemitizmust”. Sőt Gömbös azt tapasztalhatta, hogy az ekkor még a nyilvánosság előtt nem ismert Bethlen–Peyerpaktum szellemében nem tesz lépéseket a Szociáldemokrata Párt erőteljes korlátozására, amelynek képviselői ekkor már a Nemzetgyűlésben is nyíltan bírálhatták a kormány politikáját és a szélsőjobboldali szervezetek működését. Gömbös hevesen követelte a „destruktív zsidó sajtó megrendszabályozását” is – mindehíába.

Mindezek miatt alkalmatlannak tartotta Bethlen politikáját az ország háború és Trianon utáni problémáinak megoldására. Ezért 1922 szeptemberében mintegy száz képviselőt tömörítő Egyesült Keresztény Blokkot hozott létre. Ennek célja a kormány megbuktatása és Gömbös hatalomra juttatása volt. Minimálisan azt kívánták elérni, hogy Bethlen teljesítse „fajvédő” követeléseiket. A kísérlet kudarcba fulladt. Bethlen ügyes és ravasz taktikázással megbontotta és elszigetelte a szervezkedést. Ebben Horthy

⁷³ Feljegyzések egy magyar delegáció római tárgyalásairól 1922. november végén. Közl.: Ormos Mária. In: *Európa és a magyarság a 18–20. században*. Történelem Doktori Program Kutatási Füzetek 9. Szerk.: Vitári Zsolt. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2002, 107–117.

is segítségére volt, aki kezdetben inkább Gömbös törekvéseivel rokonszenvezett, az év végére azonban egyre inkább a miniszterelnök politikai koncepcióját támogatta.

A konfliktus végső kiéleződését a kormány külpolitikai és gazdasági lépései, illetve Gömbös ezekkel kapcsolatos reakciói idézték elő. Bethlen István felismerte, hogy az országnak a háborús vereség, a Monarchia széthullása és Trianon nyomán kialakult problémáit csak az elszigeteltség felszámolásával és többevonással lehet megoldani. Ezért kezdeményezte 1921-ben Magyarország felvételét a Nemzetek Szövetségébe (Népszövetség), amire 1922-ben került sor. Jóllehet, Bethlen nem mondott le a revízióról, ennek kapcsán kinyilvánította, hogy a magyar kormány tudomásul veszi a békerendszert, és közeledni kíván a szomszédos államokhoz. Ez a taktikai lépés csak annyit jelentett, hogy belátta: a meggyengült ország rövid távon nem érvényesítheti törekvéseit a győztes hatalmak ellenében. No meg azt, hogy a népszövetségi tagság feltétele volt a külföldi hitelek felvételének, amelyek nélkül elképzelhetetlennek tartotta a magyar gazdaságot hagyományosan sújtó tökehiány felszámolását és az ezt tetéző jóvátételi kötelezettségek teljesítését. Ezért kezdeményezte 1923 áprilisában népszövetségi kölcsön felvételét.

Gömbös nem mérlegelte azokat a szempontokat, amelyek Bethlen döntéseit befolyásolták. Őt a külpolitika tekintetében két elv vezérelte, és ezekhez ekkoriban makacsul ragaszkodott: az ország területi integritásának helyreállítása és teljes függetlensége, valamint mentesítése minden külső befolyástól és korlátozástól. A helyzetet kizárólag nemzeti/faji szempontból vizsgálta, és a megoldásokat is ezek szerint kereste. Hatást gyakoroltak rá azonban azok a tapasztalatok is, amelyeket 1918-tól, különböző helyzetekben a győztes hatalmak és a környező államok politikájáról szerzett. Mindezek hatására a külpolitikát illetően a

megoldást nem az antanthatalmakkal történő megegyezésben, illetve a kisantant államai közül a Csehszlovákiával és Romániával folytatandó tárgyalásokban látta. Ő már 1920 végétől, de különösen 1922-től Olaszország és Németország majdani szövetségétől, a tőle eredő kifejezéssel a Berlin–Róma-tengely létrejöttétől várta a magyar ügyek támogatását. Két ok miatt: egyrészt ezek az államok is érdekelték voltak a békék revíziójában, másrészt mindkét országban nemzeti alapon szerveződő jobboldali erők jöttek létre, és Olaszországban már ekkor hatalomra is jutottak. Ugyancsak a nemzeti alapon szervezett államra és a béketárgyalásokon katonai erő felmutatásával elért sikerére hivatkozva tartotta kívánatosnak a Kemal Törökországgal való kapcsolatteremtést, a kisantant országai közül pedig a délszláv állammal történő megállapodásra látott lehetőséget. E külpolitikai célok eléréséhez nélkülözhetetlennek tartotta a háborúra történő felkészülést és az azt szolgáló, intenzív fegyverkezést.⁷⁴

E külpolitikai és fontos belpolitikai megfontolások jegyében Gömbös egyrészt élesen ellenezte a külföldi kölcsön fölvetését, mert úgy ítélte, azzal sérül az ország pénzügyi függetlensége, ráadásul a hitelek kezelése révén ismét a – zömmel zsidó – bankárok gyarapítják vagyonukat. Hite szerint a valuta stabilitásához elegendő lett volna a kedvező 1923. évi gabonatermés megfelelő exportjáról gondoskodni. Megoldásként azt javasolta, hogy az állam a gabonakereskedelmet vegye ki a zsidó tulajdonú kereskedővállalatok kezéből és monopolizálja azt. Így a nagytőke helyett az állam élvezheti annak hasznát, megoldva ezzel az ország nehéz pénzügyi helyzetét, és egyben a nemzet törzsét alkotó mezőgazdasági termelőknek is segíthetné. A másik szakítóp próbának bizonyuló ügy a földbirtokreform kérdése volt. Gömbös elégtelennek

⁷⁴ Gömbös Gyula: 1921. politikája. Első közlemény. *Szózat*, 1921. január 1.

tartotta az 1920. évi földtörvényt és főleg annak vontatott végrehajtását. A megoldás érdekében kezdeményezte a vagyonváltásfölddek, a háborús szerzemények, az utolsó ötven évben „nem magyar emberek” kezére került, az állami tulajdonban lévő birtokok, az ország területén kívül élők földjeinek, továbbá „általában minden tízezer holdon felüli birtok” igénybevételét.⁷⁵

A konfliktus kenyértöréssel zárult. Bethlen június 15-én levélben közölte Gömbössel, hogy két megoldás között választhat: vagy távozik a pártból (amit nem tartott volna célszerűnek), vagy alárendeli magát a párt hivatalos politikájának, ami a fajvédő politikus részéről elvei feladását jelentette volna. Egyben felszólította Gömböst, hogy mondjon le a kormánypárt ügyvezető alelnöki funkciójáról,⁷⁶ amit Gömbös június 19-én meg is tett.

A végső szakításra az augusztus 2-án tartott pártértekezleten került sor. A fajvédő képviselők Gömbös által felolvasott deklarációja a kormány éles hangú bírálatát tartalmazta, határozati javaslatukban pedig annak radikális módosítását szorgalmazták. Érvelésük végkövetkeztetése: „...a kormányzat letért a párt eredeti keresztény, nemzeti és agrárius programjának útjáról”, ezért követelték „személyi vonatkozásban [...] a kormány teljes rekonstrukcióját”.⁷⁷ Mindez lényegében bizalmatlansági indítvány volt a kormánnyal és Bethlennel szemben, amit válaszában a miniszterelnök annak is nyilvánított – határozottan elutasítva a fajvédők követeléseit. A határozati javaslatot mindössze hét képviselő szavazta meg. Gömbös abban reménykedett, hogy mások is követni fogják őket, hisz 1922-ben ennél több híve jutott mandátumhoz. Ezért kijelentette, ellenzékbe vonulnak, de

⁷⁵ *Szózat*, 1923. június 17. 1., 3. és július 20. 1.

⁷⁶ *Bethlen István titkos iratai*. Szerk. és bev.: Szinai Miklós és Szücs László. Kossuth Kiadó, Budapest 1972, 141.

⁷⁷ *Szózat*, 1923. augusztus 3.

egyelőre nem új pártot alakítanak, hanem „fajvédelmi agrárcsoportot” a nemzetgyűlésben.

Ezzel ismét új szakasz kezdődött Gömbös politikai pályáján.

A Fajvédő Párt vezére

A politika világába alig négy éve került Gömbös változatlanul politikai érzelmeinek, erős küldetéstudatából fakadó lelkesedésének és mindezekből táplálkozó illúzióinak rabja volt. E tulajdonságaiból és tapasztalatlanságából eredő naivitása miatt nem érzékelte, hogy sikertelenségre ítélt terveket sző, amikor önálló politikai erő szervezésére vállalkozik, amelynek segítségével a tapasztalt és ravasz, a kibontakozó konszolidáció közepette egyre nagyobb tömegtámogatással rendelkező és a kormányzó feltétlen bízalmát is élvező Bethlen fölé szeretne kerekedni.

Ekkor, 1923 nyarán vált egyértelművé, hogy Gömböst nem a pusztá hatalomvágy hajtja, hanem erős küldetéstudat is. Gyurgyák János találó megfogalmazása szerint: „Az a – gyakran hályogkovácsai viselkedéshez hasonlatos – bátorság és elszántság, hogy a dolgok menetét csak ő tudja eligazítani és megváltoztatni...”⁷⁸

Ugyanolyan vehemenciával látott ekkor is munkához, mint korábbi vállalkozásai esetében. A fajvédő csoport tagjai nagy szervezőkört keretében tartottak gyűlést, melyek többségén Gömbös is beszédet mondott. Nehezítette helyzetüket a kormány irányításával ellenük folyó sajtókampany és az is, hogy önálló szervezet hiányában külső segítségre szorultak: az ÉME helyi szervezetei hirdették meg és szervezték gyűléseiket, ezt pedig Gömbös velük 1919-től kialakított kapcsolatai tették lehetővé.

⁷⁸ Gyurgyák János: *Magyar fajvédők*. Eszmetörténeti tanulmány. Osiris, Budapest, 2012, 104.

Egy év múlva jutottak el a párttá alakulásig. 1924. október 19-én, Kecskeméten rendezték – korabeli szóhasználatnál élve – zászlóbontó ünnepségüket. Nem véletlenül a „hírös város”-ban. Az ugyanis a Gömbössel már Szegeden együttműködő Héjjasék „birodalmának” központja volt. Innen indultak megtorló útjaikra a környékbeli településekre a Tanácsköztársaság bukását követő hetekben, és a város volt az ÉME szervezésének, majd további történetének is egyik meghatározó központja. Főszereplői, irányítói pedig a Héjjas család tagjai, élükön Ivánnal. Ők rendezték a fajvédők zászlóbontását is. Gömbös Gyula itt jelentette be a Magyar Nemzeti Függetlenségi Párt megalakulását, amelyet ezután ők maguk és a politikai élet más szereplői is csak Fajvédő Pártként emlegettek. Gömbös a párt vezéréként a névadást indokolva kifejtette, hogy a *nemzeti* jelzővel a társadalom egészének összefogását kívánták kifejezni – a nemzeti eszme jegyében, függetlenül a vallási különbségektől. Ezért sem szerepeltették a névben a korszak politikai jelszavaiban gyakorta hallható-olvasható „keresztény” szót, jóllehet, mindig hangsúlyozták, hogy csak a keresztényeket tartják a nemzet részének. A többiek: idegenek. A *függetlenségi* jelző pedig a magyar nemzeti önállóság és a függetlenségi tradíciók kifejezésére szolgált.⁷⁹

Ekkor ismertették először a párt programját is, amelyet – a szakirodalomban eléggé általánosan elterjedt véleménynel ellentétben – nem egyedül Zsilinszky Endre írt. Egy pártprogram ritkán egy személy alkotása. Ezúttal sem erről volt szó, hanem több fajvédő összehangolt munkájáról, amelyet az elvek és a szöveg egyeztetése alapján végeztek. Zsilinszky kései emlékezése szerint Gömbös az elvi kereteket meghatározó bevezető szerzője volt, a külpolitikai fejezetet Eckhardt Tibor, a közgazdasági részt Ulain

Ferenc fogalmazta, míg Zsilinszky az egész program terjedelmének majd felét kitevő közjogi, kultúrpolitikai és szociálpolitikai részeket írta.⁸⁰ Ezt erősíti meg, hogy ilyen munkamegosztásban ismertették a programot a kecskeméti hallgatóság előtt.

A programalkotással kapcsolatos munkamegosztás árulkodó a fajvédők vezéreinek politikusi habitusát és felkészültségét illetően. Gömbös addigi szerepvállalásaival, kezdeményező fellépésével és szervezőmunkájával, agitatív erejű nyilvános fellépéseivel vitathatatlanra tette vezéri szerepét. A programkészítés kapcsán azonban csupán az elvi alapok vázolása fűződik nevéhez. A szövegnek ez a része már megfogalmazásával is szilárd elhatározást és a fajhoz, nemzethez, valamint a földhöz és az abból élőkhez való erős kötődést sugallja. A párt céljait a „a magyar nép egyetemének öntudatra ébresztésében és megerősítésében”, „az egységes nemzeti társadalom felépítésében”, a „fajtestvéri kötelekek” keresztény elvek alapján történő megszilárdításában, az arányos és igazságos vagyonmegosztásban, a „lelkében-testében megerősített magyar nép politikai, gazdasági és művelődési” megszabásában (a zsidókkal szemben), a gazdasági élet agrárszellemben történő átalakításában határozta meg. S mindezt „az állam céltudatos gondoskodása útján” látta elérhetőnek.⁸¹ A társadalom élete egyes területeivel kapcsolatos szakkérdések konkrét kifejtése viszont nála képzettebb harcostársaira maradt. A munkamegosztás alakulása nem jelentette azt, hogy Gömböst elmélyült elméleti ismeretek predesztinálták volna az elvi alapvetésre. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy sohasem definiálta az általa használt alapfogalmak (nemzet, faj) tartalmát. Azokat

⁸⁰ Bajcsy-Zsilinszky Endre: Az én fajvédelmem. *Magyarország*, 1938. április 12.

⁸¹ A Magyar Nemzeti Függetlenségi (Fajvédő) Párt programja. In: *Magyarországi pártprogramok 1919–1944*. Szerk. Gergely Jenő – Glatz Ferenc – Pölöskei Ferenc. A 2. kiadást javította és átdolgozta: Gergely Jenő. ELTE – Eötvös Kiadó, Budapest, 2003, 101–108.

⁷⁹ *Szózat*, 1924. október 21.

nem két önálló, eltérő tartalmú kategóriaként, hanem rendszeresen szinonimaként használta, és ezeket nem tudati, hanem magyarázatra sem szoruló érzelmi tényezőként kezelte.

A formális pártalakulásra november 13-án került sor Budapesten, az ekkor birtokba vett Irányi utca 21. szám alatti klubhelyiségükben, amelyet Gömbös egyik barátja bocsátott rendelkezésükre. Ezt követően itt tartotta üléseit (pártvacsoráit) hetente egyszer a párt vezetése és innen irányították a pártszervezést. A Fajvédő Párt akkori szervezeti erejéről mindent elmond, hogy az alakuló értekezletre nem tömeggyűlésen került sor. Azon mindössze öt fajvédő, Gömbös Gyula, Zsilinszky Endre, Eckhardt Tibor, Ulain Ferenc és Hir György, továbbá a párthoz ekkor csatlakozó két pártonkívüli képviselő – Kiss Menyhért és Zsirkay János – vett részt. Rajtuk kívül csupán Wolff Károly, a Budapesten szerveződő Keresztény Községi Párt elnöke és a keresztény ellenzéki Friedrich István jelent meg vendégként.

A két vendég jelezte, hogy a fajvédők nem csak az ÉME szervezeteire támaszkodva kívánták erősíteni pozíciójukat. Gömbös kezdeményezésére már 1923. augusztus 23-án Keresztény Ellenzéki Szövetség néven „a keresztény gondolat érvényesülése és a dolgozó magyarság talpraállítása érdekében” tömörült 22, a kormányzat politikájával elégedetlen képviselő. Az akció lényegében az egy évvel korábbi kísérlet, az akkor mintegy száz képviselőt tömörítő Egyesült Keresztény Blokk gyakorlatának felelevenítése volt. A próbálkozás épp oly hamar kifulladt, mint a korábbi.

A pártvezéri funkcióval járó elfoglaltság két fontos változást hozott Gömbös életében. 1925. január 18-án, a MOVE esedékes éves közgyűlésén lemondott hat éve viselt elnöki tisztről. Ez azonban nem jelentett részéről szakítást az egyesülettel, annak rendezvényein továbbra is rendszeresen részt vett, abban a reményben is, hogy az egyesület a politikai feltételek kedvező

változása esetén ismét jelentős tömegbázist biztosíthat számára. Ezért is gondoskodott arról, hogy mindig elybarátai kövesse az elnöki pozícióban. Lemondásakor Zsilinszky Endrét, őt követően pedig Borbély-Maczky Emil fajvédő képviselőt választották elnökké.

A másik következmény családi állapotát érintette. Felesége egyre nehezebben viselte, hogy a politikai tevékenységnek mindezt alárendelő férjét állandóan nélkülöznie kell neki és három gyermekének. Greta Reichert rokonsága megelégedte a helyzetet, és a feleséget gyermekeivel együtt Bécsbe költöztette. A politika tette tönkre első házasságát, ám az lett a második megalapozója is. Új feleségével a MOVE-ban ismerkedett meg. Szilágyi Erzsébet, a Gömbösnél három évvel fiatalabb, művelt, csinos elvált asszony az egyesület női szakosztályának vezetőjeként került kapcsolatba az országos elnökkel. 1926. július 8-án kötöttek házasságot. Gömbösek immár nem kellett attól tartania, hogy politikai tevékenysége konfliktusforrás lesz közöttük. Új asszonya nem ellenezte közszereplését, sőt inspirálta komolyabb politikai célok elérésére, és ennek érdekében alaposabb közgazdasági, jogi ismeretek megszerzésére, műveltségének gazdagítására biztatta. Mindezek megvalósításában fontos szerepe lett annak, hogy legjobb barátnőjének férje Hóman Bálint volt, akivel így Gömbös is mind jobban elmélyülő baráti viszonyba került. A kiváló tudós segítette is Gömböst tudásának bővítésében, világlátásának tárgításában, miközben az ő társadalomról és politikáról kialakult felfogását is befolyásolták Gömbös nézetei.⁸²

A Fajvédő Párt szervezetéről, belső működéséről alig tudható valami. Nem maradt fent szervezeti szabályzata, üléseinek jegyzőkönyve. A vezetőség ún. pártvacsoráiról ugyan rendszeresen

⁸² Lázár Andor: *Visszaemlékezéseim*. Ráday Gyűjtemény, Budapest, 1995, 184–185.

beszámolt a fajvédők hivatalos orgánumának számító *Szózat*, valamint *A Nép* című lap, de csak az ott elhangzott beszédeket, politikai nyilatkozatokat ismertették, szervezeti kérdésekről, az akciók megtervezéséről nem ejtettek szót. Annyit mindenesetre megtudhattunk a párt belső viszonyairól, hogy Gömbös „katonásan” irányította a szervezetet. 1925. január elején a párt újraviacsoráján megkérdőjelezhetetlenné tette kizárólagos vezető szerepét: „Amíg ennek a pártnak élén állok, az eszme képviselője tekintetében elvárom, hogy mindenki feltétel nélkül engedelmeskedjék.”⁸³ Azoknak a barátainak, képviselőtársainak mondta ez a szavakat, akik nélkül ő az eszmét meg sem tudta volna fogalmazni, hisz beszédeiben, csekély számú cikkében rendre felismerhetők azok a gondolatok, amelyeket Zsilinszky, Eckhardt és mások már korábban kifejtettek. Azt tételesen igazoló dokumentumok nélkül is biztosra vehetjük azonban, hogy Gömbös vidéki szervezetek hálózatával, regisztrált és folyamatos aktivitást kifejtő tagsággal rendelkező tömegpártot kívánt szervezni – miként két évvel korábban az Egységes Párt ügyvezető alelnökeként tette. Erre utalt az 1926. decemberi választási kudarc után tett kijelentése, mely szerint az ő pártjuk volt az egyetlen szervezett párt a polgári pártok közül.⁸⁴

Gömbös nagy reményeket fűzött az 1926. december közepén tartott országgyűlési választásokhoz. Pártja lényeges megerősödését várta, és 26-30 mandátum elnyerést remélte.⁸⁵ A számok azonban mást mutattak. A 198 egyéni választókerület közül csak 54-ben (27,3%) tudták megszerezni a jelöltállításához szükséges számú aláírást és közülük mindössze ketten jutottak mandátumhoz. Gömbös Gyula ún. egyhangú választással, azaz szavazás nélkül került a képviselőházba, és ez nem választói akarat, hanem

politikai alkuk eredménye volt. Miskolcon a város korábbi főispánja, Borbély-Maczkó Emil a szavazatok 62%-át elnyerve lett a választás győztese. Azzal emelkedett négyre a párt képviselőinek száma, hogy később csatlakozott hozzájuk a keresztény párt listáján indult Kontra Aladár és a független jelöltként mandátumot szerzett Héjjas Iván. Mindez hatalmas kudarc volt Gömbös számára, ám letörni nem tudta. A rá jellemző elszántsággal jelentette ki egy hónappal a választások után:

„Nem adom fel a küzdelmet, mert még ma is bízom elveinkben, és azoktól várom Magyarország feltámadását. A fajvédők programját az élet követelményeinek megfelelően átdolgoztam, és ez az új program néhány nap múlva napvilágot fog látni. [...] Politikai hadseregé fogunk átalakulni, amelynek minden körülmények között föltétlenül bíznia kell abban a vezérben, akit a mozgalom élére állított. Én a magam részéről tudom azt, hogy azok helyett is kell harcolnom, akik nem kerülhettek be a parlamentbe, és nem fog megijeszteni sem a jobboldal túlnyomó többsége, sem a mellettem ülő radikális tábor, amely esküdt ellensége a nacionalista és konzervatív politikának. Programunk a nép millióinak arcához alkalmazkodik, és pártunk szervezettsége meg fogja hozni a párt győzelmét.”⁸⁶

Mi a fajvédelem?

Gömbös válasza a kor problémáira a *fajvédelem* volt, ami 1928-ig meghatározta politikai tevékenységének tartalmát.

A nemzethalál vízióját felidéző Kommün és Trianon, majd a külpolitikai elszigeteltség hatására a nemzettel kapcsolatos

⁸³ *Szózat*, 1925. január 9. (Kiemelés tőlem – V.J.)

⁸⁴ *Szózat*, 1927. január 23. 2.

⁸⁵ *Szózat*, 1926. január 23. 2. és *Szózat*, 1927. január 23. 2.

⁸⁶ *Magyar Újság*, 1927. január 28. (A program, amelyre Gömbös utalt, nem ismert.)

felfogása új színekkel gazdagodott. Az ország megcsonkítása Gömbös gondolkodásában is a nemzeti lét feltételévé, egyben legfontosabb céljává, értelmévé is tette a békeszerződés revízióját. Az antanthatalmak nyomása, illetve a kisanant fenyegető gyűrűje miatt ismét aktuálissá vált számára a függetlenség, az ország szuverenitása – immár mint megvédendő értékek. De az első pillanattól kezdve a jövőre is gondolt: Magyarország kelet-európai vezető szerepének megteremtésére, mi több, „nagyserű világtörténelmi küldetésére”. Ez pedig egyet jelentett a területi integritás helyreállításával, amit kezdetben akár katonai eszközökkel is megvalósítandónak tartott. Ezek az alapvetően külpolitikai meghatározottságú és jellegű nemzeti célok és a külső körülmények jelölték ki belpolitikai programjának kiindulópontját: „erőt gyűjteni”, melyet majd „alkalmas időben alkalmazni” lehet.⁸⁷

Gömbös személyiségéből fakadóan és a radikális politikai irányzatokra jellemző módon nem az országban és a nemzetközi viszonyokban korábban lezajlott összetett folyamatok árnyalt elemzése alapján értékelte a helyzetet és kereste a forrást. Egyetlen okkal magyarázta a katasztrófák sorozatát; Huston Stewart Chamberlain egyik cikkének ismeretében mutatta ki, hogy Európában Magyarországon legmagasabb a zsidók aránya a lakosságban. Ez pedig, szerinte, önmagában is a nemzet ellenálló erejének gyengülését eredményezi. Másrészt a bolsevizáló Oroszországból hazatért zsidó katonatisztekben ismerte fel a kommunisztikus eszmék hazai terjesztőit. A két problémát összegezve mondta ki: „...visszagondolok az elmúlt nagy háborúra, amelyet nálunk a zsidóság befolyásolta Hinterland vesztett el.”⁸⁸ Ez az álláspont lényegében megegyezik a német jobboldal – Ludendorffék és Hitlerék – tördőfés-elméletével.

⁸⁷ NN 1922. II. köt. (1922. júl. 24.) 294.; XXIII. köt. (1924. ápr. 16.) 412.

⁸⁸ NN 1920. V. köt. (1920. szept. 17.) 373. Idézet: *Szózat*, 1920. augusztus 10.

A fenti adatokat egészítette ki a zsidóság gazdasági és egyes foglalkozási ágakon belüli részesedésével kapcsolatban a századforduló táján és utána közzétett statisztikai adatokkal, amelyek a társadalmon belüli részarányukat messze meghaladó mértéket mutattak. Ezek alapján jutott a következtetésre: „...a zsidóságnak olyan hatalmas térfoglalását lehet megállapítani, amely a nemzet, a faj szempontjából abszolút veszélyt jelent.” Úgy látta, „a zsidók ezt a fajt teljesen elnyomva, rabigába hajtják”. Anélkül, hogy végiggondolta volna a jelenségek kialakulásának okait, a helyzetet oly tragikusnak tartotta, hogy már a nemzet végétét is előrevetítette: „...a zsidó fajnak Magyarországon való elhatalmasodásával állunk szemben, és mindenkinek meg kell győződnie arról, hogy ha nem védekezünk ezen elhatalmasodással szemben, akkor a második ezer évben – azt hiszem, talán nem is nagyon sokára – a magyar faj, honfoglaló Árpád népének utódai, szolgálkká fognak lealacsonyodni.” Gömbös az általa vázolt helyzetet „végtelen igazságtalanságnak” minősítette és hozzátette: „...a hazaárulás határáig menne, ha ebbe belenyugodnánk, hogy ezen százalékos eloszlás továbbra is így maradjon.”⁸⁹ A változtatás módját meghatározták számára az okok, melyekben a nemkívánatosnak ítélt jelenség gyökerét látta.

A zsidók, szerinte, „elsősorban faji kvalitásaik révén” „elhatalmasodtak el” Magyarországon. Másrészt (és különösen) azért, mert a magyarság „turáni” faji mivoltában meggyengült, faji öntudata elveszett. Ezzel pedig odalett ellenálló képessége és védtelessé vált a liberalizmus „narkózisával” szemben.

„...nekünk nincs faji öntudatunk, nem volt sovinizmusunk, ez csak politúra volt, nem voltunk meggyőződéses magyarok, hanem

⁸⁹ NN 1920. V. köt. (1920. szept. 17.) 372.; NN 1922. II. köt. (1922. júl. 24.) 296.; VII. köt. (1922. dec. 16.) 37. és 42.

álmagyarok voltunk valamennyien, mert ha mi nem lettünk volna kivetkőztetve faji öntudatunkból, különösen az utolsó évszázadok alatt, akkor nem jöhetett volna ide bolsevista zsidóuralom, mert a nép ezzel öntudatosan szembehelyezkedett volna. Azt is a zsidó csinálta, igen ügyesen Mefisztó módjára összeveszejtette a magyarokat. [...] Ezt a hatalmas erős fajt, a magyar fajt, amely ezer éven keresztül meg tudta állani a helyét etnográfiai elszigeteltségében, mégis annyira képes volt narkotizálni a zsidó faj, hogy nem tért magához, mert az igazi hatalmi tényezők nem voltak a kezében.”⁹⁰

A másik okot a bevándorlás és kivándorlás szabályozatlanságában jelölte meg. A dualizmus korában a szociális problémák megoldásának elhanyagolása miatt „saját fajtestvéreink kénytelenek voltak kivándorolni”, másrészt viszont korlátlanul telepedhettek helyükre „idegen fajok, elsősorban zsidók, amelyek az ő élénkségüknel fogva, a mi elaléltágunknál fogva Magyarországnak mondhatnám arra való predesztináltságánál fogva, hogy kihasználják, teljesen kezükbe vették az uralmat e nép fölött”. Ebből kiindulva fogalmazta meg a teendőt: „Nem lehet és nincs is szebb földadata nemzetgyűlési képviselőnek, mint saját fajtát megvédeni a rabszolgaságtól, mely egyenlő az elpusztulással.” Azt az erőt pedig, mely biztosítéka lehet a sikernek, a „*magyar vérben*” látta. Ezért állította: „A fajmagyarnak erősítése biztosítja egyedül, egészen egyedül a második ezer évet.”⁹¹

Az ő szemében a fajvédelem több antiszemitizmusnál. A zsidóellenesség Gömbös fajvédelmének fontos, de csak egyik – *negatív és kirekesztő jellegű* – eleme. Programszerű megnyilatkozásaiban ő mindig ez elé helyezte, és hangsúlyosabban fogalmazta meg másik – *pozitív, építő jellegű* – elemét, a magyar faj erősítését, érdekeinek

⁹⁰ NN 1920. V. köt. (1920. szept. 17.) 372.

⁹¹ *Szózat*, 1920. augusztus 10.; NN 1920. V. köt. (1920. szept. 17.) 372. és 375.

védelmét. Gömbös ennek jegyében így formulázta „*vezérgondolatát*”: „...a magyar fajvédelem jegyében regenerálni Magyarországot és a regenerált Magyarországnak világpolitikai pozícióját történelmi hivatásának megfelelően Kelet-Európában biztosítani.” Majd hozzátette: „Meggyőződése, hogy magyar nemzeti állam csak akkor bír prosperálni, csak akkor bírja biztosítani a létét, ha a nemzeti államon belül egy faj szupremáciája biztosítva van. [...] erre pedig ebben az országban a magyar jogosított...” Ennek megfelelően a fajvédők szerint a „... fajvédelem a magyar fajnak az az igyekezete, hogy megtarthassa, illetőleg az élet számos terén visszaszerzhesse azt a gazdasági és kulturális erőt, amelyre államalkotó jellegénél fogva hivatva van”. Gömbös a magyar politika alapvető kötelességeként jelölte meg „a magyar faj gazdasági és politikai hatalmát visszaállítani régi fényébe”,⁹² és annak érdekében a faj erősítését szolgáló intézkedéseket szorgalmazott.

A magyar faj érdekeit hangoztató, *háromnegyed részben német származású* Gömbös azonban ellentmondásos helyzetbe került. Ezt egyrészt azzal igyekezett feloldani, hogy német gyökereit később sohasem hangoztatta. Annál inkább azt, hogy apja révén régi Vas megyei nemesi család sarja, s mindig hangsúlyozottan magyarnak vallotta magát. Másrészt elismerte:

„...tényleg van vérkeveredés és teljesen egységes turáni fajú magyart ma találni nem lehet, de van egy *magyarországi faj*, amely annyira összeidegződött már a honfoglalókkal, hogy ennek tagjait, különösen azokat a családokat, amelyek évszázadokon keresztül kereszteződtek a magyar fajjal, s mint egységes magyar elem éltek vérségi kapcsolatban a tiszta turáni fajhoz tartozókkal, igenis oda lehet állítani, mint igazi magyar fajt.”⁹³

⁹² NN 1922. II. köt. (1922. júl. 24.) 295–296.; *Szózat* 1920. szeptember 18.

⁹³ NN 1922. XVIII. köt. (1923. dec. 17.) 159–160. (kiemelés tőlem – V.J.)

Nem véletlen, hogy szövegeiben szinte egyáltalán nem esik szó a magyar társadalom etnikai tagoltságáról. Ez is arra utal, hogy Gömbös *magyar fajként az ország nem zsidó lakosságát* emlegette, miként az is, hogy több alkalommal „*keresztény fajról*” [sic!] beszélt magyar faj helyett.

E „*magyarországi*”, illetve „*keresztény*” faj érdekében gyakorolt fajvédelem vezérgondolatként határozta meg Gömbös álláspontját minden részkérdésben, lett légyen szó gazdaságról, szociális kérdésekről, oktatásról, kultúráról, sportról, jogrendről vagy kormányzati szisztémáról. Belpolitikai tekintetben legfontosabbnak a gazdaságot tekintette. Annál is inkább, mert a magyarság meggyengülését abban látta, hogy kicsúsztak kezéből a „hatalmi tényezők”, „különösen a gazdasági tényező”.

Gazdaságpolitikai elképzeléseinek középpontjába „a magyar faj gazdasági érdekeinek intézményes védelmét” helyezte, alaptételévé pedig a „*keresztény agrárgondolatot*” tette. Rögtön hozzáfűzte: „...mi a keresztény gondolatban nem vallásfelekezeti, hanem „fajvédelmi gondolatot látunk”. Ebből a megfontolásból tekintette magát a keresztény kurzus idején kialakult gazdasági rendszer esküdt ellenségének, mert az nem biztosította a magyar faj gazdasági érdekeit, meghagyta a zsidóság pozícióit, és ezáltal a keresztény társadalom függő helyzetben maradt „az internacionális tőkétől”.⁹⁴

Az agrárius nézeteket valló Gömbös isten akaratának tulajdonítva az ország agrárjellegét, úgy ítélte meg: az uralja a gazdaságot, aki a földet birtokolja. Azt pedig mindig is vallotta, hogy a gazdasági hatalom birtokosai tartják kezükben a politika és a kultúra, vagyis a társadalom egész életének irányítását. Ebből kiindulva két nagyobb feladatot jelölt ki. *Egyrészt*: „Magyarország

gazdasági életének agrárszellemben való újjászervezését”, melyet „a nemzetfenntartó magyarság érdekei” szerint kell végrehajtani. Ezért biztosítani kell a mezőgazdaság dominanciáját a gazdaság egészében. Hangsúlyozta, hogy az egész gazdasági életet „a magyar földművelésre kell felépíteni”. Mégpedig úgy, hogy az iparban, a kereskedelemben és a pénzügyi szférában is az agrárérdekeknek kell elsőbbséget biztosítani. Ennek előfeltételét abban határozta meg, hogy „az a magyar föld, amely elvétellett a magyartól, a magyarnak visszaadassék”. Csak így érhető el, hogy a magyar mezőgazdaság uralkodó szerepe révén az ipar, a kereskedelem és a bankok is magyarrá legyenek. E gyakorlat kialakításához „bizonyos gazdasági diktatúrát” is szükségesnek tartott, oly formában, hogy megszüntetve a miniszterek egyenjogúságát „a magyar gazdasági életet a földművelésügyi miniszter diktálná”.⁹⁵

A másik feladat: „keresztény gazdasági egyedek” teremtmése „a földbirtokreform fokozatos és erélyes végrehajtása által”. Ennek keretében szorgalmazta először azt, hogy a „turáni gondolat jegyében megalakult” társadalmi egyesületek foglalkozzanak behatóan a telepítés gondolatával. A jelentős mezőgazdasági munkacér-felesleggel nem számolva beszélt a munkacér pótlásáról és azt biztosítandó hangsúlyozta: „...keressünk Keleten fajtestvéreink között olyanokat, akiket fajunk erősítése szempontjából is szívesen látna mindenki.” Sohasem határozta meg pontosan, kikre gondolt. Később a kivándorolt magyarok visszatelepítésének lehetőségét és szükségességét tartotta fontosnak, megfelelő farm- és telepítési szisztéma segítségével, ami által tőkeerős magyar kisgazdák jönnének vissza az országba. Mindezek révén „a kisgazda osztályból új történelmi osztályt kell nevelni”, melyre a fajvédő

⁹⁴ *Magyarországi pártprogramok*, 104.; Gömbös, 1922. 4–5.; NN 1922. XXIII. köt. (1924. ápr. 16.) 411–416.

⁹⁵ *Magyarországi pártprogramok*, 103.; NN 1922. VII. köt. (1922. dec. 16.) 46. és 48.; XXIII. köt. (1924. ápr. 16.) 412.; *Szózat*, 1921. január 9.

politika építhet – hangsúlyozta. Ezért „fajvédelmi szempontból, a nemzeti állam szempontjából” a földreform „minden körülmények között való teljes végrehajtását” szorgalmazta, ennek alárendelve a gazdaságosság szempontjait.⁹⁶

A kivándorlás megakadályozása és a magyarság természetes szaporodásának elősegítése érdekében a fentiekén túl új *szociálpolitikát* is hirdetett – ugyancsak *a fajvédelem jegyében*. Az általánosság szintjén mozgó, jelszószerű ígéretekkel, illetve követelésekkel („ne legyen éhező magyar ebben az országban”, a rászorultaknak állami segítséget, a nem rászorultaknak munkát; fokozottabb higiénikus berendezkedést; anya- és csecsemővédelmet; küzdelem az egykerendszer ellen, a közegészségügy államosítása stb.) a magyar faj erősítését kívánta szolgálni.⁹⁷ Ezek a tervek fontos és pozitív elemeket tartalmaznak a vidék igen rossz egészségügyi viszonyainak javítására, de Gömböst e tekintetben sem a társadalom és azon belül a szegényebb rétegek általános érdekei motiválták, hanem a fajvédelmi szempontok. Szociálpolitikai elképzeléseinek ezért markáns jellemzője az, hogy nem foglalkozott az ipari munkásság szociális kérdéseivel.

A vázolt agrár- és szociálpolitikát csak abban az esetben tartotta célravezetőnek, ha a magyar lakosság, az „új önálló exisztenciák” *faji szempontból intenzív életet élnek*. Ha a nép, (melyben „öserő és tehetség van”) műveltebb lesz, iparhoz is értő tökéletesebb állampolgár, a nemzeti célú fajvédelmi politika szilárd bázisát képező erőtenyezővé válhat. Ezért jelölte meg

⁹⁶ *Szózat*, 1921. január 9.; NN 1922. II. köt. (1922. júl. 24.) 296–298.; VII. köt. (1922. dec. 16.) 36–38. és 42.; XVII. köt. (1923. dec. 7.) 366–367.; *Az 1927. évi január hó 25-ére hirdetett Országgyűlés képviselőházának naplója*. (KN 1927) III. kötet (1927. ápr. 8.) 71–74.; Gömbös, 1922, 5. In: Gömbös, 2004, 102.; *Magyarországi pártprogramok*, 104.; *Magyarországi pártprogramok*, 104.

⁹⁷ NN 1922. VII. köt. (1922. dec. 16.) 41. XVI. köt. (1923. szept. 12.) 585–586. *Magyarországi pártprogramok*, 107–108.

a Fajvédő Párt programjának elvi bevezetőjében elsőrendű célként, hogy a magyar nép egésze ismerje meg „a maga ősi gyökerű faji, erkölcsi, szellemi és testi erőit, fejlessze ki azokat a maguk teljességében”. Ennek megalapozása érdekében is szentelt nagy figyelmet Gömbös a *kultúrának* és az *oktatásnak*. Kultúrpolitikai megnyilatkozásainak alap gondolata: „...nemzeti kultúrát csak az tud képviselni, aki a nemzetnek a fia és a vérközösséget vállalja a nemzettel.” Ahhoz, hogy az ilyen fajtestvérek legyenek többségben, el kell fordulni a Nyugattól, vissza kell térni „a nemzet ősforrásaihoz”, ismét megteremteni a magunk kultúráját, mert „magyar kultúra nélkül nincs tökéletes nemzeti élet, fajfenntartás, fajvédelem”.⁹⁸ A „nemzet ősforrásait” pedig a népi kultúrában, a népművészetben látta. Erre alapozva szorgalmazta az elnyugatiasodott és zsidó befolyás alá került „magas kultúra” átférfalását.

A nemzet kulturális felemelkedésének legfőbb akadályát az *oktatásügy* terén abban látta, hogy már a középiskolákban (csakúgy, mint az egyetemeken) „nyomasztóvá vált” a zsidó ifjak többsége. Míg jobb gazdasági helyzetben lévő, zömmel városban lakó szüleik könnyebben taníttathatták őket – konstataálta Gömbös –, addig a szegény magyar falusi gyerekek nem tanulhattak tovább. A probléma megoldását a nemzet egyetemének, fennmaradásának ügyeként kezelve hirdette az összefogás szükségességét. Másrészt a kormánytól követelte, hogy biztosítson azonos lehetőséget, „főként az eddig elhanyagolt magyar” gyerekeknek. Szorgalmazta a vidéki, tanyasi iskolahálózat – Klebelsberg vezérletével, a kormány által meg is valósított – fejlesztését. Kíváncosnak tartotta kollégiumok és ösztöndíjak létesítését a szegény, de tehetséges parasztgyerekek taníttatásának segítése érdekében.

⁹⁸ Gömbös, 1922, 7–8.; *Magyarországi pártprogramok*, 101–102.; NN 1922. VII. köt. (1922. dec. 16.) 45.

A másik oldalon a numerus clausust nemcsak helyeselte, hanem tökéletesítését, a középiskolákra történő kiterjesztését is sürgette. A zsidók továbbtanulását viszont oly módon is korlátozni kívánta, hogy csak az 1848 előtt betelepültek leszármazottait engedte volna felvenni a középiskolákba. Az így megreformált iskolarendszer alapfeladatát a *jellemnevelés* erősítésében (az ismeretközlés rovására) és „a fajtestvéri együttérzésnek és kötelességnek az ifjú lélekbe való minél teljesebb beplántálásában” határozta meg. Ugyanilyen megfontolásokból követelt „céltudatos fajvédő irodalom- és művészetpolitikát”.⁹⁹

Hasonló logika alapján, kiemelten támogatta a *sport* ügyét – a nemzeti szellemű nevelés, illetve az erős, egészséges testű „tökéletes embertípus” kinevelésének eszközeként. Magyarországon a Fajvédő Párt programjában kapott először hangsúlyos szerepet a testedzés és a sport, „a kisdédóvótól az egyetemekig a testnevelésnek a szellemi oktatással való egyenrangúsítását” követelve. Gömbös „nagy nemzeti programnak” nevezte a testnevelés fejlesztését. A korabeli magyar sportéletet „elfajult testnevelésnek” tartotta, mert azt a zsidó vezetők és szponzorok által befolyásolt fővárosi sport uralta. Ezért tartotta fontosnak, hogy „kimenjünk a falura és a magyar mezővárosokba, és onnan kiindulva építsük fel a testnevelés rendszerét”. Azaz a versenysporttal szemben a tömegsportnak biztosított volna elsőiséget, mert „a testnevelés embernevelés”. Rousseau-ra hivatkozva vallotta: „...erős testre van szükség, hogy a léleknek engedelmessé tudjon. [...] hogy magasabb gondolkörben élve, magasabb eszményekért tudjon lelkesedni és tudja feláldozni is a testét a lélek parancsára, amikor a haza érdekében erre szükség van.” A testnevelésben ezért nemcsak „fizikai munkát, hanem lelki munkát is” látott. A zsidóságot sportéletben játszott

szerepének korlátozása és a magyar faj szupremáciájának biztosítása érdekében vállalt szerepet 1920-ban a Keresztény Magyar Sportliga alapításában. Azt követelte, hogy „a keresztény és zsidó sporttársadalom teljesen különváljék”, illetve azoknak a magyar sportolóknak és részvételükkel működő egyesületeknek a bojkottálását, akik/amelyek nem csatlakoznak a ligához.¹⁰⁰

Gömbös – noha a keresztény középosztály és a parasztság ügyét megkülönböztetett figyelemben részesítette – a fajvédelem érdekében deklarálta, hogy *ne tegyenek különbséget társadalmi osztályok között*. Egyetlen kritériuma az volt, hogy az adott osztály „a nemzet szempontjából tökéletes életet” éljen. Ennek tartalmát azonban sehol sem fejtette ki. Az indokot viszont egy ködös történeti utalással igen: „...mi egy törzsből valók vagyunk”. Kiemelten csak az *ipari munkássággal* és a Magyarországi Szociáldemokrata Párttal foglalkozott ebből a szempontból. Gömbös többször is hangsúlyozta: érdekük, hogy a munkásságot nemzeti alapra térítsék. „Mi igenis *erőnek erejével* a munkásokat *testvéri alapon* magunkhoz, s ehhez az országhoz akarjuk kötni – hangoztatta. Sőt magát a szociáldemokrata pártot is szívesen látta volna, ha politikai elveiről lemondva hajlandó részt venni a „nemzeti Magyarorszáért folyó munkában”. Kérlelhetetlen harcot hirdetett azonban az MSZDP vezetőinek a nemzet érdekeit szerinte veszélyeztető forradalmi politikájával szemben. Az együttműködés legfőbb akadályának pedig azt látta, hogy a párt vezetői és nemzetgyűlési képviselői zömmel zsidók, akik nem vonták le a következtetést a forradalmak tapasztalataiból, és változatlanul osztályalapon szervezkednek. A nemzeti szempontból káros internacionális eszmék dominanciáját a munkáság körében azzal magyarázta, hogy „a tőke a munkát uzsorás

⁹⁹ NN 1922. VII. köt. (1922. dec. 16.) 41–44.; *Magyarországi pártprogramok*, 106–107.

¹⁰⁰ NN 1922. XXI. köt. (1924. febr. 29.) 138–141.; *Nemzeti Sport*, 1920. szeptember. 23. 4.

módjára uralja”. Ezért hangoztatta: „Nekünk szorítanunk kell a tőkét, hogy szociális is tudjon lenni és már automatikusan ki is vettük a szocializmus nemzetrontó méregfogát.”¹⁰¹

Gömbös nem elégedett meg a „nemzeti erők preferálásával” és a zsidóság életének részleges korlátozásával a társadalom életének különböző területein. Bethlennel és politikai híveivel szemben, nem látott lehetőséget a kompromisszumra, arra, hogy bármiféle „polgári szövetség” jöhessen létre a zsidósággal. Szerinte ugyanis: „A zsidóság csak taktikából szövetkezik, végeredményben azonban minden eszközt felhasznál a maga hatalmi pozíciójának biztosítására.” Ha kevésbé drasztikusan is, mint például az ÉME különböző szervezetei, általános érvényű és megalkuvás nélküli harcot hirdetett ellenük, mert szerinte: „A zsidóság bebizonyította, hogy nincs polgári front, csak egy zsidó érdek van, amely nem nyugszik addig, amíg a történelmi Magyarországot meg nem semmisíti...”¹⁰²

Mindezek miatt Gömbös a zsidóság politikai jogait is korlátozni akarta. Az 1925. évi választójogi törvény vitájában javasolta, hogy passzív választójogot csak azok a bevándoroltak kaphassanak, akiknek családja 1848-tól vagy legalább 1867-től az országban él, mondván:

„...aki nem generációkon keresztül lakik ebben az országban, akinek vérégenél, atavisztikus átöröklésénél fogva nincs érzéke a nemzet nagy kérdései iránt, aki csak máról-holnapra jön az országba, annak választójogot nem adok és ennek megválasztása ellen védekezem.”

¹⁰¹ Gömbös 1922. 6.; NN 1922. II. köt. (1922. júl. 24.) 291–292. és 298–299.; XVI. köt. (1923. szept. 12.) 604–605.; XVIII. köt. (1923. dec. 17.) 163.; XXVII. köt. (1924. november 28.) 521.; *Szózat*, 1921. január 9.

¹⁰² NN 1922. XXXII. köt. (1925. máj. 25.) 150.

A javaslatot pedig így indokolta:

„Aki képviselő akar lenni, az ismerje és érezze a magyar nép lelkét, aki képviselő akar lenni, az magyar legyen teljes egészében, mert különben olyan tendenciák kapnak lábra, amelyek veszélyesek a nemzet szempontjából, és olyan ügynevezett korszellemek fognak uralkodni felettünk, amelyek tulajdonképpen teljesen ellentétesek a magyar nép pszichéjével.”¹⁰³

Maga az időlimit másokat is korlátozhatott volna, Gömbös érvelése azonban egyértelművé teszi, hogy ő csak a zsidók jogait kívánta szűkíteni. Ugyanezért követelte, hogy adminisztratív úton szüntessék meg a zsidó bevándorlást; a háborús konjunktúra idején betelepedeteket írják össze és tartsák szemmel; illetve a Galíciából érkezett zsidókat utasítsák ki az országból.¹⁰⁴

A harc sikerét abban látta, hogy a magyar faji erők összességében lépjen fel a zsidók rá nézve káros tevékenysége és hatása ellen. Ezzel összefüggésben mondta el fenyegető szavait:

„Felhívok mindenkit, aki magyarnak tartja magát, felhívok mindenkit, aki a történelmi osztályhoz tartozónak vallja magát; válasszon, hogy vagy megsemmisül a történelmi osztály, vagy példaadóképpen elől jár a jobboldali törekvések kivívásában. Ha ez a történelmi osztály meddő munkát végez, passzív marad, ha ez a történelmi osztály szövetkezik a zsidósággal és a baloldali elemekkel, [...] ha támogatja kompromisszumokkal, megalkuvó politikával, akkor számolhat a történelmi osztálynak ez a része azzal, hogy megsemmisül. Mert itt a nemzet érdekében és a nemzet színe előtt kijelentem, hogy [ha] azt vesszük észre, hogy a történelmi osztály egyes rétegei csatlakoznak a

¹⁰³ Uo. 152.

¹⁰⁴ NN 1922. VII. köt. (1922. dec. 16.) 42–43.; *Magyarországi pártprogramok...* i. m. 105.

zsidó internacionálét reprezentáló nagykapitalistákhoz, akkor azokat is meg kell semmisíteni a magyar faj jövőjét biztosítandó.”¹⁰⁵

Nyilvánvaló, hogy a Gömbös által kívánatosnak tartott változások nem következhetek be spontán módon, a társadalom szerkesztése eredményeként. Ahhoz hatalmi eszközök alkalmazására volt szükség.

Már a fentiekből is kitűnik, hogy Gömbös a nemzeti-fajvédelmi célok megvalósításában fontos szerepet szánt a hatalomnak, a „faji szempontból homogén” államnak a gazdaság, a szociálpolitika és a kultúra terén egyaránt. Következésképpen kitarthatott amellett, hogy az általa soha nem definiált nemzeti érdek felelt meg mindennek: így a jogrendnek is. „Nem a jog a fontos – deklarálta pl. 1922-ben –, hanem az, hogy a nemzet örökkévalóságát mi biztosítja jobban.” S ha ilyen természetű ellentmondás alakul ki, a jogi formulák nem akadályozhatják az állam által képviselt nemzeti érdek megvédését. Gömbös szükségesnek tartotta: „...az állam beavatkozzék, hogy olyan gazdasági alapok létesüljenek, amelyekre fel lehet építeni a keresztény gazdasági életet.” Álláspontját a zsidóság magyar vállalkozásokat akadályozó gazdasági erejével indokolta. Ebből kiindulva tette hozzá: „Az állam nem azért van, hogy állam legyen, hanem hogy a magyar faj érdekeit szolgálja, és ha szükséges, akkor részrehajlással is azt kell szolgálnia.” Ugyanilyen alapon vetette el a polgári szabadságjogok kiterjesztését. A konszolidációról nyilatkozva közölte: az „nem lehet az egyéni szabadság non plus ultrája, amely züllesztéshez visz, hanem a végleges konszolidáció egyedül az, amely a nemzet egyetemes érdekét szolgálja”.¹⁰⁶ E nézetek szükségszerű

következményeként Gömbös szerint az egyénnek alá kellett rendelnie magát a nemzet, a faj azaz egy kollektívum érdekeinek. Ezt tekintette az általa már az 1920-as évek elején is többször emlegetett *nemzeti öncélúság* tartalmának.

A liberális elvek tagadása jellemezte az állam és a társadalom viszonyával kapcsolatos felfogását is, melynek lényege a változó megfogalmazások és hangsúlyok ellenére szintén állandó maradt. Ez a stabil elem: a társadalmat felülről szervező, erőszak-szervezetekre támaszkodó, erős központi hatalom, mely szervezi, szabályozza az egyéneket magába olvasztó, alárendelő nemzeti/faji kollektívum életét. Ennek szellemében „nagy időkben, történelmi pillanatokban” a parlamentet alkalmatlannak tartotta a nemzet irányítására. Bár szóban tagadta, gondolatilag igazolta, hogy a diktatúra híve. Kifejtette azonban: csak olyan diktatúrát tud elfogadni, amely nem „szuronyok hegyén táncol” vagy paragrafusokon alapul, hanem csak olyat, amely a lelkek harmóniáját célozza. Hozzátette: „Azt a diktatúrát tehát, amely a lelkek fölött uralkodik és akkor azt nyomatékkel látja el, ha kell: szuronnal is, válságos időkben helyeslem.” Ebben a mondatban, bármily nyakatekert a fogalmazás, egyértelműen deklarálta álláspontját a hatalom és társadalom kívánatos viszonyáról. Az erős hatalom biztosítékaként a hadsereg feladatául jelölte meg a belső rend fenntartását. Ugyanilyen megfontolásból támogatta az internálások rendszerét, a cenzúrát és a rendtörvényt. Ha a rend nincs ilyen eszközökkel biztosítva – fejtegette –, automatikusan bekövetkezik a társadalom nem kívánatos („szabálytalan”) önszerveződése.¹⁰⁷

¹⁰⁵ NN 1922. XXXII. köt. (1925. máj. 25.) 151.

¹⁰⁶ NN 1922. II. köt. (1922. júl. 24.) 300.; VII. köt. (1922. dec. 16.) 40.; XVI. köt. (1923. szept. 23.) 605.; XVII. köt. (1923. nov. 30.) 189.; XVIII. köt. (1923. dec. 17.) 163–164.

¹⁰⁷ NN 1922. VII. köt. (1922. dec. 16.) 40.; XVII. köt. (1923. nov. 30.) 191.; XXI. köt. (1924. márc. 21.) 487–488.

Ezért tartotta fontosnak a nemzeti társadalom megszervezését. Veszélyesnek érezte ugyanis „csak a kormányra felépíteni az államot”, mert elég azt elmozdítani s az egész társadalom összeomlik. Úgy vélte: a keresztény polgárok társadalmának kell erősnek, szervezettnek lennie (hasonlóan a szociáldemokrata munkássághoz), a kormány csak végrehajtó szerepet kaphat. 1923 augusztusa után erre hivatkozva bírálta a kormányt a nemzeti erőt képviselő szervezetek (MOVE, ÉME) szétzillesztéséért, és követelte azok szabad szerveződésének „állami biztosítását és védelmét”. Elutasította azonban a társadalom „szabálytalan” önszerveződését, és egy újabb logikai bukfencel ezt a szervezőmunkát a kormányzat kötelességei közé sorolta – immár kezdeményező, meghatározó szerepet szánva neki. Az ellentmondás feloldódik, ha figyelembe vesszük, hogy ez az érvelés 1924-ben hangzott el, amikor Gömbös ellenzéki pozícióból már nyíltan támadva a Bethlen-kormányt, rendszerváltást követelt. 1922. őszi parlamenti szervezkedése bizonyítja ezzel összefüggő személyes ambícióit is. Amennyiben pedig az ő vezetésével olyan kormány került volna hatalomra, amely a radikálisan jobboldali nemzeti szervezetek bázisára támaszkodhat, a fenti elemek között új viszony jött volna létre. Ha Gömbös útmutatása szerint ez a kormány szervezte, támogatta, nevelte, irányította volna a társadalmat annak érdekében, hogy „gerinces állampolgárok legyenek” és ők „gerincesen teljesíthessék kötelezettségeiket”, amelyeket szintén a kormány határoz meg, az általa ideálisnak tekintett állapot, a „lelkek feletti uralmon alapuló” diktatúra jöhetett volna létre. Ezekből a megfogalmazásokból egy etatista állam, erősen centralizált hatalom igénye, illetve terve rajzolódik ki. Gömbös és hívei ettől az államtól várták, hogy az ő elgondolásaik szerinti tartalommal és eszközökkel érvényesítse a magyar faj érdekeit és „törjön

le minden tervet vagy megmozdulást”, társadalmi és politikai erőt, amely mindezt akadályozza.¹⁰⁸

A Gömbös által az 1920-as években vallott és képviselt fajvédelem tehát nem szűkíthető le az antiszemitizmusra. Két egymással szorosan összefüggő elemet tartalmaz: egy kirekesztő jellegűt (mondhatjuk: *negatív*) és egy ez elé helyezett *pozitív* elemet: a magyar faj minden tekintetben történő erősítését, pozícióinak, lehetőségeinek biztosítását. Az utóbbi célok forrásait és kereteit azonban jelentős részben csak az általa támadott zsidóság rovására látta biztosíthatónak. A *két elem* ezért elválaszthatatlan egymástól, *együtt alkotja a fajvédő politika lényegét*. Így a *pozitív* elem egyoldalú hangoztatása is magában foglalja a *negatív* (a kirekesztőt, a korlátozót).

Gömbös és a fajvédők alapvetően pozitív célokat tűztek ki a magyar társadalom, elsősorban a városi viszonyokhoz képest szegényes infrastrukturális, kulturális és egészségügyi lehetőségekkel rendelkező vidéki, paraszti népesség pozícióinak erősítése, ahogy ők fogalmaztak, felemelése érdekében. Hibás volt azonban a kiindulópontjuk, ami tévutakra vezette őket. A kialakult helyzet teljes körű és alapos vizsgálata helyett lényegében egyetlen, relatíve újkeletű okkal magyarázták a századok óta felhalmozódott problémahalmazt. A megoldást pedig éppen ezért elintézték azzal, hogy adminisztratív eszközökkel elveszik a zsidóktól és magyar fajtestvéreiknek juttatják a földet és más gazdasági pozíciókat, a kulturális javak jelentős részét, illetve állami eszközökkel egyoldalúan gondoskodnak utóbbiak egészségügyi, szociális juttatásainak, iskoláztatásának javításáról. A magyar kultúrát pedig elszakították volna a Nyugattól, a régmúlt szellemi örökségének korlátai közé szorítva azt. Ezek az általuk követelt és tervezett intézkedések a zsidóságot az 1867-ben született,

¹⁰⁸ NN 1922. XVI. köt. (1923. szept. 12.) 604.; XVII. köt. (1923. nov. 30.) 192–194.; XXI. köt. (1924. márc. 19.) 432.; *Magyarországi pártprogramok*, 102.

a zsidók jogi egyenjogúságát biztosító emancipációs törvény előtti helyzetbe süllyesztette volna. Azáltal pedig, hogy nem, vagy csak szűkre szabott keretek között birtokolhattak, bérelhettek volna földet, és más területeken is korlátozták volna tulajdonlási, továbbá tanulási, művelődési vagy sportolási lehetőségeiket, lényegében állampolgári jogait csorbitották volna radikális mértékben.

A fajvédők nem számoltak azzal, milyen következményei lehetnek mindennek a gazdaság, a társadalom és a politikai élet fejlődésére, a lényegénél fogva sokszínű, minden tekintetben gazdag kultúra beszűkülésére és az ország nemzetközi helyzetére. Ennek következtében politikai követeléseik és programjuk nem csak a honi zsidóság számára jelentett veszélyt. A látszat ellenére a nem zsidó származású társadalmi csoportok számára is hátrányokkal járt volna – legalábbis hosszabb távon. Azért is, mert a kapitalista átalakulás követelményeihez sikeresen alkalmazkodó zsidók érvényesülését korlátozták volna a sikertelen, az előrelépés érdekében keveset tevő magyar társadalmi csoportok (középrétegek, parasztság) védelme érdekében. Másként fogalmazva: a sikertelentől úgy várták el a változást, hogy az ő javára korlátozzák a sikerest, akitől az előbbi tanulhatta volna a modern gazdálkodás és kultúra fogásait. Mindezek alapján a fajvédők reflexióit aligha lehet pontosabban jellemezni Poszler Györgynek a népi–urbánus vitáról írt értékelő szavainál: „Alapfolyamatok értelmi-elméleti analízise helyett járulékos folyamatok érzelmi-indulati reflexiója.”¹⁰⁹

Ezen a ponton érdemes egy pillantást vetni arra, hol helyezhetők el Gömbös nézetei a korabeli magyarországi antiszemita irányzatok sorában.

¹⁰⁹ Poszler György: A jobb, a bal és a „harmadik” – a hamis tudat tragikomédiája. Népi–urbánus vita tegnap – fanyar töprengés ma. In: *Uő: Vonások és taszítások*. Liget Könyvek, h. n. [Budapest], 1994, 372.

Gömbös nézetei és a korabeli magyarországi antiszemita irányzatok

A 19–20. század fordulója tájékán szerte Európában a „korszellem” jellemző eleme volt a faji kérdés taglalása, illetve társadalmi jelenségek ilyen szempontú vizsgálata. A 20. század első évtizedeiben és különösen az első világháború után mindez befolyásolta a politikai gondolkodást is – kivált Közép-Európában. A fentiekhez hasonló szövegekkel és szóbeli hatásokkal Gömbös éppúgy megismerkedhetett Bécsben, mint Budapesten.

Gömbös szövegeinek tartalmi elemzésével egyértelműen felismerhető nézeteiben a 19. század végi neokonzervativizmus, az agráriusok, a turanizmus és a biológiai fajelmélet hatása, anélkül azonban, hogy azok érvanyagát részletekbe menően és következetesen, elméleti igénnyel alkalmazta volna. Különösen fontos, hogy semmilyen új elemmel nem gazdagította ezeket. E kérdéseket is mindig a gyakorlat oldaláról közelítette és a másoktól átvett gondolatokat csupán állításainak bizonyítására, programjának igazolására használta, bár nem másolással, hanem módosított formában. Ezek a változtatások gyakorlati megfontolások eredményei voltak. Számára a központi probléma a zsidóság szerinte magas számaránya a társadalomban és még inkább túlreprezentáltsága a magyarországi társadalom életének kulcsfontosságú területein, mindenekelőtt a gazdaságban (ezen belül a mezőgazdaságban is) és a kulturális életben.

Gömböst az okok és magyarázatok tekintetében sem foglalkoztatták elméleti szempontok, például a kérdés biológiai összefüggései, mint Méhelly Lajos professzort és követőit, vagy az egyik legkövetkezetesebb antiszemita politikus, Teleki Pál nézetei, aki szintén természettudományos alapozottsággal közelített a kérdéshez, és földrajztudósként eljutott a táj és faj összefüggéseinek

vizsgálatáig.¹¹⁰ A kérdéskör egyik leggyakrabban hangoztatott társadalmi-társadalompolitikai összefüggését, az asszimiláció kérdését is csak egyszer pendítette meg, ellentétben például a tekintélyes történésszel, Szekfű Gyulával, aki ezt tekintette a probléma magjának. Szekfű a galíciai bevándorlás megengedését azért ítélte el, mert az megakadályozta az asszimilálódó zsidó polgárság teljes beolvadását a magyar társadalomba, ennek eredményeként pedig nem a magyarság asszimilálta a zsidókat, hanem ellenkezőleg, az utóbbiak „*elzsidósították még a magyarságot is*”.¹¹¹ Ezzel szemben Gömbös a bevándorlást csak mennyiségi, statisztikai kérdésként kezelte. Az ő szemében ez azért jelentett veszélyt, mert tovább rontotta az amúgy is kedvezőtlen arányokat, az asszimilációt pedig káros jelenségnek tartotta.

Mindezekből nyilvánvalóan kitűnik, hogy Gömbös fajvédelme és antiszemitizmusa nem azonos a két világháború közötti magyarországi fajvédelemmel, illetve zsidóellenességgel, hanem csupán egyik változatát jelenti az ilyen tartalmú korabeli irányzatoknak. Fontos sajátossága az is, hogy – eltérően például Szabó Dezsőtől vagy a népi írók egy részétől, akik a honi németektől is féltették a magyar fajt – csak a zsidóság ellen irányult. Másrészt a biológiai fajvédelemmel sem azonos. Ennek legjelentősebb magyarországi képviselőjére, Méhelý Lajosra, mint „*a tudományos világ egy előkelő tagjára*” hivatkozott, sőt a Fajvédő Párt keretei között is együttműködött vele, Gömbös érvei között mégsem találkozunk fajbiológiai hivatkozásokkal. Jóllehet zsidó fajról beszélt, Méhelývel ellentétben sohasem használta annak „tudományos érveit” a zsidók alacsonyabb rendű élettani adottságairól. Érvelésében általában sem találkozunk az egyes fajok hierarchikus értékelésével, erre

épülő minősítésével. Követeléseit a magyarság kedvezőtlen gazdasági, társadalmi és kulturális helyzetével indokolta. Utóbbi számára sem felsőbbrendű volta miatt követelte lehetőségei bővítését, hanem azért, mert társadalmi szempontból tartotta igazságtalannak, hogy Magyarországon nem a „*magyarországi faj*” élvezi a gazdasági és kulturális javakat, illetve azok hasznát és előnyeit, és hogy így kevésbé tud hatást gyakorolni a politikai hatalomra is.

A biológiai fajvédelem hatása két vonatkozásban érhető tetten Gömbös nézeteiben. Egyrészt abban, hogy a korlátozásokat nem vallási alapon, hanem származás szerint kívánta érvényesíteni a zsidókkal szemben. Másrészt – Zsilinszky Endrével együtt – úgy ítélte meg, hogy a zsidóság gazdasági és kulturális életben kialakult túl magas részesedése révén faji sajátosságaiból eredő morális és mentális tulajdonságai károsan befolyásolják a magyar fajt, gyengítik annak ősi eredetű erőit. Ebben a zsidók faji tulajdonságait elítélő nézetben felbukkan a korabeli „fajteoretikusok” által megfogalmazott és a társadalomban is eléggé elterjed közfelfogás hatása, amely a zsidók gazdasági sikereit azok immorális, csalo mentalitásával magyarázta. Gömbös egyszer sem emlegette a „zsidó mentalitás” pozitív elemeit, mint a tanulás iránti nyitottság, a szorgalom és a racionális gazdálkodás, a zsidóság erőiként utalt viszont szervezettségére és hatékony érdekérvényesítő tevékenységére – mintegy ezzel is igazolva magyarság erőteljesebb megszervezésének fontosságát. A zsidóságnak pedig többek között éppen azt róta fel, hogy hatékony, de önző érdekérvényesítésével, az általa képviselt nemzetközi eszmék terjesztésével, a magyar faj egyedei, társadalmi csoportjai közötti feszültségek előidézésével, faji öntudatának lerombolásával és ezáltal érdekérvényesítő erejének gyengítésével okozott súlyos károkat.

Tiltakozott az általa jelzett társadalmi jelenségek ellen, de megszüntetésükre nem kívánta volna felhasználni az eugenika

¹¹⁰ Teleki Pál: Táj és faj. In: Teleki Pál: *Válogatott politikai írások és beszédek*. Szerk.: Abonyi Balázs. Osiris, Budapest, 2000, 14–26.

¹¹¹ Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, 1934, 328–344.

negatív eszköztárát. Ellentétben a fajegészségügy egyik korai magyarországi képviselőjével, Keltz Sándorral, aki az ÉME 1924. évi országos kongresszusán szorgalmazta „magas tenyészértékű párok családalapítását”, és azok támogatását föld biztosításával. Az így létrehozott „fajnemesítési telepekből mintaközösségeket, mintagazdaságokat” javasolt alakítani, amelyek „magán- és családi életük, gazdálkodásuk, gyermeknevelésük és házasságkötésük tekintetében” a „legszigorúbb ellenőrzés alatt” álló tagjait feljogosította volna a „korcsok megfegyelmzésére”.¹¹² Jóllehet gyakran hangoztak el Gömbös szájából éles antiszemita kijelentések, sohasem kívánt fizikai erőszakot alkalmazni, szemben az ÉME radikálisával, vagy az 1930–1940-es évek egyes nyilas mozgalmáival. Pedig volt erre korabeli hazai példa is. Keltz Sándor már egy 1923-ban megjelent könyvében publikálta álláspontját: „Gyökeres megoldás csak egy lehet: a zsidófaj, a zsidó típus tökéletes kiirtása.”¹¹³

„A zsidókérdés intézményes, de nem erőszakos megoldását sürgeti az egész magyar nemzet egészséges életösztoné” – vallotta Gömbös. „Nem ütni kell a zsidót, nem pofozva kiszorítani, hanem kulturális és gazdasági téren kell őket háttérbe szorítani” – nyilatkozta a maga sajátos, profán stílusában néhány évvel később. Ez azonban nem jelentett részéről határozatlanságot vagy megalkuvást. Orvosi példát említve fogalmazta a numerus clausus törvény vitájában a zsidókérdésről: „...nem egy lázbetegről van szó, akit borogatásokkal lehet elintézni, itt operációra van szükség, erős vágásra, hogy ez a kérdés végérvényesen a zsidóság érdekében is kiküszöbölhető legyen.”¹¹⁴

¹¹² Keltz Sándor: Fajvédelem mint világnézet. In: *Az Ébredő Magyarok Egyesületének 1924. évi országos kongresszusán tartott előadások sorozata*. H. és é. n. [Budapest, 1924], 34.

¹¹³ Keltz Sándor: *Konzervatív világlátás*. Budapest, 1923. I. köt. 284.

¹¹⁴ *Szózat*, 1920. augusztus 10.; 1926. február 13.; NN 1920. V. köt. (1920. szept. 17.) 372.

Jóllehet, egy-egy alkalommal utalt arra, hogy „...az egész világon, Angliában is, a cionizmust megint előretolták, mint szükségst”, még a zsidók teljes kitelepítését sem követelte – ellentétben az ÉME különböző fórumaival. „Csak” korlátozni akart, a numerus clausus jegyében minden területen (gazdaság, kultúra stb.), jogi és adminisztratív eszközökkel. Minimális programként deklarálta már 1920-ban: „...legkisebb mértéke a megoldásnak az lesz, ha a zsidókat állampolgári jogaik épségben tartása mellett az öt százalék szabta határok közé mindenütt viszszaosztjuk.”¹¹⁵ Ez dominálta álláspontját az általa elmarasztalt zsidó nagytökével, a magyar társadalomba beépült más zsidó egzisztenciákkal szemben is. Teljes tilalmat csak a további bevándorlás megelőzésére, teljes kirekesztést pedig csak az utolsó évek galíciai bevándorlóival szemben követelt. Ez a program tehát antiszemita program, amely Ormos Mária megfogalmazásával selektív antiszemitizmusként jellemezhető.

Mindezek alapján Gömbös fajvédelmét olyan *társadalmi-politikai programnak* tekinthetjük, melynek elsődleges célja a magyarság gazdasági és kulturális felemelése, másrészt azoknak az erőknél, jelen esetben a bűnbakként kezelt zsidóságnak a korlátozása, melyekben a program megvalósításának akadályát látta. Faji alapúvá azáltal vált ez a politika, hogy a zsidóságot nem valósi, hanem származási alapon korlátozta volna.

Gömbösnek a fenti nézetek hangoztatásával, az érvényesítésüket szolgáló mozgalom- és pártszervezéssel meghatározó szerepe volt az antiszemitizmus politikai programmá szerveződésében, ami majd csak halála után válik gyakorlattá őt meghaladó követői révén.

¹¹⁵ *Szózat*, 1920. augusztus 10.; NN 1920. V. köt. (1920. szept. 17.), 375.

A nagy kompromisszum: ismét a kormánypártban – és a kormányban

A Fajvédő Párt nem tudott szert tenni érdemi befolyásra a korabeli magyar társadalomban. A gazdaság stabilizálása és a politikai élet konszolidációja jelentősen apasztotta a lakosság fogékonyágát a szélsőséges nézetek iránt. Gömbös tehát önálló párttal nem valósíthatta meg „a magyar faj felemelése” érdekében hirdetett politikai programját.

1928-ban új lehetőség nyílt meg számára az ország nemzetközi helyzetének változása következtében. Magyarország katonai ellenőrzésének megszűntével felcsillant annak reménye, hogy fokozatosan fejleszthetik a Nemzeti Hadsereg személyi állományát, fegyverzetét. A mozgásteret bővítette az 1927. április 5-én megkötött olasz–magyar barátsági szerződés titkos katonai záradéka. A megvalósításhoz agilis, nagy munkabírási, jó szervezőkészséggel és kapcsolatokkal rendelkező személyre volt szükség. A feladatra Gömbös Gyulát látta alkalmasnak a kormányzó és a miniszterelnök egyaránt. Ennek is köszönhetette, hogy 1928. szeptember 5-én honvédelmi államtitkárrá nevezte ki Horthy Miklós. Kinevezésének fontos előzményei és feltételei voltak.

A kormányzó és a miniszterelnök döntését az is befolyásolta, hogy Gömbös 1923. évi távozásakor nem vágta be maga után az ajtót. Annak ellenére sem, hogy a kezdeti időkben keményen bírálta Bethlent és kormányát – a kormányzót azonban soha. Horthyhoz fűződő viszonya is hűvösebbé vált, mert a kormányzó távolságtartóbb lett korábbi kedvelt munkatársával, kapcsolatuk azonban nem szakadt meg.

Megváltozott előjelekkel ugyan, de fennmaradt az az egy-másrautaltságon alapuló kapcsolat, amely ezt megelőzően is jellemezte a kormányfő és a fajvédő vezér viszonyát. Most azonban az

ellentétek váltak hangsúlyosabbá, háttérbe szorítva, de nem szüntetve meg az együttműködést, amely kölcsönös gesztusokban is megnyilvánult. Gömbös 1925 júliusában tájékoztatta Bethlent arról a veszélyről, amelyet a legitimisták sikeres zempléni szervezkedése jelentett a kormánypárt, illetve a „történelmileg protestáns központ jellegével bíró” Sárospatak számára.¹¹⁶ Augusztus elején viszont ő kért támogatást Bethlentől a hatóságokkal szemben, amelyek megátolták a fajvédők választási gyűlését a hatvani időszaki választás előtt.¹¹⁷ Hosszú levélváltások után, Bethlen közbenjárására, 1925 végén intéződött el Gömbös államtitkári nyugdíjának ügye, amelyet már 1923 júliusában kérvényezett.¹¹⁸ Mindezek közben, 1925. szeptember 8–9-én az ellenzéki fajvédő vezér személyesen is „baráti látogatást” tett a miniszterelnök inkei birtokán, aminek önmagában is politikai jelentősége volt. A közlekedés szempontjából kiemelt jelentősége volt annak, hogy az 1925 novemberétől 1926 októberéig húzódó frankhamisítási botrány kapcsán Bethlen megkímélte Gömböst, aki a hamis bankókat terjesztő csapatot szervezte, és aki ugyanakkor lojális magatartást tanúsított a kormánnyal és a miniszterelnökkel szemben.¹¹⁹ Az 1926. évi képviselő-választások során Bethlen változatlanul biztosította Gömbös számára az abádszalóki mandátumot azzal, hogy a kormánypárt nem indított jelöltet a választókerületben.

Mindez még nem jelentett váltást, csupán a (kis)kapuk nyitva hagyását az esetleges visszatéréshez. Gömbös ugyanis még az

¹¹⁶ MNL OL K 468 – B/1 – 1925 – sz. n. 23. fol. Gömbös levele Bethlennek, 1925. július 17.

¹¹⁷ MNL OL K 468 – B/1 – 1925 – sz. n. 13. és 14. fol. Gömbös levele Bethlennek (1925. augusztus 3.) és Bethlen válasza (1925. augusztus 21.)

¹¹⁸ A levelezést lásd MNL OL K 468 – B/1 – 1924. 47–50. fol; K 468 – B/1 – 1925 – sz. n. 34–44. f.

¹¹⁹ A processzus dokumentumaiból részletes válogatást közöl: *Az ellenforradalmi rendszer gazdasági helyzete és politikája Magyarországon 1924–1926. Iratok az ellenforradalom történetéhez*, III. Szerk.: Nemes Dezső. Kossuth Kiadó, Budapest, 1959. 442–587.

1926. decemberi választási kudarc után is bírálta a kormány és a miniszterelnök politikai lépéseit. Igaz, a korábbiaknál sokkal inkább megértően, árnyaltabban értékelve törekvéseiket. „A törvényjavaslat a bukott rendszer megmentését célozza” – állapította meg az 1925. évi választójogi törvény vitájában. Elfogadta a választásra jogosultak körét meghatározó cenzust, de elfogadhatatlannak tartotta a nyílt szavazást, és követelte a zsidók választójogának korlátozását.¹²⁰ „Meghatottsággal” üdvözölte a Klebelsberg kultuszminiszter által 1927 márciusában beterjesztett kultúrpolitikai törvénytervezeteket, de bírálta is azért, mert a kormány csak Nyugat felé nyit, és nem figyel arra, hogy Magyarország történeti hivatása e kulturális hatások közvetítése a Balkán – Jugoszlávia [sic!], Bulgária és Törökország – felé.¹²¹ Miközben elismerte, hogy a földművelési miniszter tett hasznos kezdeményezéseket a mezőgazdaság fejlesztése érdekében, megoldatlannak ítélte az agrárium számos problémáját: a termelést és az értékesítést, a mezőgazdaságot sújtó adópolitikát, az agrártársadalom szervezetlenségét és magát a tényt, hogy az ipar és a kereskedelem jobb helyzetben van a mezőgazdaságnál. 1928 februárjában, alig több mint fél évvel államtitkári kinevezése előtt szenvedélyesen érvelt a numerus clausus törvény módosítása ellen.¹²² A miniszterelnököt azonban ebben az időszakban személyében már nem támadta. Ezek a megnyilatkozások inkább azt jelezték, hogy Gömbös elítéli a kormány politikáját, mintsem azt, hogy szívesen venne részt megvalósításában. Beszédess volt viszont, hogy 1927. április 5., az olasz–magyar barátsági szerződés aláírása után támogatta Bethlen külpolitikai lépéseit. Ez erősödött Bethlen 1928. januári debreceni beszédét követően,

¹²⁰ *Szózat*, 1925. február 27.; NN 1922. XXXIII. köt. (1925. máj. 25.) 149–154.

¹²¹ KN 1927. I. köt. (1927. márc. 10.) 410–412.

¹²² *Szózat*, 1925. december 19.

amelyben nyíltan meghirdette a revíziós politikát. 1928 tavaszán–nyarán egyre szaporodtak a két politikus közelgő megegyezésére utaló jelek.

Ekkor megállíthatatlannak bizonyult bomlási folyamatok zajlottak a Fajvédő Pártban is, amelyeket nem csak a választási vereség, a párt meghatározó személyiségeinek, Zsilinszkynek, Eckhardtnek és Ulainnak mandátumvesztése idézett elő. A kudarc miatt csalódott politikusok egyre dégedetlenebbül szemlélték vezérük közeledését a Zsilinszky szerint „korhadt és csak látszólag nemzeti háborús és háború előtti magyar világ restaurálására” törekvő kormányzathoz. Zsilinszky 1928 márciusában megindította új lapját, az *Előrsőt*, és hamarosan elkezdte a Nemzeti Radikális Párt kereteinek kiépítését. A másik két „ős fajvédő” pedig agrárius szellemiségüknek megfelelően az 1930-ban megalakult Független Kisgazdapártban folytatta pályafutását, mi több, 1932-ben, Gaál Gaszton halála után Eckhardt lett a párt vezére. Egymást erősítő folyamatokról volt tehát szó. Gömbös közeledése Bethlenhez felgyorsította a Fajvédő Párt bomlását, ez pedig még inkább az ellenzéki politizálás feladására ösztönözte a néhány évvel korábban még oly harcias fajvédő vezért. A régi barátok korábban szoros kapcsolata előbb elhidegült, majd megszakadt. A szálak ismételt összekötésére távlatosan csak az adott reményt, hogy egy közös baráttal, Kozma Miklóssal Gömbös, Zsilinszky és Eckhardt kapcsolata változatlanul fennmaradt.

Mindezek nyomán a politikában járatos kortársak körében már kevésbé okozott meglepetést Gömbös honvédelmi államtitkárrá történt kinevezése. Ám ennek Gömbös részéről ára volt. Vállalnia kellett: honvédelmi államtitkárként csak szakkérdésekkel foglalkozik, és nem folytat politikai tevékenységet a kormánypárt tagjaként sem. Bethlen elvárását teljesítve, nyilvánosan is deklarálnia kellett: feladja a fajvédelmet, és alárendeli

magát a miniszterelnök politikájának. Már az is sokatmondó, hogy ezt a Bethlenhez közeli *Budapesti Hírlap* hasábjain megjelent, a pártvezetőség nevében kiadott nyilatkozatában tette meg:

„Az Országos Fajvédő Párt vezetősége ama meggyőződésből indulva ki, hogy a nemzet erőinek egyesítése elsőrendű hazafias kötelesség, a nemzet ügyének előbbre vitelében nagy érdemeket szerzett Bethlen István grófnak és pártjának programját teljes egészében elfogadva, különálló pártállásának megszüntetése mellett az Egységes Pártba belép, mely elhatározását az Egységes Párt ugyanezen eszméktől és gondolatoktól áthatva az ország érdekeit szem előtt tartva, örömmel vesz tudomásul.”¹²³

A Fajvédő Párt ezzel eltűnt a magyar politikai életből. Sokan azt hihették, hogy vele a fajvédelem eszméje is. Azt azonban nem lehetett tudni, hogy ugyanígy vélekedett-e az ezt sajtóban deklaráló fajvédő vezér is...

1928. szeptember 10-én *nem ugyanaz* a Gömbös jelentkezett szolgálattételre a Honvédelmi Minisztériumban, mint aki 1923-ban elhagyta a kormánypartot. És *mégis ugyanaz*. Nem ugyanaz, mert az államtitkár a politikai pályára lépése óta eltelt majd egy évtizedben egyre inkább felvérteződött azokkal a politikusi érényekkel és fogásokkal, amelyek nélkül senki sem lehet sikeres ebben a szerepkörben. Erre készítette az elszenvedett kudarcok sora, de az is, hogy a sikertelen akciókból és módszerekből tudott okulni, amiben segítségére volt második felesége és az ő révén alakuló új baráti köre – Hóman Bálinttal az élén. És mégis ugyanaz a Gömbös lépett be a minisztérium kapuján, ugyanis egyre több jele mutatkozott annak, hogy csak taktikai megfontolásból deklarálta

nézeteinek feladását, valamint annak is, hogy nem mondott le hatalmi ambícióinak kielégítéséről, csak alkalmazkodott a kialakult, számára kedvezőtlen körülményekhez.

Kinevezésével furcsa helyzet állt elő: a több tucat aktív tábornokot tömörítő katonai felső vezetés került egy szolgálaton kívüli százados irányítása alá. Szegeden is így történt 1919 tavaszán, de az a helyzet két szempontból is eltért a tíz évvel későbbitől: egyrészt azért, mert a Tisza-parti városban alig volt tábornoki rangú tiszt a Nemzeti Hadsereg szervezésekor, másrészt a kivételes, forradalmi-ellenforradalmi helyzet is kivételes megoldásokat követelt. 1928–1929-ben a helyzet legfeljebb a tekintetben volt kivételes, hogy az ország katonai ellenőrzésének megszüntével lehetőség nyílt a hadsereg fejlesztésére. Ezt ugyan a minisztérium addigi állományában szolgáló tisztek is le tudták volna vezényelni, de csak a trianoni béke kijátszásával, mert annak katonai vonatkozású korlátozó rendelkezései változatlanul hatályosak voltak. Ebben a helyzetben szükség volt egy olyan energikus, nagy munkabírási, jó szervezőképességgel rendelkező, *fortélyos megoldásokra is képes és hajlandó* katonai vezetőre, akinek irányításával ki lehetett használni a résnyire nyílt kapu adta lehetőségeket. Gömböst e képességei alapján a tisztikar jelentős része elfogadta, köztük olyanok is, akik más tulajdonságai, illetve fajvédő nézetei miatt berzenkedtek ellene. A honvédelmi miniszter, a régi vágású gróf Csáky Károly azonban mindvégig ellenzte kinevezését, és csak a kormányzói nyomásnak engedett, amikor ellenjegyezte a kinevezési okmányt. Gömbös hivatalba lépésével sem szűnt meg bizalmatlansága, ami feszült viszonyt és vitákat eredményezett a miniszter és államtitkára között. Csáky nem katonának, hanem politikusnak tartotta a szolgálton kívüli századosot, és erre hivatkozva távol akarta tartani a katonai döntések meghozatalától. Gömbös a bizalomhiányt a minisztérium állományának egy részétől is érezhette – különösen a kezdetekben.

¹²³ *Budapesti Hírlap*, 1928. szeptember 7. Idézi Gergely J. *Gömbös* 2001, 191–192.

Ez a helyzet azonban nem tartott sokáig. Alig több mint egy év múlva Csákynek távoznia kellett a minisztériumból, helyére Gömbös léphetett, újabb öt hónappal később pedig négy fokozatot átugorva a ranglétrán, szolgálaton kívüli tábornokká nevezte ki a kormányzó. Ezáltal mozgáster is lényegesen bővült.

Fontos időszak volt ez Gömbös életében. Nem csak a fordulópont miatt, amelynek köszönhetően beteljesülni látszott 1922-ben szertefoszlott vágya: az állami végrehajtó hatalom fontos pozícióját foglalhatta el. Már államtitkárként is, majd miniszterként, a kormányülések és a Koronatanács tárgyalásain a fogékony, gyorsan tanuló, immár politikussá lett katonatiszt megismerhette azokat a fogásokat, taktikai elemeket, amelyek nélkülözhetetlenek voltak számára a végső cél, a kormányfői tisztség megszerzéséhez, majd annak gyakorlásához, különösen azáltal, hogy az ott elhangzottak alapos megfigyelésére és átgondolására készítette a Koronatanács jegyzőjeként teljesített megbízatása.¹²⁴ S e téren még három évig kiváló, jóllehet önkéntelen tanítómestere volt: Bethlen István.

Gömbös Bethlennek tett ígéretéhez híven kezdetben csak olyan katonai szakkérdésekkel foglalkozott, amelyek elsősorban a hadsereg fejlesztését szolgálták. A trianoni béke katonai korlátozásainak megkerülése érdekében tett konkrét javaslatokat a miniszterelnöknek a sportrepülés, illetve a lövészkлубok támogatása tárgyában. Ezt szolgáltatta a magyar légierő fejlesztését szorgalmazó, de a Csáky miniszter által elutasított tervezete is.

Nagy valószínűséggel a háttérben ennél többet is tett. Későbbi miniszteri lépései is arra utalnak, hogy szerepe lehetett az 1929-ben a vezérkari főnök helyettese, Röder Vilmos által jegyzett és előterjesztett jelentés elkészítésében, melyben egy 1928–1929-ben

¹²⁴ *Horthy Miklós titkos iratai*. Sajtó alá rendezte: Szinai Miklós és Szücs László. Kossuth Kiadó, Budapest, 1962, 100–109.

készült felmérés alapján lesújtó képet festettek a tisztikar anyagi, egészségügyi és lelkiállapotáról, amellyel kapcsolatban a politika felelősségét hangoztatták. A változás alapfeltételeként pedig a békeszerződés nyílt vagy burkolt enyhítését, illetve azok be nem tartása esetén a következmények elhárítását jelölték meg. Ezzel együtt a politikai és katonai vezetés jobb együttműködését is szorgalmazták. E szavak, amelyeket a katonai záradékot is tartalmazó olasz–magyar barátsági szerződés, a revíziós politika nyílt meghirdetése, majd a legfelső magyar katonai vezetés (ebben Gömbös helyettesítette Csáky honvédelmi minisztert) olaszországi hivatalos látogatása után fogalmazódtak, a revíziós politika eszközeként történő hadseregfejlesztést szorgalmazták.

Miniszterként szokatlan módon végiglátogatta a vegyesdandár-parancsnokságokat. Egyrészt azért, hogy személyesen tájékozódjon a tisztek és a hadsereg egységeinek helyzetéről, másrészt kihasználta az alkalmat, hogy a tőle ismert lelkes szónoklatokkal és a hadsereg súlyának növelésére, ennek kapcsán a tisztek anyagi helyzetének javítására tett ígéretekkel igyekezzen elnyerni bizalmukat és támogatásukat, ami jórészt sikerült is. Ezt a helyzetet kihasználva és Horthy, a legfőbb hadúr támogatását élvezve, másfél év alatt teljes személycserét hajtott végre a minisztérium és a vezérkar osztályainak élén. A többnyire még k. u. k. szellemben szocializálódott, legitimista beállítottságú tábornokokat és törzstiszteket a saját korosztályához tartozó tisztekkel váltotta fel. Különös figyelmet fordított a vezérkar befolyásának növelésére. A vezérkariakat tartotta alkalmasnak arra, hogy segítsék őt a hadsereg politikai szerepvállalásával kapcsolatos, nem sokkal később nyilvánvalóvá váló terveinek megvalósításában – különösen azokat, akiket Szegedről vagy a MOVE-ből közelebbről ismert és annak idején mentalitásukat is befolyásolhatta, illetve annak kedvező voltáról meggyőződhetett. Ezért nevezte ki a

vezérkar vezető pozícióiba szinte kivétel nélkül egykori bécsi iskolatársait.

Nem csak így biztosította lehetőségeinek bővítését. Még kinevezésének átvétele előtt felkérte a társadalmi egyesületekből megismert, jogi és gazdasági ügyekben járatos Lázár Andor ügyvédet, legyen tanácsadója, majd államtitkárrá nevezette ki.¹²⁵ Lázárnak meghatározó szerepe volt a hadianyag- és a haditechnika-gyártás fejlesztését biztosító üzemfejlesztésekben. A hadsereg ilyen természetű igényeit a minisztérium addig jórészt üzleti alapon biztosította, gyakran jelentős, a partner vállalatokat is veszélybe sodró tartozásokkal. Ezt Gömbös miniszterként a legfontosabb cégek, illetve azok részvényei meghatározó részének megvásárlása révén kívánta megoldani. Így került 1931 novemberében a minisztérium kizárólagos irányítása alá a fűzfői Nitrokémia. A hadsereg optikai eszközeinek gyártását egy 1930 augusztusában–szeptemberében a jénai Zeiss-művekkel és az osztrák Goerz-művekkel alkotott konzorcium révén létrejött Süss Nándor Precíziós Mechanikai és Optikai Intézet Rt.-ben, az 1939-ben létesített Magyar Optikai Művek elődjében valósították meg. Ennek irányításában is meghatározó szerepe lett a minisztériumnak.¹²⁶

Gömbös következetesen szorgalmazta a kormányban a hadseregfejlesztést, a haderő katonai ütőképességének növelését mind a technikai felszereltség, mind a személyi állomány tekintetében, aminek részben pénzügyi, részben a trianoni békéből fakadó nemzetközi jogi akadályai voltak. Ezt Gömbös azzal a trükkel kerülte meg, hogy a békeszerződés által tiltott „hadkötelezettség” helyett a „védkötelezettség” fogalmával operált. Másrészt az ezen alapuló kerethadsereg állománya nagy részének 18 havi tényleges szolgálatát 12 hónapra csökkentették,

¹²⁵ Lázár, 1995, 157., 170–171., 175–176.

¹²⁶ Uo. 171–172.

így növelhető volt az azonos időtartam alatt kiképzettek száma. Mindezzel az ország védelmi képességét kívánta erősíteni – egyébként indokoltan.

Miniszteri tevékenységével Gömbös mintegy igazolta elődje róla alkotott minősítését: politikus volt a katonák között. Ez nyilvánult meg mindenekelőtt abban, hogy a honvédséget nemcsak a hon védelmezőjének, hanem a hatalom belpolitikai eszközének is tekintette, és azzá is akarta tenni, mégpedig olyan tervek felvázolásával és intézkedésekkel, amelyek a hatalom struktúrájának átalakítását is célozták. Már 1929 novemberében javasolta a kormány szerkezetének átalakítását: egy *gazdasági csúcsmisztérium* kialakítását az e területen működő tárcák összevonásával, a kultusztárca *nemzetnevelési* minisztériummal történő felváltását és miniszterelnök-helyettesi funkció létesítését a közigazgatás irányítására. A területi igazgatás hatékonyságát több megyét összefogó, államtitkári rangú területi főispánok irányította területi hatóságok szervezésével kívánta javítani, amelyek mintegy „polgári vezérkarként” működhetnének. A terv figyelemreméltó eleme volt, hogy javasolta a kormánypárt bevonását az államszervezet és a közigazgatás irányításába.

Egy évre rá, az 1930. szeptember 1-jei budapesti munkástüntetés okozta félelmeket is kihasználva, már a hadsereg igazgatási, belpolitikai funkcióinak megteremtésére és kiterjesztésére irányuló kezdeményezésekkel élt. A honvédelmi minisztérium határozványai értelmében a honvédelmi miniszter irányítása alatt központosították volna a karhatalmi erőket, amivel e téren felügyelete alá vonhatta volna a belügyminisztérium és más tárcák ezzel kapcsolatos hatáskörét. Ennél is tovább ment azzal a javaslatával, mely szerint a politikai vezetés működésképtelenné válása esetén két (a Dunától keletre a 7., Nyugatra pedig a 3.) vegyesdandár „vezérő tábornoka veszi át és gyakorolja [a hatalmat – V.J.]

mindaddig, míg a legfőbb államhatalmi tényezők cselekvési szabadságukat vissza nem nyerik.” A vezérő tábornokoknak alárendelt, nekik engedelmeskedő kormánybiztosként két politikai hívét, Borbély-Maczký Emil borsodi és Gyömörey György zalai főispánt nevezte meg.

Szándékai nemcsak kezdeményezésekben nyilvánultak meg, hanem a gyakorlatban is érvényesültek. Honvédelmi minisztersége idején, már 1930-tól kezdve és 1932 után is erősödött a honvédelmi minisztérium és a honvéd vezérkar együttműködése a belügyminisztériummal, a rendőrséggel és a részben alárendeltségében működő csendőrséggel a baloldali mozgalmak és személyek, a külföldi állampolgárok, illetve a veszélyesnek minősített, határ menti nemzetiségek megfigyelésében.

Ebben a szellemben támogatta Gömbös Horthynak a koronatanács 1931. februári és márciusi ülésein előterjesztett javaslatait a politikai zavargásokkal kapcsolatban a statárium preventív alkalmazásáról, az ezeket szervező képviselők mentelmi jogának felfüggesztéséről és a károk megtérítéséről, a déli határok mentén a délszláv optálások ellensúlyozásaként vitézi telek létesítéséről. Külön figyelmet érdemel, hogy „a zsidók beözönlése” ürügyén szinte szó szerint ugyanazokat az érveket hangoztatta, amelyeket alig egy évtizede fajvédő politikusként sorolt a Nemzetgyűlésben. Egy másik előterjesztésre a Koronatanács jegyzőjeként tett megjegyzésében pedig a rendeleti kormányzás előnyeire utalva kifejtette: „a kormánynak minden vonatkozásban lehetőséget kellene biztosítani törvényes úton, hogy rendeletekkel, melyek büntető szankciókat is tartalmaznak, tudjon adott esetben fellépni. (A törvényhozás utólagos jóváhagyása mellett.)”¹²⁷

¹²⁷ *Horthy titkos iratai*, 82–109. Idézet: 105.

A hadsereg állományának nemzeti szellemű nevelése és a jobboldali politika iránti elkötelezettségének növelése érdekében rendelte el a magyar történelmi hagyományokat felidéző tárogató használatát, és maga is összeállított műsorokat a megszervezendő „regőcsocsoportok” részére. Rendeletben kötelezte az idegen nevű – jelentős arányban német – tiszteket a névmagyarosításra. Előírta a csapattestek és laktanyák történelmi személyekről történő elnevezését. Hasonló megfontolásból vezette be a Hadsereg Sporthét rendszeres megrendezését.

E tervek, javaslatok és vélemények elemei egyrészt a fajvédő Gömbös által hirdetett nézeteket idézik, másrészt egyértelműen felismerhetők a majdani miniszterelnök kezdeményezéseiben és intézkedéseiben. Ez pedig arra utal, hogy mégsem egészen más politikus tért vissza a kormánypártba és vonult be egyidejűleg a Honvédelmi Minisztériumba, mint aki 1923-ban szakított Bethlennel. Egy ideig rendezett volt a kapcsolatuk az új helyzetben. A válság elhatalmasodása, a társadalmi-politikai feszültségek és a kormánypárton belüli ellentétek erősödése, a miniszterelnököt egyre több oldalról érő támadások és Bethlen ennek nyomán növekvő fáradása-fásultsága hatására azonban Gömbös egyre inkább elérkezettnek látta az időt a határozottabb fellépésre. Így ismét megszorodtak a konfliktusok közöttük.

A miniszter számára kedvező lehetőséget teremtett egyrészt a hadseregen belül megerősödött pozíciója, másrészt az a tény, hogy ekkor harmonikus volt kapcsolata a kormányzóval. 1930–1931 folyamán ellentétes irányban változott Horthy viszonya Bethlenhez és Gömböshöz, mint 1922–1923-ban. Most, a válság keltette társadalmi és politikai helyzetben egyre inkább megcsappant a miniszterelnökkel szembeni, nemrég még megrendíthetetlennek tűnt bizalma, miközben elégedetten szemlélte honvédelmi minisztere határozottságát és elszántságát, amely az

ország politikai rendjének megőrzését célzó javaslataiban tükröződött. Eközben alakulóban volt az a helyzet, amelyet az „iparbáró, mecénás és filozopter” Kornfeld Móric így jellemzett három évtizeddel később írt levelében:

„Az ország politikai közvéleményének – már a többségének – hübb tükre volt Gömbös pártjának [értsd: táborának, támogatóinak – V. J.] szelleme, mint Bethlenének. Magyarország döntő politikai közvéleménye megszűnt szabadelvű lenni, és ha nem is az egyenlőséget, de a rétegek egymáshoz anyagiakban való közeledését célul tűzte ki a végrehajtó hatalom erős növekedésének kárpótlásául. Ebben persze a városi kis és középosztály és a professzionátus osztály lelkesedéssel támogatta.”¹²⁸

Az e helyzetben rejlő lehetőségeket felismerve, Gömbös egyre gyakrabban feszegette a határokat, és Bethlennek tett fogadalmát is megszegte. 1930. november 16-án egy kecskeméti beszédében, „feladott” fajvédő nézeteit idéző módon hangsúlyozta, hogy zsidók nem lehetnek tagjai a Vitézi Széknek. Jóllehet a miniszter csak egy kisebb jelentőségű kérdésben, a Vitézi Szék Horthy által inspirált alapszabályai szellemének megfelelő korlátozást emlegetett, és más területre nem tért ki, a kényelmetlen helyzetbe hozott Bethlen kénytelen volt a képviselőházban elhatárolódni Gömbös véleményétől. Ő azonban felemás módon reagált. Kijelentette, hogy mint miniszter, alkalmazkodik a kormányfő álláspontjához, de magánvéleményként fenntartja a Kecskeméten deklaráltakat. Gömbös környezete napvilágra hozta a Népijéleti

Minisztériumban feltárt sikkasztási ügyet, azt sugallva, hogy az lényegében az egész kormányzat korrupt jellegének megnyilvánulása. Jelentős szerepük volt abban, hogy ez a vélemény mind nagyobb teret nyert a korabeli közvéleményben. Ezzel maguk is siettették Bethlen pozíciójának erodálását, ezen belül Horthy vele szembeni bizalmatlanságának további erősödését, ami 1931. augusztus 19-én lemondásra készítette a kormányfőt.

Már ekkor felmerült miniszterelnökként Gömbös Gyula neve, aki maga is ambicionálta kinevezését. Úgy gondolta: eljött az ő ideje. A kormányzó azonban nem őt, hanem az arisztokrata Károlyi Gyulát, az egykori aradi és szegedi ellenforradalmi kormányok elnökét bízta meg a kormányalakítással. Gömbös számára mégis jelentős változást hozott a kormányváltás.

Fontos volt ez az időszak, mert ekkor alakultak ki, illetve mélyültek el olyan barátságok, amelyekre néhány évvel később, miniszterelnökként és pártvezérként is építhetett. Az államtitkárává kineveztetett *Lázár Andor* már nemcsak a baráti kör tagjaként és kártyapartnerként, hanem közhivatalnokként is bizonyíthatta lojalitását és rátermettségét. Ő ajánlotta Gömbös figyelmébe két későbbi minisztertársát az egyaránt gazdasági-pénzügyi területen működő *Imrédy Bélát* és *Fabinyi Tihamért*. Ekkor mélyült el barátsága *Sztranyavszky Sándor* belügyi államtitkárral, akit már majd egy évtizede ismert az Etelközi Szövetségből. Az egykori nógrádi főispán kiváltképp rokonszenvéssé vált számára a hatalom stabilitását szolgáló intézkedései, köztük azok révén, melyekkel a közigazgatást felhasználva biztosította a kormánypárt sikerét az országgyűlési választásokon. Beszélgetéseik során mindinkább fény derült nézeteik hasonló voltára is. Ekkor mélyült el kapcsolata *Darányi Kálmán* miniszterelnökségi államtitkárral, aki e pozícióban maradván majd fontos támasza lesz a kormányfői hatalom

¹²⁸ Kornfeld Móric levele János Csabához (1961. január 13.) In: Kornfeld Móric: *Trianton-tól Trianonig. Tanulmányok, dokumentumok*. Közreadja: Széchenyi Ágnes. Corvina, Budapest, é. n. [2006]², 428.

gyakorlásában.¹²⁹ Az újabb ismeretségek, elmélyült barátságok révén tovább bővült az a kapcsolatrendszer, amely 1918–1919 óta formálódott elsősorban jobboldali radikális nézeteket valló személyekből. Ez persze nem állt mindenkre. Fabinyi, Lázár vagy Darányi például haláláig nem volt annak tekinthető. Eredendően Sztranyavszky, Hóman és Imrédy sem. De Gömbös meg tudta őket nyerni politikai céljai megvalósításához és részben formálni is tudta politikai nézeteiket. Ez a hatás azonban nem volt egyoldalú. Ők is hatottak a baráti, munkatársi kör középpontjában álló miniszterre, mindenekelőtt azzal, hogy hozzájárultak a gazdaság, a társadalom, a kulturális élet és a mindezeknek keretet adó, részben azokat szervező állam működésével kapcsolatos ismereteinek bővítéséhez. Ezt maga Gömbös is igényelte. Lázár Andort például miniszteri kinevezését követően ezzel kérte fel tanácsadónak a minisztériumban: „...vannak bizonyos kérdések, amelyekben nem érzem magam elég biztosnak. A gazdasági és jogi természetű ügyekben szükségem van szakértő segítségre, szükségem van olyan barátokra, akinek tudásában, igazságérzetében és tisztességében abszolút megbízhatok.”¹³⁰ Változást jeleznek ezek a szavak Gömbös mentalitásában, hisz néhány évvel korábban még az a minősítés volt rá is jellemző, amit Lázár a minisztérium fiatal vezérkari tisztjeiről írt:

„Valami különös hibát véltem felfedezni a katonai nevelésben. Ez a nevelés sok mindenre megtanította a katonatiszteket, különösen pedig a hadi iskola a leendő vezérkari tiszteket, de annyi mindenre, hogy végül tudásuk úgyszólván mindenben csak a felületen járt. Ezt azonban ők nem tudták és azt képzelték, hogy például azt az

¹²⁹ A kapcsolatok alakulására lásd Lázár, 1995, 113–204.

¹³⁰ Uo. 170.

alkotmányjogi előadást, amit a hadi iskolában egy jogász, aki később Budapest tűzoltóparancsnoka lett, tartott nekik, őket ennek a témának teljes ismeretébe juttatta. Ez a felületes tudás igen nagy ambíciót fejlesztett bennük. Parancsolni szerettek, engedelmeskedni azonban nem tanultak meg...”¹³¹

Barátainak szakmai tanácsai és politikai véleménye, ha nem is változtatták meg alapjaiban Gömbös társadalom- és államfelfogását, árnyalták, finomították annak egyes elemeit. Nem feltétlenül tartalmi értelemben, inkább a megvalósítást szolgáló eszköztár és módszerek, valamint azok képviselésének stílusa tekintetében. Bizonyos, hogy szakértő közreműködésük helyes döntések meghozatalában realizálódott, amit Lázár minisztériumi tevékenysége is jelzett. Aligha képzelhető azonban, hogy bármily eltökélt tanulási szándék mellett egy államtitkárnak, majd miniszternek elegendő ideje és energiája maradt volna arra, hogy több, számára ismeretlen területen szerezhessen alapos és átfogó szaktudást. Az is kétséges, hogy egy negyven év feletti, kialakult személyiség gyökeresen megváltozzon új hatásokra, hacsak nem sorsfordító traumákat kell elszenvednie. Ilyesmiről azonban Gömbös esetében szó sem volt. Ellenkezőleg: azok a változások, amelyek helyzetében az államtitkári, majd miniszteri kinevezéssel bekövetkeztek, szemében inkább igazolták addigi gondolkodásmódjának és tevékenységének helyességét. Felismert hiányosságait pedig pótolhatta azzal, hogy megfelelő munkatársakat vett maga mellé.

Mindezekkel 1932-re kialakult az a személyi kör, amelynek tagjaira a „régiekkel”, Kozma Miklóssal, Marton Bélával, Antal Istvánnal, Meccsér Andrással és másokkal együtt stabil és

¹³¹ Uo. 183.

megbízható támaszként, fontos állami és pártfunkciók viselőjeként számíthatott miniszterelnökké történő kinevezésekor.

Ezen a ponton ismét fel kell tennünk a kérdést: Miért éppen Gömbös kerülhetett 1932-ben a miniszterelnöki bársonyszékbe? A fentiek erre csak részben adnak választ.

Alig foglalta el helyét Gömbös a Honvédelmi Minisztériumban, gyökeresen új folyamatok bontakoztak ki az országban. Az 1929-ben kezdődő válság véget vetett az 1923–1924-től kiteljesedő gazdasági konszolidációnak – reménytelen helyzetbe hozva a reménykedni kezdő gazdasági tényezőket és a lakosság nagy többségét. Visszaesett a termelés, különösen a mezőgazdaságban és a nehézipar legtöbb ágazatában, együtt a nyersanyagtermelés, a bányászati tevékenység csökkenésével. Hatására leálltak a beruházások, és ez az építőipari vállalatokat juttatta csődbe. Mindezek nyomán rohamosan nőtt a munkanélküliség, csökkentek a bérek és ezzel a fogyasztás, ami a megtermelt áruk iránti hazai kereslet zuhanását eredményezte. Az egymást gerjesztő, spirálszerű folyamatokat betetézte a pénzügyi válság. Legsúlyosabb helyzetbe az agrárgazdaságból élők kerültek. A piacra termelők számára a belső fogyasztás csökkenése, illetve az importáló országok fogadókészségének megcsappanása miatt beszűkülő piacok okoztak értékesítési nehézségeket. A bevételek csökkenése hátráltatta őket az adók megfizetésében és a konszolidáció idején felvett kölcsönök törlesztésében, ami az állammal és a bankokkal szembeni *eladósodást* eredményezte. Mindezt tetézte az *agrárrolló*, mivel a mezőgazdasági árak nagyobb mértékben zuhantak, mint az ipariak. Ebben a helyzetben nőtt az államadósság is, ami radikális takarékosagra kényszerítette a kormányzatot. Ez a közsférában állások megszüntetését és a fizetések csökkentését is jelentette. A gazdaság bajai társadalmi és politikai feszültségeket szültek, és nem csak a paraszti rétegek és az ipari munkásság körében. A nagy- és

középbirtokosok a fentiekén túl amiatt is elégedetlenkedtek, hogy a kormányzat inkább az ún. merkantil szféra érdekeit szolgáló intézkedéseket hozott. A kincstár takarékoskodása pedig nemcsak az állásban lévő közszolgákat sújtotta, hanem kilátástalanná tette az állásra váró fiatal diplomások jelentős részének jövőjét is.

E jelenségek alapvető változásokat hoztak a politikai életben, és a pártstruktúra átrendeződését eredményezték. Az egyébként is csak nevében Egységes Pártban kiéleződtek a különböző csoportok közötti ellentétek. Ennek első következménye volt a Bethlen által már korábban visszaszorított kispapok képviselők és főleg a párt vidéki paraszti bázisa tetemes részének kiválása, akik más csoportosulásokkal együtt 1930-ban megalakították a Független Kisgazdapártot. Aktivizálódott és radikalizálódott a Magyarországi Szociáldemokrata Párt, amely a válság első éveiben kezdett először szervezkedni falun. 1928 és 1933 között sorra alakultak szélsőjobboldali, fasiszta és nemzetiszocialista típusú ellenzéki pártok. Tagságuk zömmel törpebirtokosok, agrárproletárok és nehéz helyzetbe került iparosok közül verbuválódott, vezetőik között pedig éppúgy megtalálhatók voltak értelmiségi foglalkozásúak, mint katonatisztek és arisztokraták. E mozgalmak és pártok akciói a rendszer alapjait látszottak aláásni és összeomlással fenyegettek.

A válság okozta gazdasági, társadalmi és politikai nehézségekkel sem Bethlen, sem az őt váltó Károlyi Gyula nem tudott megküzdeni. Ez többet jelentett, mint a két miniszterelnök személyes kudarcát. Bukásuk annak a kísérletnek a tarthatatlan voltát is jelentette, amellyel Bethlen és a tradicionális hatalmi elit a legszükségesebb módosításokkal igyekezett fenntartani az 1918 előtti gazdasági, társadalmi és politikai viszonyokat. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a háborús vereség és Trianon után a válság jelentette az utolsó és immár elháríthatatlan csapást a

Monarchián belül létezett Magyarországra. Új politikára és új politikuskokra volt szükség – de a rendszeren belüliekre. Olyanokra, akik más megoldásokat kínáltak, de elfogadhatók voltak mind a kormányzó, mind a hatalmi pozíciókat változatlanul birtokló tradicionális elit számára. Gömbös mindenben megfelelni látszott ezeknek a kritériumoknak, hiszen a rendszer kezdetétől közel állt Bethlenhez és kiváltképp Horthyhoz, kapcsolataik konfliktusokkal terhelt szakaszaiban is együttműködött velük. Ellenzéki politikusként is számos ponton találkoztak nézetei és politikai céljai az övékkel. 1928 után pedig „kiszólásai” ellenére is lojalitást mutatott. A rendszer embere volt – de alkalmazhatónak tűnő alternatívát jelentett. Mindennek döntő szerepe volt abban, hogy Horthy Miklós az akkorra már egyre gyakrabban erős kormányzást követelő Gömböst felszólította: készüljön fel a kormányrúd átvételére. A válságjelenségek hozták el tehát számára az oly régóta vágyott lehetőséget, de súlyos terhet is: olyan problémák sorának megoldása várt rá, amelyekkel nála tapasztaltabb politikusok sem tudtak megbirkózni.

Őt azonban ez nem zavarta, hanem lelkesítette. Végre eljött számára az idő, hogy megvalósítsa régi célját: saját üdvöztőnek vélt elvei szerint átalakítani az ország életét. Ennek jegyében kezdett hozzá 1932 áprilisában leendő kormányprogramjának megfogalmazásához, de nem egyedül. A munkálatokba bevonta egy-egy terület szakembereinek számító megbízható barátait, munkatársait.

„MINISZTERELNÖK AKARSZ-E LENNI VAGY VEZÉR?!”

Ezekkel a szavakkal szembesítette a hatalma teljében lévő miniszterelnököt tevékenysége hatásaival és a társadalom egy részének róla alkotott véleményével Sándor diák, alias Szilágyi Tibor költő.¹³² A versben megfogalmazott kritika és maga a kérdés azt firtatta: Az ország felelős vezető politikusa akar-e lenni Gömbös vagy tömegeket mozgató népszerű, a nemzetet uráló „Vezér”? A társadalom érdekeinek felelősségteljes szolgálata az elsődleges számára, avagy saját hatalmának kiteljesítése? Olyan kérdést tett fel Sándor diák, amely az utókort is foglalkoztatja.

A Gömbös megítélésével kapcsolatos viták, amelyek ma sem szűnnek, elsősorban a miniszterelnök politikájának, 1932 és 1936 októbere közötti megnyilatkozásainak és tetteinek értékeléséhez kapcsolódnak – több kérdésben is. Feladta-e a kormány fejeként fajvédő nézeteit és ezen belül antiszemitizmusát? Kül- és belpolitikája hasznára vagy kárára volt az országnak, a magyar társadalom többségének? Akart-e diktatúrát teremteni? Diktátor volt-e? Terheli-e felelősség a zsidótörvényekért, a holokausztért, Magyarország háborús részvételéért és a vereség következményeiért stb. – mindazért, ami halálát követően súlyos károkat okozott az országnak és szenvedést a lakosság tetemes részének? Miniszterelnökként valóban Mussolini és Hitler példáját követve tervezte-e és hajtotta végre politikáját? És a sor folytatható. A vita okát nemcsak a perlekedő felek eltérő politikai-ideológiai nézőpontjában kereshetjük, hanem abban is, hogy az ismertetések és elemzések esetenként majdnem kizárólag kormányfői működését vizsgálták. Alig esik szó másik tisztségével, pártvezéri mivoltával kapcsolatos tevékenységről, annak céljairól és gyakorlatáról. Márpedig a két terület párhuz-

¹³² Sándor diák (Szilágyi Tibor): Gömbös Gyulához. In: *Uő: Élharcmezőkről. NEP-dalok • NEP-balladák • NEP-ábrázolatok*. Bp. é. n. [1936], 7–8.

mos vizsgálata, kapcsolódásainak elemzése nélkül aligha adhatunk helytálló válaszokat a felvetett kérdésekre. Mindenekelőtt azért nem, mert a körülmények, amelyek közepette átvehette és az első években gyakorolhatta a végrehajtó hatalom irányítását, különösen fontos tényezővé tették számára a kormánypártot és a vezetésével kapcsolatos teendőket.

Kormányfőként a kormánypárt foglya

Mivel nem választások eredményeként és nem önálló, általa vezetett politikai párt élén került a miniszterelnöki bársonyszékbe, politikai támasza csak a kormánypárt lehetett. Az Egységes Párt pedig nem az ő politikai koncepciójának híve volt, hanem létrehozójáé, a konzervatív-liberális elveket valló Bethlen Istváné. A volt miniszterelnök hiába adta át 1932. október végén a vezéri pozíciót az újnak, változatlanul rá hallgattak az 1931-es választások előtt általa kiválasztott és jelölt képviselők.

Helyzetével Gömbös is tisztában volt, amit a kormányprogram elkészítésének indulásakor, 1932. áprilisában a programkészítésben való részvételre felkért bizalmasainak mondott szavak is igazolnak.

„Mondanom, sőt hangsúlyoznom sem kell, hogy a megvalósítandó kormányprogramom elvi és eszmei keretei azon a sín páron fognak mozogni, amelyeket az én másfél évtizedes politikai működésem során alaposan megismerhettetek, de tekintetbe kell vennem azt a közismert politikai princípiumot, hogy egészen másként kell beszélni kifelé akkor, ha több a szabadságom és kevesebb vagy éppen semmi a felelősségem, mint amikor megfordítva: kevesebb a szabadságom, de több, sokkal több a felelősségem. [...] Bizony óvatosan,

»sauviter« kell eljárnom, ha nem akarok mindjárt az elején elbukni az ellenem minden oldalról és minden bizonnyal felacsarkodó, különböző politikai és »világnézeti« gáncsoskodások, fúrások és intrikák hálójában.”¹³³

A helyzetet akkor is jól illusztrálja Gömbös miniszterelnöki bemutatkozása a párt képviselőcsoportjában, ha a kortárs újságíró anekdotaszerűen örököltette meg a jelenetet.

„Amikor az új miniszterelnök bemegy a pártkörbe [az Egységes Párt gyűlése – *V.J.*], úgyszólván egyetlen képviselő sem hiányzik. Szólásra emelkedik. Udvarias, hideg taps fogadja, néhányan azért megéljenzik, nem sokan, még azok se mind, akik pedig az ő emberei. Hiába, ez a Bethlen pártja... És ezzel a párttal kell neki kormányoznia... Szemben vele, egykedvű arccal Bethlen ül, szájában a hosszú szipka, cigarettázik. Bethlen mögött sűrű, tömött sorokban az egységpárt képviselői. Tekintetük rátapad, mit tesz most István gazda, aki immár egy esztendeje úgyszólván néma figyelője az eseményeknek, de elmúlt hatalmának nimbusza még mindig körülveszi, különösen itt, azok között, akik – Gömböst is beleértve – mindent neki köszönhetnek. [...] Fagyos csendben hallgatja a párt az új miniszterelnök közhelyekkel tűzdelt, lírai hangon előadott bemutatkozó beszédét, amelynek utolsó passzusában természetesen a párt bizalmát és támogatását kéri. Most a pártnak kell válaszolnia, megadja-e a kért bizalmat?

A miniszterelnök áll és vár. Minden szem Bethlenre szegeződik, mit tesz a párt vezére. Bethlen pedig mozdulatlanul ül, szinte érezni, élvezi a feszültséget. [...] Kínos csendben eltelik még egy-két pillanat, mire feláll, és ezzel megadja Gömbösnek a bizalmat. Abban a szempillantásban nagy robajjal, egységesen és hiánytalanul feláll

¹³³ Antal I. emlékiratai, 74.

és bizalmat szavaz a párt is, sőt, a feloldódó feszültségben fellélegeznek, körülfogják, ünneplik Gömböst a képviselők...”¹³⁴

A lejárato célzatú és ezért túlzásoktól cseppet sem mentes könyvből vett sztori hitelességét igazolja egy későbbi emlékezés, amely egyúttal azt is bizonyítja, hogy a helyzet 1935 márciusáig lényegében nem változott. Östör József képviselő azt a helyzetet idézte fel, amikor a két politikus közötti feszültség kieleződése során, az 1935 januárjában tartott pártértekezleten Gömbös bizalmi szavazást kért, majd a döntés idejére elhagyta a helyszínt.

„Bethlen a terem egyik sarkában ült az elnöklő asztal mellett, nem szól semmit, se nem helyeselt, se nem szólt a felszólamlások ellen. [...] Miután Gömbös felvetette a bizalmi kérdést, mindenki Bethlenre nézett, hogy a bizalom jeléül [...] fel fog-e kelni vagy sem. Mit fog tenni Bethlen István – ezt várta mindenki, és mit tett? Egy-két másodpercnyi szünet után lassan, szinte fáradtan, bizonyos nemtörődomséggel, mintha csak magában akkor határozott volna, abban a pillanatban felemelkedett, és utána az egész párt. Bethlen megmentette Gömböst, mert ha nem szavaz neki bizalmat – Gömbös elenyésző kisebbségben marad.”¹³⁵

Az Egységes Párt választói klubpárt volt. Lényegében csak a döntéshozók alkották: azonos volt országgyűlési képviselői, miniszterei és a kormányt a vármegyék élén képviselő főispánok összességével. Helyi szervezetei nem voltak, illetve nem működtek rendszeresen. Nem volt regisztrált, rendszeres politikai aktivitást

¹³⁴ Szokoly Endre: *...és gömbös gyula a kapitány*. Gondolat, Budapest, 1960, 306–308.

¹³⁵ Östör József: *Közpályám. Politikusi életem a két világháború korából*. Sajtó alá rend., bev. tan. és jegyz.: Tóth Imre. Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága, Győr – Sopron, 2010, 101.

tanúsító tagsága. A párt csak híveinek szavazataira tartott igényt a választások során. Így a *pártelit* azonos volt a *hatalmi elittel*. Ez a párt 1922-től mindvégig abszolút többséggel rendelkezett a törvényhozásban, hatalma megingathatatlanak bizonyult. Magyarországon így domináns pártrendszer alakult ki, amelyben a kormány biztosan támaszkodhatott a mögötte álló párt parlamenti képviselőcsoportjára, Gömbös azonban nem. Mint azt honvédelmi miniszterként tett kezdeményezései és fent idézett szavai is jelezték, lényegében nem adta fel fajvédő nézeteit és terveit – még ha nem is hangoztatta azokat nyilvánosan. Bethlen és követői, a parlamenti többség azonban ezek nagyobb részét elvetette, így az új miniszterelnök azok realizálását célzó kezdeményezéseit az országgyűlésben bármikor megtorpedózhatta. Ha pedig „kerülő úton”, kormányrendeletekkel próbálta volna „kijátszani” a törvényhozást, az a bizalom megvonásával megbuktathatta volna a kormányt és fejét.

A fentiek miatt Gömbösnek olyan hatalmi és pártelittel kellett megkezdenie a kormányzást, amely inkább korlátozta, mint támogatta politikai céljai megvalósítását. Másként fogalmazva: nem támogatottja, hanem rabja volt saját pártjának. Az adott politikai viszonyok között nem gondolhatott radikális változtatásra. Nem álltak rendelkezésére erős fegyveres osztagok, amelyek segítségével ráerőltethette volna akaratát a társadalomra. Hiába volt honvédelmi miniszter, nem volt a hadsereg korlátlan ura. Annak vezetése és maga az őt kinevező Horthy, a legfőbb hadúr, sem tűrte volna, hogy a honvédséget saját hatalmi törekvései szolgálatába állítsa. De Gömbös maga sem akart ilyen megoldást alkalmazni. Teljességgel őt követő, önálló párt hiányában a képviselőház feloszlata és új választások kiírása sem jelentett volna számára megoldást. Új párt szervezése pedig a meglévő támogatás elvesztését és az azonnali bukást eredményezte volna. S ideje sem volt erre. Ebben a helyzetben nem maradt más lehetősége,

mint a kivárás és az erőgyűjtés: olyan politikai szervezet létrehozása, amely biztos támasza lehet, és segítségével meg tudja változtatni a számára kedvezőtlen politikai erőviszonyokat.

Bemutakozása mégis eléggé egyértelműen jelezte, hogy „nemzete” jelentős változásokra számíthat.

„A kormány élén kifejtendő munkásságom során egyik legfontosabb irányelvemnek azt tartom, hogy állandó közvetlen kapcsolatban legyek a magyar nemzet legszélesebb rétegeivel [...]

Magyar Testvéreim!

Vezérként állok előttetek! Esetleg új utakon foglak Benneteket vezetni. Csodavárással ne ámítsátok magatokat. Utunk meredek, sziklás, tövises út, de érzem, tudom, hogy elvezet a célhoz.

Magyarok! Testvéreim! Gyűjtsátok meg lelkemnek nemzetemért, tiérettetek égő élettüzénél a bizalom szövetségét! Világítsátok!”¹³⁶

Új hang volt ez – tartalmát, formáját és stílusát tekintve egyaránt. Új a forma, mert október 4-én a rádióban hangzottak el a szavak. Új a stílus, mert először szólította meg az ország egész lakosságát a miniszterelnök, közvetlenül és közvetlen hangon – azt éreztetve, hogy velük összefogva akarja teljesíteni miniszterelnöki megbízatását. Ezt elődei közül senki sem tette meg. És új a tartalom is, mert azt sugallta, hogy az egész nemzet vezéréként szól „testvéreihez”. S ami ennél is fontosabb: az „új utak”, amelyen vezetni fogja őket másfajta Magyarországot jelent, mint amiben addig éltek. Itt ugyan nem részletezte, de a program készítésében részt vevő munkatársaival közölte: „Azt akarom ezzel a munkatervvel, hogy lefedtesse az alapjait az új Magyarországnak.”¹³⁷

¹³⁶ Rádiósózat (1932. október 4.). In: *A nemzeti öncélúságért! Gömbös Gyula miniszterelnök tizenkét beszéde*, Stádium Sajtóvállalat, Budapest, 1932, 8., 12.

¹³⁷ *Antal I. emlékirata*, 85.

Már e kinyilatkoztatások is jelezték, hogy változtatni akar. A kérdés az volt, hogy saját politikai elvein és gyakorlatán is akart-e változtatni. S ha igen, melyiken. A korábbi, fajvédő elveket akarta-e végleg sutba dobni, avagy az 1928 után a nyilvánosság előtt mutatott, a korábbiakat tagadni látszó politikáján?

Az Egységes Pártba visszalépő és kormányzati pozíciókat vállaló Gömbös következetesen betartotta előbb Bethlennek, majd 1932-ben a zsidó gazdasági elitnek és egyházi vezetőknek tett ígéretét: nem hangoztatott antiszemita nézeteket, és miniszterelnökként nem hozott a zsidóság gazdasági és kulturális, vallási jogait korlátozó intézkedéseket. Sőt! Első kormányfői megnyilatkozásainak egyik legnagyobb visszhangot kiváltó eleme volt a Képviselőházban tett kijelentése: „A zsidóságnak pedig nyíltan és őszintén azt mondom: *revideáltam álláspontomat*. A zsidóságnak azt a részét, amely *sorsközösséget ismer el a nemzettel, éppen úgy testvérnek kívánom tekinteni, mint magyar testvéreimet*.”¹³⁸ Ezek alapján állította a kortársak és később a korszakkal foglalkozó kutatók egy része azt, hogy Gömbös feladta antiszemitizmusát, mi több, fajvédő politikáját.

A fajvédő politika, illetve az antiszemitizmus feladása, avagy fenntartása kérdésében akkor tudunk megalapozottan állást foglalni, ha az 1920-as években hangoztatott fajvédő elvek tükrében vizsgáljuk, és alaposan végiggondoljuk Gömbös kormány- és pártprogramját, a *Nemzeti Munkatervet*, az államszervezet módosítására irányuló törekvéseit és kormányának intézkedéseit. Ennek tükrében más kép rajzolódik ki előttünk, mint amit Gömbös megnyilatkozásai sugalltak.

¹³⁸ Kormányelnöki bemutatkozó beszéd a képviselőházban (1932. október 11.). In: Gömbös, 1932, 41.

A kormányprogram – a *Nemzeti Munkaterv*

A *Nemzeti Munkatervet* a kortársak egy része – és véleményüket átvéve az 1945 utáni történeti irodalom is – „álmoskönyvnek” minősítette, melynek legfontosabb jellemzője „a mérhetetlen nacionalizmus, a felfokozott szociális demagógia [...] és ködös általánosság”, továbbá az, hogy „minden társadalmi osztály, réteg vágyainak kielégítését, sérelmeinek orvoslását ígerte”. A programot ez idáig leg részletesebben elemző Kónya Sándor egyetlen vonatkozásban ítélte bizonyíthatónak Gömbös célját: a fasiszta típusú diktatúra megteremtése tekintetében. Számos más tervezett intézkedésben is csak a diktatúra társadalmi bázisának biztosítására irányuló törekvést látott. Értékelése szerint a *Nemzeti Munkaterv* „gazdaságpolitikai célkitűzéseivel arra tett kísérletet, hogy a nagytőke és a nagybirtok fellazult szövetségét megerősítse, [...] a középrétegeket és a dolgozó tömegeket a kormány politikája mellé állítsa.” Ezek az „irányelvek semmitmondó általános ígéretekkel tartalmaztak. Az uralkodó osztályok megtalálhatták benne kívánságaikat, vágyaikat.”¹³⁹

A program pontjai kétségtelenül általánosak, „ködösítő”, és látszólag egymásnak ellentmondó ígéretekkel tartalmaznak. Az utóbbi két-három évtized kutatási eredményeinek tükrében azonban a programkészítők határozott szándékai és céljai nemcsak a hatalomkoncentráció tekintetében olvashatók ki a szövegből, hanem több más kérdésben is. Mindenekelőtt a *gazdaságpolitika* terén. A *Nemzeti Munkaterv* pontjainak többsége (95 közül 49) foglalkozik a gazdaság különböző ágazatainak megoldásra váró problémáival.¹⁴⁰

¹³⁹ Kónya Sándor: *Gömbös kísérlete totális fasiszta diktatúra megteremtésére*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968, 47–64. Idézetek: 47., 58–59., 64.

¹⁴⁰ A Nemzeti Egység Pártjának programja – a Nemzeti Munkaterv. In: *Magyarországi pártprogramok*, 288–302. (A továbbiakban NM rövidítéssel és a megfelelő sorszámmal hivatkozunk egyes pontjaira.)

A program domináns eleme a *mezőgazdaság érdekeinek előtérbe helyezése*. Ez mindenekelőtt abban nyilvánul meg, hogy a terv a többi ágazat mezőgazdaságnak alárendelt fejlesztését fogalmazza meg. Ennek érdekében hangsúlyozza, hogy az *ipar* fejlesztése – „az egyetemes nemzeti termelés szerves részének” tartva az ágazatot – „nem mehet más termelési ág rovására” (NM 55.). A korabeli magyarországi gazdasági viszonyok és Gömbösék gazdaságpolitikai felfogásának ismeretében ez a „más termelési ág” csak a mezőgazdaság lehetett. Ezt támasztja alá, hogy a kormány az iparfejlesztési politikával a „hazai nyersanyagokat feldolgozó és mezőgazdasági termékeinket kikészítő” iparágakat kívánta támogatni (NM 56.). Kiemelt figyelmet fordított a „falusi nép saját szükségleteit kielégítő és fölös munkaerejét hasznosító” háziipar fejlesztésére (NM 58.). Az iparcikkek „igazságos áralakulásának” biztosítása a mezőgazdaságot, illetve az agrártársadalmat sújtó agrárrolló felszámolását, vagy legalábbis csökkentését célozta (NM 59.). A termelők, különösen a mezőgazdasági termelők régi követeléseinek teljesítését ígerte a *Nemzeti Munkaterv* a „feleslegesen túlzott” *közvetítőkereskedelem* visszaszorításával, valamint a vasúti tarifák termelési érdekek szerinti szabályozásával (NM 62. és 68.). Hasonlók voltak a hangsúlyok a pénzügyi politika terén. „A hitelt eszköznek tekintjük a nemzeti termelés szolgálatában” – szolt az alaptétel, és ennek szellemében ígerte a program, hogy a hitelszervezetet is a „nemzeti érdekek szempontjából” kísérik figyelemmel (NM 74. és 78.). Ismerve azt, hogy a hatalom a két fontos termelési ág közül minden vonatkozásban a mezőgazdaságot részesítette előnyben, nem lehet kétségünk afelől: nemzeti termelésen elsősorban agrártermelést értett. Erre utal az is, hogy a terv külön pontban foglalkozott a mezőgazdasági termelési hitellel, melynek „a mezőgazdasági termelés sajátosságaihoz” kell igazodnia (NM 81.).

A fentiek jelentették a gazdaságpolitika meghatározó irányát. Az indokot pedig a húszas évek érveléséhez hasonlóan a nemzet sajátos, agrárjellegű adottságaiban jelölték meg Gömbösék. Ennek megfelelően részesült kiemelt figyelemben az agrárszféra más tekintetben is. Az igazságügy területén a „gazdasági, hitelpolitikai és büntetőjogi” törvényeket úgy akarták „megreformálni, hogy azokban a nemzet sajátos lelki alkata és gazdasági tulajdonságai teljes mértékben figyelembe véssenek” (NM 31.). Ezt erősítette meg a hatályos jogvédelem ígérete „a nemzet érdekeihez alkalmazkodó termelőmunka” számára (NM 32.). A fenti tendenciákat figyelembe véve ezek a nemzeti tulajdonságok és érdekek csakis a mezőgazdaság és a belőle élő társadalmi rétegek érdekei lehettek. A joghoz hasonlóan a szakoktatás területén is a „mezőgazdaság szempontjait” kívánták „nyomatókkal [...] érvényesíteni” (NM 90.).

A *Nemzeti Munkaterv* gazdaság- és társadalompolitikai vonatkozású pontjainak másik fontos eleme „a kis- és középegyszisztenciák szaporítása”, gazdálkodási feltételeik javítása „mind a mezőgazdaságban, mind az iparban”. Ezt nemcsak a termelési politika általános céljaként említették a dokumentum szerzői (NM 39.), hanem több konkrét intézkedéssel is elő kívánták segíteni. A mezőgazdaságban az „egészséges telepítési politika” révén terveztek új, életképes kis- és középbirtokokat létesíteni, védelmükről pedig a hitbizományi rendszer rájuk történő kiterjesztésével, valamint a „szövetkezeti önsegítés” támogatásával gondoskodtak volna (NM 51–54.). Hasonló célt szolgált a háziipar fejlesztése (NM 58.), a „nagy-, közép- és kisipar munkájának helyes megosztása és megszervezése” (NM 57.), valamint a közép- és kisipar hitelezésének megkönnyítése (NM 81.). Ugyanebben a szellemben hangoztatták: „A jogszabályok igazi rendeltetése”, hogy „ne a gyengébbet a termelőmunkában való részvételtől elriasztó tilalomfák és útvesztők legyenek” (NM 29.).

A fentiek magukban foglalják a harmadik tendenciát: egyrészt (gazdasági tekintetben) a *pénzügyi szféra*, az *ipar* és a *kereskedelem*, másrészt (társadalmi vonatkozásban) a *nagytőke* (és részben a *nagybirtok*) *korlátozásának szándékát*. Elsősorban azáltal, hogy a mezőgazdaság, illetve a kis- és középegyszisztenciák érdekeinek érvényesítése eleve csak a zömében zsidó érdekeltségű ágazatok és magasabb tulajdonkategóriák rovására volt megvalósítható. Másrészt a *Nemzeti Munkaterv* utóbbiak érdekeit szolgáló pontjainak megfogalmazása valóban általános, sőt „ködös”. A konkrétabb pontok viszont szinte kivétel nélkül korlátozásukra irányuló szándékot tükröznek. Általános érvénnyel fogalmazódik ez meg a „kapitalista termelés [...] a nemzet egyetemére káros kinövéseit erős kézzel” lenyesegető igyekezetben (NM 34.). Az ipar mozgásterének szűkítését irányozta elő az elv, mely szerint ez az ágazat az „egyetemes nemzeti termelés szerves részeként” „nem mehet más termelési ág rovására” (NM 55.). A vámpolitika terén a belső termelés védelmének ígérete az iparnak kedvezett ugyan, a hangsúlyt azonban a „nemzet összességének érdekeit” hangoztatva az árdrágítás megakadályozására helyezték. Ez pedig az ipar érdekeit szolgáló védővámok lebontását helyezte kilátásba. Az ipari árak csökkentését szolgálta az ármegállapító bizottság átszervezése és általa nyomásgyakorlás „az ipari cikkek igazságos áralakulására” (NM 41. és 59.). Mindez az iparcikkek fogyasztóinak kedvezett, akik nagy többsége az agrárgazdaságból élt. Elsősorban a *nagykereskedelmi* érdekeltségeket sértette a közvetítő kereskedelem leépítésének és a külkereskedelem „egységes vezetés alá” vonásának terve (NM 62. és 64–65.). A hitelpolitika alapelve („A hitelt eszköznek tekintjük a nemzeti termelés szolgálatában.”) és a „tisztán öncélú kiuzsorázó hitelpolitika lehetetlenné tételére” irányuló szándék (NM 74.) éppúgy a banktőke korlátozását szolgálta, mint az olcsó és bőséges hitel

ígérete (NM 75.), a hitelszervezet összeolvasztások révén végrehajtandó apasztása (NM 77.) és fokozott ellenőrzése „az egyetemes nemzeti érdekek szempontjából” (NM 78.). Az adó- és illetérendszer változtatásának kilátásba helyezett trendje is azt sejteti, hogy a tőke, illetve a nagy vagyonok rovására kívántak kedvezőbb feltételeket teremteni a mezőgazdaság és a kisegyszociális számára (NM 25.). Jóllehet, e korlátozások a tulajdonosok származásától függetlenül sújtották volna általában az ún. „merkantil” ágazatokat, azaz a „nemzeti” nagytőkét is érintették volna, Gömbös általános politikai nézetei és törekvései azt sugallják, hogy e célok megfogalmazásában egyértelműen a zsidó tulajdonosok lehetőségeinek szűkítése is vezérelte, a zömmel magyar, illetve általa magyarnak tekintett agrárnépesség javára.

Bár a *szociálpolitika* termeléssel közvetlenül nem összefüggő elemeivel, ezen belül az egészségüggyel alig foglalkozik a program, abban változatlanul az anya-, csecsemő- és gyermekvédelemre, valamint a Gömbösék által nemzeti jellegűnek tartott vidék helyzetének javítására tették a hangsúlyt (NM 94–95.).

A *kultúrpolitikai* törekvések alapjátételt rögzítő pont volt az egyetlen a munkatervben, mely nyíltan utalva a faji szempontokra, szóhasználatával is a húszas évek fajvédő programjára emlékeztetett: „Magyar faji sajátosságokban gyökerező, keresztény erkölcsön és világnézetten felépülő nemzeti kultúrát akarunk” (NM 83.). Ennek szellemében, jóllehet a gazdasági érdekeknek megfelelően hangoztatták „a korszerű fejlődésnek megfelelő műszaki ismeretek” terjesztésének fontosságát (NM 84.), a hangsúlyt mind az iskola, mind a nemzet egésze esetében nem az ismeretek bővítésére, hanem a nevelésre tették. Sőt az iskolákban a túlterhelésre hivatkozva tervezték a tananyag csökkentését és akarták előtérbe helyezni a nevelőmunkát (NM 89.). Ám a nevelés fontosságának hangsúlyozása nem a képességfejlesztés előtérbe helyezését jelentette, hanem

nemzeti érzelmek erősítését és az ezt elősegítő világnézeti tudatformálást szolgálta. Ezt igazolta az iskolán kívüli népművelés feladatának meghatározása is. Gömbös és a fajvédők egyik 1919 óta hangoztatott, alapvető gondolatára utalt a terv, amikor a legfontosabb feladatok közé sorolták „az uralkodó lelkiállás [sic!] leküzdését, a nemzet lelki újjászületésének előmozdítását”. Ezért nemcsak az ifjú nemzedékek, hanem az egész nemzet neveléséről szólt a program. A *nemzetnevelés* fontosságát hangsúlyozva, annak céljaként az „egységes magyar világnézet kialakítását” jelölték meg. Ennek zálogát pedig az ősi eredetű népi kultúra kiemelt fejlesztésében látták (NM 85.). A célt „a nemzeti fejlődés ügyét szolgáló tudományos, művészeti, irodalmi törekvések okszerű és egyenletes támogatásával”, másrészt az „életképtelenné bizonyult és szervezeti hibában szenvedő” intézmények összevonásával vagy megszüntetésével ígérték megvalósítani. Ennek rendelték alá a pénzügyi kezek felhasználását is (NM 87–88.).

A tervezett intézkedések tartalma és jellege már önmagában nyilvánvalóvá teszi, hogy azok a korabeli magyarországi gazdasági, társadalmi és kulturális folyamatok irányának mesterséges megváltoztatását célozták. Ezért megvalósulásukra nem kerülhetett sor spontán fejlődés eredményeként. A *Nemzeti Munkaterv* is azt sugallja, hogy megfogalmazói a hatalom tervszerű munkájával, az állam társadalmi folyamatokat szabályozó szerepének növelésével kívánták elérni céljaikat. Azt ígérték ugyan, hogy szabad teret nyitva az egyéni kezdeményezésnek az állami beavatkozás csak szűk korlátok között érvényesül majd a „nemzeti termelőmunkában” (NM 40.), aligha volt azonban elvárható, hogy a gazdasági hatalom korabeli birtokosai önmagukat csonkítják meg más társadalmi csoportok javára.

Az állam, amelynek képe a *Nemzeti Munkaterv*-ből kibontakozik, Gömbösék 1920-as években kialakult felfogását idézi.

Jóllehet, az ország minden dolgozó rétegét képviselő parlament és a titkosság elvére épülő választójogi reform terve (NM 4–5.) a társadalom akaratát érvényesítő többpártrendszerű parlamentáris demokráciát ígért, a többi pont és Gömbösék később megfogalmazott konkrét tervei, valamint politikai lépései ezzel ellentétes törekvéseket bizonyítanak.

Ezek legfontosabb jellemzője a társadalom mozgásterének, kormányzati politikát befolyásoló szerepének szűkítése, az erős központi hatalom társadalom feletti uralmának egyidejű növelésével. A program kilátásba helyezte ugyan az egyéni szabadságjogok, az egyesületi és gyülekezési jog, valamint a sajtószabadság biztosítását, de egyúttal korlátozta is ezeket azzal, hogy érvényesítésüket feltételhez – a „nemzeti közösség érdekei”-nek szolgálatához – kötötte (NM 7–9.). Különös hangsúlyt kapott ez az egyesülési jog kapcsán: „...minden egyesületnek és gyülekezésnek közvetlenül vagy közvetve a nemzeti erőkhöz meghatározottságát kell szolgálnia” (NM 8.). Ennek szellemében úgy ítélték meg, hogy a – hatalom által nem kontrollált – „társadalmi szervezkedés terén túltengés mutatkozik”, ezért szükségesnek tartották „a hasonló célú társadalmi egyesületek összevonását” (NM 10.). Azt pedig, hogy mi szolgálja a „nemzeti közösség érdekeit”, maga a hatalom határozhatta meg.

Mindezt a fő cél elérése szempontjából tartották elkerülhetetlennek:

„...a magyar nemzet megerősítése, felvirágoztatása, a nemzet minden tagja részére az elérhető legnagyobb erkölcsi és anyagi jólét biztosítása.

Mivel ez a cél csakis szilárd alapokon nyugvó, határozott célkitűzésekkel dolgozó s erőteljes alkotmányos központi akarat által irányított független nemzeti állam keretén belül valósítható meg,

politikánk közvetlen feladatául az öncélú nemzeti állam kiépítését tekintjük.” (NM 1.)

Megvalósításának kulcsát pedig így határozták meg:

„Közjogi és közigazgatási berendezkedésünket – a mai kor követelményeinek figyelembevételével, de a hagyományokban rejlő erkölcsi erőkhöz megóvásával – úgy kívánjuk átalakítani, hogy ez a közjogi és államigazgatási berendezkedés a nemzeti erőkhöz maximumát bocsáthassa a nemzeti célok megvalósítása végett a nemzet vezetőinek rendelkezésére.” (NM 6.)

Ezek a pontok egyértelműen jelzik, hogy Gömbös nem szellemi erőinek, egyedei és csoportjai egyéni érdekeket is szolgáló alkotómunkája eredményeire építve, azt pusztán koordinálva, segítve kívánt támaszkodni a társadalomra. Csak eszközként volt rá szüksége „a nemzet vezetőinek”, vagyis az ő irányításával működő végrehajtó hatalom által meghatározott „nemzeti célok” megvalósításához – saját akarata érvényesítéséhez. A program egésze azt sejteti, hogy kizárólag a végrehajtó hatalmat (ki)szolgálókat tekintik a nemzet tagjának. Azt pedig, aki nem így tesz, nem illeti meg „az elérhető legnagyobb erkölcsi és anyagi jólét”.

Ami a programból megvalósult – A Gömbös-kormány bel- és külpolitikája

A Gömbös-kormány tevékenységének, intézkedéseinek teljességre törekvő áttekintése e kötetünk jellegéből fakadóan nem lehet cél. Az ugyanis önmagában monografikus feldolgozást igényelne, ezt pedig már több szerző megtette. Az alábbiakban ezért elsősorban nem arra összpontosítunk, hogy *mi*

valósult meg, hanem arra: *hogyan*. S a *mi* esetében is fontosabb számunkra: *miért* épp az valósult meg és nem más, mint maga a tény. E tekintetben persze nemcsak a beteljesült sikerek fontosak, hanem az akciók elindítása, illetve a sikertelennek bizonyuló próbálkozások is.

Külpolitika a revízió és a gazdaság szolgálatában

Gömbös Gyula politikai gondolkodásában középponti helyet foglalt el a külpolitika és annak elsődleges célja, a területi revízió megvalósítása. A világpolitikai helyzet, az európai hatalmak Párizs környéki békékkel kapcsolatos érdekeinek és álláspontjának ismeretében, illetve a magyar külpolitika 1920-as években szerzett tapasztalatai alapján ehhez reálisan csak Németországtól és Olaszországtól remélhetett támogatást a magyar kormány. Ez eleve behatárolta a revíziós célok vezérelte magyar külpolitika fő irányait. Gömbös azonban már 1919 után nyilvánvalóvá tette e két ország jobboldali mozgalmait iránti rokonszenvét, és miniszterelnökként a velük rokon ideológiai, államszervezési elvei miatt is ebben az irányban kereste a további kibontakozás lehetőségeit. Olaszország esetében a Bethlen által kitaposott úton járhatott, és a válság idején Németországgal is létrejöttek olyan gazdasági egyezmények, amelyek megalapozták a kapcsolatok erősítését. Az erre irányuló lépésekre azonban csak a hitleri hatalomátvételt követően került sor.

Gömbös, aki hamar nyilvánvalóvá tette, hogy közvetlenül akar részt venni a magyar külpolitika irányításában, már három nappal a miniszterelnöki szék elfoglalása után üzenetet küldött Mussolininek, amelyben találkozót kezdeményezett. Az üzenet tartalmi elemei – az olasz orientációjú magyar külpolitika folytatása, a régi terv, a Berlin–Róma-tengely, illetve a Bécs és Budapest

közötti kapcsolatok építése, a közös balkáni érdekeltségekre épülő politikai együttműködés a térségben – lényegében megegyeztek az 1920-as évek elejétől általa hangoztatott elvekkel. Ezeket egészítette ki két további elem. Az egyik a kölcsönösségen alapuló kereskedelmi együttműködés, melynek célja a magyar mezőgazdasági termékek piacának bővítése volt. A másik: „Magyarországon a politikának erős szociális tartalmat kell adni a Carta del Lavoro elgondolásai alapján azon célkitűzéssel, hogy a szociáldemokráciának a szerepe és jelentősége a minimálisra csökkentessék.” A diplomáciai előkészítést követően november 9–11. között került sor Gömbös római látogatására.¹⁴¹ Ezzel Gömbös deklarálta, hogy változatlanul Olaszországot tekinti az ország első számú külpolitikai partnerének.

Hasonlóan gyorsan reagált az ő szempontjából kedvező németországi hatalmi változásokra. Hat nappal Hitler kancellári kinevezése után küldött üzenetében nemcsak jókívánságait fejezte ki új német partnerének, hanem a magyar–német kapcsolatok fejlesztésére irányuló szándékait is.¹⁴² Négy hónappal később került sor Gömbös hírhedtté vált berlini látogatására, amelyet az állam- és kormányfők közül elsőként tett Hitlernél. Ennek megítélése során számba kell vennünk két körülményt. Egyrészt azt, hogy ekkor még, sőt évekig a győztes hatalmak, a nyugat-európai polgári demokráciák vezetői sem fogadták elutasítóan az új német kancellárt. Másrészt Gömbös meghatározó szerepet tulajdonított Németországnak a magyar revíziós tervek megvalósításában és a magyar mezőgazdaság értékesítési gondjainak megoldásában.

¹⁴¹ A dokumentumot idézi Pritz Pál: *Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932–1936*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982, 68–69.

¹⁴² *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944*. Szerk.: Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula: Kossuth, Budapest, 1968, 67–70.

Gömbös nem vállalt egyoldalú elkötelezettségeket sem Olaszország, sem Németország esetében. A magyar revíziós célok megvalósításához és a mezőgazdasági felesleg piacainak biztosításához keresett szövetségeket. Nem véletlen, hogy mindkét kezdeményezés érvényében központi szerepet kapott a kereskedelmi forgalom növelése. Ezt különösen az tette indokolttá és sürgetővé, hogy 1932-ben mélypontra süllyedt az ország külkereskedelmi forgalma. Ebben az évben mind Németország, mind Ausztria felfüggesztette mezőgazdasági importját, miként Csehszlovákia is. E súlyos helyzeten változtattak a Gömbös-kormány megállapodásai Olaszországgal 1933 nyarán, melynek értelmében 1300 ezer mázsa búza exportálására nyílt lehetőség. Hasonló volumenű lehetőséget biztosított az Ausztriával ugyanekkor létrejött kereskedelmi pótegyezmény. A legnagyobb piacot azonban a Németországgal 1931-ben kötött kereskedelmi egyezményt kiegészítő, 1933-ban és 1934-ben kötött pótegyezmények biztosították, amelyek szintén elsősorban a gabona és mellette állati termékek kivitelének növelését tették lehetővé.

A Harmadik Birodalom vezetésével kialakult kapcsolat közel sem volt harmonikus. Eltérő vagy ellentétes érdekek zavarták az együttműködést – több kérdésben is. Ilyennek tekinthető például a magyarországi németiséggel kapcsolatos törekvések egymást keresztező mivolta. Hitler a birodalom határain kívül élő németiségre is igyekezett kiterjeszteni közvetlen politikai befolyását, Gömbös azonban a nemzetiségeket érő külső hatásokban az általa megvalósítani tervezett nemzeti egységet veszélyeztető jelenséget látott, ezért ragaszkodott ahhoz, hogy a honi németekkel csak a magyar kormányzat rendelkezhesen. Másrészt Gömbös hiába ígért kedvező intézkedéseket a magyarországi németek javára, Hitler vonakodott teljesíteni Gömbös arra vonatkozó kérését, hogy ennek fejében az utódállamokban támogassa

az ottani német és magyar kisebbség együttműködését, illetve szüntessék be magyarországi németek szervezeteinek anyagi támogatását.¹⁴³

Hasonlóan eltért a Führer és a magyar miniszterelnök álláspontja a magyar revízióval kapcsolatos kérdésekben. Hitler saját gazdasági és politikai érdekeinek megfelelően csak a Csehszlovákiával szembeni magyar igények kielégítéséhez volt hajlandó támogatást adni, Jugoszláviával és Romániával szemben azonban nem. Gömbös viszont eredendően az integrális revízióban gondolkodott. A Führer rossz néven vette az 1934 márciusában Mussolini, Gömbös és Dollfuss által aláírt római jegyzőkönyveket, mert azzal a magyar kormány Olaszország szövetségescént és Ausztria függetlenségének támogatójaként akadályozta az Anschluss-szal kapcsolatos terveinek megvalósítását.

A magyar–német kapcsolatok ellentmondásos alakulását az is motiválta, hogy a Führer és a magyar miniszterelnök közel sem rokonszenvezett annyira egymással, mint Mussolini és Gömbös. Az életszerető Gömbös idegenkedett a Führer rideg személyiségétől, és mozgalmának azokat a merev formáit is fenntartással fogadta, amelyekkel már első, Hitlernél tett látogatása idején is el akarták kápráztatni.¹⁴⁴ Mindezek következtében, jóllehet, megállja helyét az állítás, miszerint Gömbösnek jelentős szerepe volt a német–magyar kapcsolatok elmélyítésében, mindennek előtt a gazdasági függés létrejöttében, túlzás lenne azt állítani, hogy ő volt az, aki visszavonhatatlanul összekötötte a két ország szekerét. Azt valójában utódai és a második világháború előtti alatti magyar politikai vezető réteg más tagjai tették meg.

Gömbös külpolitikai látókörébe változatlanul beletartozott a „Kelet”, bár ellentmondásos módon. Mindennek előtt azáltal,

¹⁴³ *A Wilhelmstrasse*, 67–70.

¹⁴⁴ *Antal I. emlékiratai*, 206.

hogy korábbi, turanizmussal összefüggő nézeteinek megfelelően szorgalmazta a diplomáciai, gazdasági és kulturális kapcsolatokat Törökországgal és Bulgáriával, amit 1933-ban a két országban tett hivatalos látogatásával is demonstrált. Nem kis meglepetést keltett, hogy a harcos antibolsevista miniszterelnöksége idején jött létre a tíz évvel korábban megíúsult diplomáciai kapcsolat a Szovjetunióval. Ennek hátterében is felfedezhető a kettős érdek: egyrészt a szovjet vezetés elutasította a Párizs környéki békéket, másrészt az ország hatalmas méretein túl az 1930-as évek első felének nagy éhínségei jelezték: a Szovjetunió jelentős piaca lehet a magyar mezőgazdaság termékeinek.

Mindezekből kitűnik egyrészt az, hogy Gömbös külpolitikáját miniszterelnöksége idején is a trianoni béke korlátozásainak megszüntetése, mindenekelőtt a területi revízió elérése és a piacszerzés motiválta. Másrészt nyilvánvaló, hogy ugyanazokat az elveket követte e téren is, mint egy évtizeddel korábban fajvédő politikusként. A legfontosabb kérdés az: milyen eredménnyel?

A trianoni béke területi rendelkezéseinek megváltoztatására először 1933-ban, az angol politikai életben tapasztalt változások és Mussolini támogató magatartása nyomán nyílt remény. Gömbös 1934 elején adott utasítást a magyar revíziós tervek és ehhez kapcsolódó térképek kidolgozására, amelyek alapján egyeztető tárgyalásokat folytatott Mussolinival és oszt rák vezető politikusokkal. A Gömbös részéről kompromisszumnak tekintett tervben megfogalmazott területszerző elképzelések különösen Erdély és a Bánság területén jelentősen túllépték az etnikai határokat, de az integrális revízióról történő legalábbis átmeneti lemondásra utaltak. Ezt az adott időpontban kínálgató lehetőségekhez igazodó elképzelést ezért az ún. optimális revízió kategóriájába sorolhatjuk. Jóllehet, a titkosan kezelt

dokumentumról angol és francia politikai körök is tudomást szereztek, az – Zeidler Miklós szavaival – „nem került be a nagyhatalmi diplomácia információáramába”, semmiféle gyakorlati hatása nem lett.¹⁴⁵

A kereskedelmi kapcsolatokat illetően ellentmondásos a kép. Az ország 1932–1936 közötti külkereskedelmi forgalmának adatai ugrásszerűen javultak. A mezőgazdasági export összességében jelentős mértékben nőtt. 1932-ben még 334,5 millió pengő, 1936-ban viszont már 504,4 millió pengő volt, ami 50,8%-os növekedést jelent. Kevésbé kedvező jelenség volt, hogy e kivitelből a korábbinál nagyobb volt a nyerstermékek (különösen a búza), és jelentősen csökkent vagy stagnált a feldolgozott termékek (így a liszt, a cukor, illetve a vaj és a húskészítmények) részesedése. A legnagyobb volumenű, németországi relációjú kereskedelemben mutakozó magyar kiviteli többlet pedig az alkalmazott klíringelszámolási rendszer következtében mind nagyobb mérleghiányt mutatott, amelynek következtében a magyar gazdaság egyre inkább függő helyzetbe került a német gazdaságtól.

A Gömbös-kormány külpolitikája tehát egyszerre keltett hiú reményeket a revízió és hozott részleges eredményeket a mezőgazdasági kivitel tekintetében. Összességében azonban egy irányba terelte a magyar külpolitikát, és még azokat a szálakat is lazította, Franciaország esetében lényegében feladta, amelyeket elődei, elsősorban Bethlen kiépítettek és ápoltak a győztes hatalmakkal. Azokkal az országokkal, melyek akarata változatlanul meghatározta Európa, így a Kárpát-medence térségének rendjét is.

¹⁴⁵ Zeidler Miklós: Gömbös Gyula. In: *Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953*. Tanulmányok. Szerk.: Romsics Ignác. Közreműködött: ifj. Bertényi Iván. Osiris Kiadó, Budapest, 1998, 77–91. Térkép: 88.

Az ország belső élete és a kormánypolitika

Miként korábban és a *Nemzeti Munkatervben* megfogalmazott nézetei esetében, Gömbös miniszterelnökként folytatott politikájában is a gazdasági kérdések kerültek középpontba. S ez a politika egyértelműen jelezte: az agrárium érdekeinek előtérbe helyezése nemcsak jelszó volt. Az 1933 augusztusában kiadott, a kormány-párt átszervezését szolgáló propaganda-füzet¹⁴⁶ 43 pontja közül 16 direkt módon, legalább 8 pedig indirekt módon elsősorban a mezőgazdaságot segítő intézkedésekről adott számot. Nem találhatunk azonban benne utalást olyan rendelkezésről, amely az iparnak, a kereskedelemnek vagy a pénzügyi szférának biztosított volna közvetlen előnyöket.

Hasonló képet mutatnak a kormány gyakorlati intézkedései is.

Az egyik legsúlyosabb probléma, a gazdaadósságok rendezése érdekében az új kormány már 1932 őszén és 1933 tavaszán fel-függesztette a gazdaárveréseket, és kedvezményekkel is segítette a gazdákat. 1933 októberében birtokok védetté nyilvánításával, a kamatszint csökkentésével, fizetési moratórium biztosításával, törlesztési kedvezményekkel és állami tehervállalással segített az eladósodottak helyzetén. Törvényben biztosítottak kormányzati pénzügyi támogatást az állami szerepvállaláshoz. Az 1935:XXIII.tc. értelmében állami könyvadósság-vállalás, illetve kamat- és adókedvezmények révén biztosítottak további könnyítéseket. Mindezzel a tömeges árverezést kívánta megakadályozni a kormány, de ugyanakkor a hitelező bankok kilátásait is javította kibocsátott hitelek nagy részének visszaszerzésére.¹⁴⁷

¹⁴⁶ *A Nemzeti Egység kormányának eddig elért fontosabb eredményei.* Budapest, 1933.

¹⁴⁷ 3. 800/1932. ME. sz., 4. 670/1932. ME. sz.; 7. 800/1933. ME. sz.; 14. 000/1933. ME. sz. rendelet; 1933:XXVII. tc. <http://www.100oev.hu/index.php?a=3¶m=7942> (Letöltés: 2013. 10. 19.); 1935:XXIII. tc. <http://www.100oev.hu/index.php?a=3¶m=7991> (Letöltés: 2013. 10. 19.)

A gazdák válság okozta súlyos helyzetét enyhítették további kisebb volumenű intézkedésekkel is. Vasúti tarifakedvezményeket biztosítottak, elsősorban a kistermelőknek mezőgazdasági termékek szállítása esetén, hatósági úton leszállították a zsák, a rézgalic és a szérumok árát. Kiadásait egyes iparcikkek vámjának és ezzel árának csökkentésével is igyekeztek mérsékelni. A bortermelőket azzal segítették, hogy felére csökkentették a borfogyasztási adót, és közvetlenül a termelőktől vásároltak bort a hadsereg részére, melyet nem terhelt borfogyasztási adó. A mezőgazdaság kedvezőtlen termékszerkezetének megváltoztatása érdekében indítottak akciót a gyümölcsstermesztés egységes megszervezésére, és létrehozták a Gyümölcsstermelők Országos Egyesületét, amely szakigazgatási feladatokat is ellátott. A termelés minőségének emelése érdekében létesítette a kormány a tanácsadó szervként működtetett Növényvédelmi Kutató Intézetet.¹⁴⁸

Ezeknél nagyobb horderejűek voltak a birtokstruktúra átalakítását szolgáló jogszabályok, amelyeket csak az 1935. évi választási győzelem után tudott betervezni a kormány. Az 1936:XI. tc. a családi hitbizományról és a hitbizományi kisbirtokról egyrészt az addigi főúri hitbizományok egy részét feloldotta a kötöttségek alól, és ezzel forgalomképesé tette őket. Másrészt lehetővé tette hitbizományi kisbirtokok létesítését, amellyel parasztbirtokoknak is védettséget adott az elaprózódással szemben.¹⁴⁹ Az 1936:XXVII. törvényt a telepítésről és más földbirtok-politikai intézkedésekről azzal a céllal alkották, hogy „olyan vidékeken, ahol a kisbirtokok szaporítása közszempontból kívánatos, egy-egy család eredményes gazdálkodásának alapjául alkalmas önálló gazdaságok létesítése, valamint meglévő kisebb gazdaságok kiegészítése útján az ország egyetemes érdekeinek legin-

¹⁴⁸ *A Nemzeti Egység kormányának*, 4. (21. pont)

¹⁴⁹ 1936:XI. tc. <http://www.100oev.hu/index.php?a=3¶m=8002> (Letöltés: 2013. 10. 19.)

kább megfelelő birtokmegosztás kialakulását és a falusi lakosság számára családi otthon céljára alkalmas ingatlan szerzését előmozdítsa”.¹⁵⁰ Mindkét törvény Gömbös elvárásai szerint készült, elfogadásukra és kihirdetésükre azonban miniszterelnöksége utolsó hónapjaiban került sor, így azok végrehajtását betegsége, majd halála miatt nem érhetette meg.

Az ipart, kereskedelmet és bankrendszert érintő intézkedések nagy része azok korlátozását szolgálta, illetve arra kötelezte őket, hogy járuljanak hozzá a mezőgazdaság terheinek enyhítéséhez. A kartellezés visszaszorítása érdekében jelentős személycserét végrehajtva, átalakították a kartellbizottságot. Elnökévé a kormány előterjesztése alapján a kormányzó az agrárérdekeket képviselő korábbi földművelésügyi minisztert, Ivády Bélát nevezte ki.¹⁵¹ Emellett már 1932 őszétől több kartellt megszüntettek. Az államháztartás egyensúlyát biztosító intézkedések pénzügyi terheit elsősorban a társulatok, illetve a magasabb jövedelmek megadóztatásával biztosította, „hogy a mezőgazdaságot az új teherviseléstől megóvják”.¹⁵²

Iparfejlesztést szolgáló törvények és rendeletek nem születtek a Gömbös-kormány idején. Az egyre intenzívebbé váló katonai fejlesztések azonban kedvezően hatottak az egyelőre bújtatottan folyó hadiipari termelésre, ami a nehézipar lassú fellendülését eredményezte. Ez nemcsak a korábban minisztériumi fennhatóság alá vont optikai és vegyi üzemek, hanem olyan magánvállalatok esetében is érvényesült, mint a csepeli Weiss Manfréd-gyár, a Danuvia, a Budapesti Fegyvergyár és a MÁVAG diósgyőri gyára.

¹⁵⁰ 1936:XXVII. <http://www.100oev.hu/index.php?a=3¶m=8018> (letöltés: 2013. október 19.)

¹⁵¹ *Budapesti Hírlap*, 1933. február 5.; *Függetlenség*, 1934. május 6.

¹⁵² 87.000/1933. P.Ü.M. sz.; 2.600/1933. ME. sz.; 1.390/1933. ME. sz. 23.000/1933. P.Ü.M. sz. rendelet.

Mindez azt is jelenti, hogy a kormány a korabeli modern országokban mindenütt tapasztalható gyakorlatnak megfelelően és a Bethlen-, majd a Károlyi Gyula-kormány által megkezdett gyakorlatot felerősítve élt az állami beavatkozás eszközével.

Az intézkedések tartalmi jellemzőin túl az is a politikai célok elsődlegességét jelzi, hogy a kormány intézkedéseiről intenzív kormánypropaganda keretében rendszeresen és összefoglaló jelleggel tájékoztatták a közvéleményt, illetve a kormánypárt tagságát. Az akció az 1933. augusztus 1-jén kiadott, már idézett dokumentummal kezdődött, amellyel a kormánypárt akkor indult, de a reményektől elmaradó szervezését kívánták fellendíteni, majd folytatódott a pártszervezetek és tagságuk körében terjesztett körlevelekben, illetve az általuk szervezett ún. vitaeseteken feldolgozandó oktatási anyagok propagandisztikus megfogalmazásaiban. 1935-ben, a választási siker után kezdett újabb, a korábbinál átfogóbb és erőteljesebb átalakítási kísérletek alátámasztásaként kötetben ismertették a kormány első három évének eredményeit.¹⁵³ Nem is beszélve a kormánypárti, illetve kormánytámogató lapokban – így a *Függetlenség*-ben, a *Nemzeti Figyelő*-ben, a *Budapesti Hírlap*-ban, illetve számos vidéki újságban – megjelent közleményekről.

A *Nemzeti Munkaterv* gazdaságpolitikai pontjait és a kormány intézkedéseit áttekintve mindenekelőtt azok agrárius jellege tűnik szembe. Az, hogy ugyanúgy a mezőgazdaság érdekeinek kívánták alárendelni a többi gazdasági ágat, mint egy évtizeddel korábban. A mezőgazdaság és az agrártársadalom preferálása tekintetében az ideológiai érvek is figyelmet érdemelnek. Maga

¹⁵³ *Gömbös pártja. A Nemzeti Egység Pártja Országos Központjának dokumentumai (1932–1939)*. Összeáll. és szerk.: Vonyó József. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 1998, 166–167., 173–180., 185–188., 188–190., 311–313.; 1932–1935. *A Gömbös-kormány három esztendő munkássága*. Stádium Sajtóvállalat, Budapest, 1935.

Gömbös, miként már fajvédő korszakában is, a föld népét, a parasztot tekintette a nemzeti értékek legfőbb őrzőjének. 1919-ban elhangzott szavaira visszautalva mondta 1935 márciusában Szegeden: „...a magyar parasztember a magyar sors őrtálló katonája [...] az az ősforrás, amelyből minden magyar államférfiú állandóan meríthet friss erőket a magyar örökkévalóság számára”.¹⁵⁴ Ám az ő szövegeinél még kifejezőbb volt a Gömböst támogató Rugonfalvi Kiss István érvelése. A debreceni professzor a közgazdasági élet három tényezőjeként a földet, a munkát és a tőkét jelölte meg, és hangsúlyozta, hogy e sorrend „nemcsak történelmi fejlődésük, hanem fontosságuk, érdemességük sorrendjét is jelöli”. Ezt az értékhierarchiát egyrészt racionális jellegű érvekkel próbálta indokolni, azzal, hogy a föld az alapvető javak forrása, amelyeknek a munka (azaz az ipar) csak alakí, a kereskedelem pedig helyi értéket kölcsönöz. Ezekhez azonban etikai, részben valláserkölcsi érveket is fűzött: „A földművelés és a vele szorosan összekapcsolt mezőgazdasági ipar felel meg a természet rendjének: ez az Isten által ajánlott foglalkozás.” Ezért a legbecsesebb foglalkozási ágnak tekintette, mely „minden válságos időben a legbiztosabb refugium, bevehetetlen erős vár volt és lesz minden népre nézve”. Azt vallotta, hogy a parasztot e munkája emeli a társadalom többi rétege fölé, mert általa állandóan összeköttetésben van a természettel, Istennel, tőlük függ fáradozásának minden eredménye, „lelke, erkölcsi élete tehát tisztább marad, mint bármely más foglalkozású embereké”.¹⁵⁵ E szavakkal kimondatlanul is a zömmel nem magyar (zsidó, német) iparűzőkkel, kereskedőkkel, pénzemberekkel szemben állította piedesztálra a szántóvetőt.

¹⁵⁴ Képviselőjelölti programbeszéd Szegeden. In: Gömbös Gyula: *Válogatott politikai beszédek és írások*. Szerk. Vonyó József. Osiris, Budapest, 2004, 663.

¹⁵⁵ *Nemzeti Figyelő*, 1934. január 1. Refugium (latin) = menedék, menedékhely.

A *Nemzeti Munkaterv* és a későbbi kormányzati intézkedések egyértelműen igazolják, hogy e megfontolások határozták meg a Gömbös-kormány gazdaságpolitikáját és ezen belül a gazdasági válságból történő kilábalás módozatait. Ezért is fontos kiemelnünk, hogy a fenti megfogalmazások nyilvánvalóan nélkülözték a racionális gazdasági érveket. Mindaz, amit a mezőgazdaság magasabb rendű voltáról, a gazdaságban betöltött elsődleges szerepéről írtak, ellentmondott az egész világgazdaságban kiteljesedő folyamatnak, amelyben az ipar játszott mindinkább domináns szerepet, a fejlettebb gazdasággal rendelkező országokban pedig már a szolgáltató szféra is látványosan építette ki pozícióit. A magyar gazdaság előző években kialakult helyzetéből egyetlen tényező indokolta Gömbös gazdaságpolitikáját, az, hogy a válság kétségtelenül a mezőgazdaságot és azon belül is a parasztgazdaságokat sújtotta leginkább. Az értékesítési nehézségek, az eladósodás és az agrárróló határozott intézkedéseket sürgették, amelyeket a kormányzat igyekezett is megtenni. Sőt a telepítések és a hitbizományok kérdésének rendezése révén némi megoldást kínáltak az egészségtelennek ítélt birtokszerkezet átalakítására és ezáltal a súlyos megélhetési nehézségekkel küszködő agrárszegénység problémájára is. Mindez azonban azt is jelezte, hogy Gömböséket e tekintetben nem gazdasági, hanem szociális és politikai szempontok, illetve ideologikus megfontolások vezérelték.

Ezt igazolja maga az a tény, hogy érvelésük során teljesen figyelmen kívül hagyták a korszak vezető gazdasági szakembereinek javaslatait, akik 1932–1935 között megjelent tanulmányaikban az agrárválság okaival és megoldásának lehetőségeivel foglalkoztak. Tátray István egyetemi magántanár, Zelovich László, Mikos Ferenc, Lederer Miklós, Varga István, a Magyar Gazdaságkutató Intézet igazgatója, Halász Elemér, Kleidin Hugó,

Malcolmes Béla, Arányi István pénzügyi miniszteri titkár, Szilágyi László, Lipták László és mások Gömbössel és híveivel szemben a mezőgazdaság problémáit a gazdaság egészének összefüggésében, a magyar gazdaságot pedig a világ gazdaság folyamatainak trendjét és hatásait figyelembe véve elemezték, és az így levont racionális következtetések alapján kínáltak gyógymodokat. Azt hangsúlyozták, hogy az egyes gazdasági ágazatokat egyenrangúnak kell tekinteni, s a gazdaság egészének megfelelő alakítása hozhat gyógyírt a mezőgazdaság problémáira. A telepítéssel, az egyoldalú fiziokrata szemlélettel, a mezőgazdák egyoldalú védelmével ellentétben az ipar, a közlekedés, a kereskedelem fejlesztésében és az ezek által nyújtott lehetőségek kiaknázása révén, az aránytalanul nagy agrárnépesség föld- és munkanélküli részének városokba áramlásában, az iskolázottság szintjének emelésében látták a megoldást. Az agrárgazdaságon belül pedig – jóllehet ők is felvetették, nem elsősorban a birtokszerkezet, hanem a termékszerkezet átalakítását – a gabonatermelés korlátozása mellett az állattenyésztés fejlesztését és a munkaigényes növényi kultúrák arányának növelését szorgalmazták.

Ebből a szempontból a Gömbös-kormány piacbővítő intézkedései ellentétes hatásúak voltak. Azzal ugyanis, hogy mindennek előtt a gabonafélék (ezen belül is elsősorban a búza) külpiacokon nyerstermék-ként történő értékesítési lehetőségeit bővítették, egyben hozzájárultak a magyar mezőgazdaság korszerűtlen szerkezetének konzerválásához, ráadásul a mezőgazdasági feldolgozóipar fejlesztését sem szolgálták vele. Mindezt nem ellensúlyozták azok a felhívások és akciók, amelyeket a gyümölcs- és zöldségtermesztés fokozása érdekében indítottak.

Gömbös és körének törekvései jórésrével csak két ponton találkoztak a gazdasági szakemberekével: a szövetkezés fontosságának és az állami gazdaságpolitika fenti folyamatokat segítő szabályozó

szerepének hangsúlyoztatásában. Ezeket alátámasztó érvek és konkrét megoldási javaslatok azonban eltértek egymástól. Míg a gazdasági szakemberek gondolkodását a racionális megfontolások, Gömbösékét irracionális ideológiai megközelítések és nagyon is racionális hatalmi érdekek vezérelték. Az állami beavatkozás tekintetében a kérdéssel foglalkozó szakemberek ösztönző szerepet szántak a kormánynak. Velük szemben Gömbösék meghatározó szerepet vindikáltak a központi hatalomnak s mellette a pártnak a gazdaság irányításában is. Kimondatlanul ugyan, de ezt sugallták a *Nemzeti Munkaterv* gazdasági életet érintő pontjai. Gömbös beszédeiben már kategorikusan érvet az irányított gazdaság szükségessége mellett.¹⁵⁶ Vezető munkatársai (például Béli Béla) és a gömbösi elveket valló szakemberek is e mellett érveltek. Beke László olyannyira elkerülhetetlennek tartotta a termelés központi tervezését és megszervezését, a „központi egykéz útjani értékesítést”, hogy ennek érdekében szükség esetén *kényszerszertársulások* létrehozását is kívánatosnak ítélte, és a parasztságot egy táborba tömörítő szövetkezeteket sorskérdésként kezelte. Nem csak gazdasági szempontból. Javaslatának társadalompolitikai jelleget adtak alábbi szavai: „Ha majd *egy zászlót és egy vezért* követ a magyar gazdaság, akkor talpraállhat a magyar nemzet.”¹⁵⁷ Bodor Antal arra figyelmeztetett, hogy mindez nem valósítható meg a gazdák kezdeményezésén alapuló, sokszínű, „rendszeretlen szervezkedéssel”. Mindenkit magába foglaló szervezetek létesítését, a meglévőket összefogását szorgalmazta. A siker zálogát pedig a falu munkájának központi szervek által történő irányításában látta.¹⁵⁸ Ezek a nézetek a totális társadalomszervezés igényét sugallják, szemben a

¹⁵⁶ Lásd például: Beszéd a magyar falvak kongresszusán. In: Gömbös, 2004, 583.; Beszéd a NEP sátorlajújhelyi zászlóbontó nagygyűlésén. In: Gömbös, 2004, 592–593.

¹⁵⁷ *Nemzeti Figyelő*, 1933. november 5. (Eredeti kiemelés – V. J.)

¹⁵⁸ *Nemzeti Figyelő*, 1934. január 21.

közgazdászokkal, akik a gazdasági érdekekre épülő autonóm szövetkezést sürgették.

A közoktatással és a középiskolai reformmal kapcsolatos tervek és szándék komolyságát igazolta a középiskolákról szóló 1934:XI. törvény, majd az erre épülő rendeletek az osztályfőnöki órák bevezetéséről, a diákok értékelésének szabályozásáról és más kérdésekről. Ezek a jogszabályok olyan nevelőmunkára kötelezték az iskolákat és tanáraikat, amelynek legfontosabb kritériumai a „valláserkölcsi meggyőződés”, illetve a „nemzethűség” épülő „hazafras magatartás” voltak. Ennek szellemében az egyetemi felvételt is biztosító érettségi vizsgán a tanulók alkalmasságát elsősorban nem a tudásszint vizsgálatával kellett megállapítani, hanem azzal, hogy a jelölt „erkölcsi szemléletét” összevetik a „nemzeti világnézettel”.

Az egységes magyar világnézet megteremtésében kulcsszerpet szántak a sajtónak. Gömbös régi bizalmasát és barátját, Antal Istvánt nevezte ki a miniszterelnökség sajtóosztályának élére. A kezdet kezdetén egyértelművé tette az új sajtófőnök számára, hogy „sajtóvonalon is új stílust kíván bevezetni”.

„A sajtófőnökségnek egy állandóan talpon álló, mozgásban lévő, éber és aktív harci szervezetnek kell lennie, melynek minden percben tudnia kell, mi történik ebben az országban, különösen a politikában, de egybeitt is. Minden pillanatban ugrásra készen kell állnia s azonnal lecsapnia mindenhova, ahonnan az én politikámat bármi veszély érheti, bármi akadály keresztezheti.

[...] olyképpen, hogy gondoskodni kell a kritikus gócokon megfelelő szellemi ellenrendszabályokról, az ottani közvélemény azonnali, helyes felvilágosításáról, az én politikám szellemiségének, céljainak s esetleges eredményeinek megfelelő beállításáról, az ellenérveknek ugyancsak érvekkel való megerőtlenítéséről, egyszóval a modern

értelemben vett politikai propaganda állandó, folytonos és erőteljes üzemből tartásáról.”¹⁵⁹

Antal István ennek szellemében a kormányt támogató lapok hálózatának bővítésével és a bennük megjelenő írárok tartalmának központi befolyásolása révén igyekezett elérni a közvélemény egységessé formálását. 1932 decemberében a kormány és a párt félhivatalos lapjává minősítették a *Budapesti Hírlapot* és a Társadalmi Egyesületek Szövetségének hétfői lapját, a *Nemzeti Figyelőt*. Propagandaszerepük sikeres betöltése érdekében megemelt állami támogatásban részesültek, a kormány vidéki megbízottait, a főispánokat pedig intézményes terjesztésükre kötelezték.¹⁶⁰ 1933 februárjában jelent meg az átszervezett kormánypárt, a Nemzeti Egység Pártja (NEP) hivatalos lapja, a bulvárjellegű is magán viselő *Függetlenség*. Lényegében ennek fővárosi fióklapja volt a *Független Budapest*. Ehhez a hálózathoz csatlakozott 1934-ben Milotay István *Új Magyarországa* és a kormánypárt 1936 júniusában indított *Esti Újsága*.

Antal nem csak a sajtóosztály dotációs politikájával, a pénzügyi támogatásokhoz kötött politikai elvárásokkal igyekezett befolyásolni a lapok tartalmát. Ragaszkodott ahhoz, hogy Gömbös beszédeiről, illetve a részvételével zajló eseményekről kizárólag az osztályán készült és általa jóváhagyott tudósítások jelenhessenek meg. Emiatt Gömbös egy másik barátjával, Kozma Miklóssal, a Magyar Távirati Iroda elnökével is konfliktusba keveredett.

Gömbös és környezete különösen nagy hangsúlyt helyezett a szerteágazó és nehezebben átfogható vidéki sajtó feletti befolyás kiterjesztésére. E téren szoros együttműködés alakult ki a

¹⁵⁹ Adatok az Antal–Gömbös-féle „dömpingsajtó” megteremtéséhez. (Részletek Antal István emlékirataiból) Közli: Gergely Jenő. *Múltunk*, 2004. 3. sz. 247–248.

¹⁶⁰ MNL Somogy Megyei Levéltára, főisp. biz. 2/1933.

miniszterelnökség sajtóosztálya és a NEP országos központjának propagandaosztálya között. Előbbi az általa biztosított dotációval, utóbbi a vidéki szervezetek vezetői, mindenekelőtt a megyei pártelnök főispánok révén igyekezett kedvezően alakítani ezek tartalmát. Új, a kormánypárt sajtóorgánumaként megjelenő lapokat is indítottak. A párt országos főtitkára, vitéz Marton Béla pedig ún. „iránycikkek” fogalmazott és küldött szét a szerkesztőségeknek, elvárva azok közlését. E cél érdekében vették át az irányítást a Vidéki Lapok Országos Egyesülete felett, amelynek elnöki tisztségét 1933–1937 között Marton töltötte be. Első ügyvezető alelnöke (operatív irányítója) Gömbös régi híve, a kormánypárt debreceni titkára, egyben a pártot támogató helyi *Debreczeni Ujság – Hajdúföld* főszerkesztője, Kolosváry-Borcsa Mihály volt, őt pedig a NEP propagandairodájának munkatársa, báró Zech Alfonz követte e tisztségben.

A miniszterelnök és a zsidókérdés

Gömbös zsidókérdésben tett, korábban idézett korai kormányfői megnyilatkozása nyomán vetődik fel a kérdés: Valóban „revideálta” antiszemita elveit, vagy taktikázott? Az a két emlékezés, amely kitér e problémára, Gömbös miniszterelnöki kinyilatkoztatásainak ellenkezőjét bizonyítja. Kornfeld Móríc szerint „bizalmasai körében hangoztatta, hogy ő – bármit mondott légyen is a nyilvánosság előtt – nem revideálta álláspontját a zsidókérdésben”.¹⁶¹ Ezt erősíti saját fiának visszaemlékezése is, aki szerint Gömbös csak azért tette sokat idézett kijelentését, mert tudta, hogy a zsidó nagytőke nélkül nem kormányozható az ország. Apja képviselőházi szavait így értelmezte: „Igaz, soha

¹⁶¹ Kornfeld Móríc: A zsidókérdés Magyarországon. In: Kornfeld, [2006], 190.

nem határozta meg pontosan, mit ért ezalatt [sic!] s ez a bejelentés legjobb tudomásom szerint nem változtatott semmit azon a felfogásán, hogy a zsidóság veszélyes góc a nemzet testében, melynek befolyását meg kell szüntetni.”¹⁶²

Ha a kortárs visszaemlékezőkön túl az 1932–1935 között megfogalmazott terveket és foganatosított intézkedéseket elemezzük, mondhatjuk: Gömbös és hívei nem adták fel az 1920-as évek közepére kialakult nézeteiket, programjukat: a *fajvédelemet*. A változás nem ennek tartalmában, hanem a megvalósítás módjában, ütemében és nyilvánosságának mértékében ragadható meg. Mindenekelőtt abban, hogy a kényszerítő körülmények miatt nem beszéltek a fajvédelemről. A *faj* szó helyére (kivételes említésektől eltekintve, NM 83.) most egyoldalúan a *nemzet* került. Ezzel együtt elnémult az antiszemita hang, ami kifejezte: elhagyták a fajvédelem „negatív” elemének, a zsidóság minden téren történő korlátozásának nyílt hangoztatását, és a közvélemény számára úgy tűnhetett, ilyen tartalmú gyakorlati lépéseket sem tettek. Megmaradt azonban az általuk megfogalmazott feladat „pozitív” oldala: a magyarság gyarapítása. A *Nemzeti Munkatervnek* a magyar faj gazdasági megerősödésére, ősi kulturális értékeinek megőrzésére, iskoláztatására, szociális védelmére, a nemzet egységének, illetve a szerteágazó munkát szervező erős állam megteremtésére vonatkozó pontjaiban azonban szinte kivétel nélkül megtalálhatjuk a fajvédő program megfelelő tartalmi elemeit. Esetenként még a megfogalmazások is kísértetiesen hasonlóak, mi több, szó szerinti azonosságot mutatnak. Gömbös és környezete tehát, ha az 1920-as évekhez képest egyoldalúan is, a fajvédő nézetek jegyében fogalmazta meg az új kormány programját, majd alakította gyakorlatát. Ezt igazolja két jelenség.

¹⁶² Idézi Gergely, 2001, 233.

Egyrészt az, hogy a program konkrétan megfogalmazott pontjai a gazdaság és kultúra területén egyaránt egyoldalúan a „nemzeti erőket”, illetve azokat az ágazatokat preferálták, melyekben túlnyomóan nem zsidó érdekeltségek voltak. Másrészt a bármilyen módon megfogalmazott és foganatosított korlátozások potenciálisan az utóbbiakat sújtották. Mindez nyilvánvalóvá teszi, hogy Gömbös politikájának 1932-ben is jellemzője volt: a magyarságot minden tekintetben egyértelműen a zsidók rovására kívánta erősíteni. Ez a politika tehát zsidóellenes volt anélkül is, hogy azt deklarálta volna.

A zsidók korlátozására irányuló politikai célok továbbélésén azonban ennél konkrétabb jelei is vannak.

Egyrészt Gömbös már miniszterei által is elutasított államjogi reformterveinek egyik eleme. Választójogi javaslatában, amely szerint aktív és passzív választójogot csak olyan állampolgár kapjon, aki legalább 30 éve állampolgár, és akinek családja legalább 100 éve Magyarországon lakik, nem nehéz felismerni az 1925-ben, a választójogi törvény vitájában megfogalmazott, az azt megelőző időszakban beköltözött zsidók kirekesztésére irányuló igényt. Még akkor is, ha elfogadása esetén a javaslat potenciálisan más származású állampolgárokat is korlátozott volna.

Ennél is fontosabbnak minősíthetjük Kozma György, Zemplén megye főispánja 1935 júliusában fivérének, Kozma Miklós, akkori belügyminiszternek írt levelét: „A galíciai menekültek [sic] kiutasítását nagy nyomatékkal tette kötelességemmé a miniszterelnök úr [Gömbös Gyula – V.J.] és hivatali elődöd még két évvel ezelőtt, amikor a zempléni főispáni széket elfoglaltam. Kötelességemnek igyekeztem a legnagyobb erővel eleget tenni...”¹⁶³ (l. 18. kép.) Gömbös tehát nemcsak fenntartotta, hanem végre is

¹⁶³ MNL OL P 1080, Kozma-család iratai 2. cs. 631/1935.L.

hajtatta azt, amit az újonnan bevándorolt zsidókkal szemben az 1920-as évek elején követelt.

Mindebből az következik, hogy Gömbös nemcsak fajvédő törekvéseit nem adta fel 1932 után, hanem zsidóellenességét sem. Azt a szelektív antiszemitizmust, amelyet – a számára kedvezőtlen politikai erőviszonyok miatt és immár a gazdasági racionalitásokat is figyelembe véve – óvatosabban valósított meg, és annak érdekében finomabb eszközöket alkalmazott, mint amit megfogalmazásakor ígért.

E kérdés megítélése kapcsán arra is érdemes emlékeznünk, hogy 1928. február 23-án, a numerus clausus törvény módosításának vitájában határozottan tiltakozott a kormány által javasolt enyhítések ellen. Kitartott 1920-ban hangoztatott álláspontja mellett, és érvei is megegyeztek az akkoriakkal.¹⁶⁴ Történt mindez alig félévvel azelőtt, hogy a kormánypártba történő visszavétele és honvédelmi államtitkárrá történő kinevezése áraként először tett ígéretet Bethlennek, hogy felhagy fajvédő politikájával és az annak szerves részét jelentő antiszemitizmussal. Aligha hihető, hogy egy negyvenkét éves ember nézeteiben ennyi idő alatt valóban ilyen radikális fordulat következék be.

Nyilvánvaló tehát, hogy e kérdésben miniszterelnökként kívárt, csupán politikai kényszerből, taktikai megfontolásból nem beszélt róla nyilvánosan, s volt óvatos politikai gyakorlat tekintve is.

A Gömbös és hívei által megfogalmazott *Nemzeti Munkaterv*, illetve az annak alapján megvalósult politikai gyakorlat egyértelműen jelzi, hogy a Gömbös-kormány az elhallgatások, a megvalósulatlan elemek ellenére is a húszas évek elején deklarált fajvédő elvek érvényesítésére, illetve lényegi elemeinek

¹⁶⁴ KN 1927. IX. kötet (1928. febr. 23.), 183–189.

megvalósítására törekedett. Nem azonos módon, hanem a megváltozott körülményekhez igazodva. Gömbös figyelembe vette azokat a politikai erőviszonyokat, melyek közepette átvehette a kormány irányítását. Figyelembe vette, de nem fogadta el azokat. Kezdetből megváltoztatásukra törekedett. Elsőrendű feladatának tekintette ezért a „nyugodt, stabil, céltudatos kormányzati vonalvezetés” biztosítékát jelentő, az útjában álló akadályok leküzdésében hatékony eszközként alkalmazható kormánypárt megszervezését. Ezt az Egységes Párt modern tömegpárttá történő átszervezése útján igyekezett megvalósítani.

A kitörés megalapozása: a Nemzeti Egység Pártja

Gömbösnek, tervei maradéktalan megvalósítása érdekében mindenekelőtt el kellett érnie, hogy a kormánypárt irányítása is az ő kezébe kerüljön. Ez történt meg az Egységes Párt 1932. október 27-én tartott értekezletén, amelyen Gömböst választották vezérrel, és egyben kiegészítette nevét: *Nemzeti Egység Pártja* – Keresztény-Keresztény, Kisgazda, Földmíves és Polgári Párt (NEP). Nem telt el sok idő, amikor már csak a név új elemét használták hivatalosan is. Ez önmagában is jelezte a változtatás határozott szándékát.

Az átalakított kormánypárt funkcióit és szervezetét a Gömbös által megfogalmazott célok és a jelzett körülmények együttesen határozták meg. A miniszterelnök pártvezér négy feladatot szánt a NEP-nek.

1. Az egész társadalom – az ő szóhasználatában: a nemzet – felülről történő megszervezését a párt keretében, „az egységes magyar világnézet” jegyében, ami biztosítja, hogy a lakosság egésze vagy legalább nagy többsége a miniszterelnök politikájának feltétlen támogatójává váljon.

2. A párt által ellenőrizni és megszervezni a társadalom egész életét, és ennek érdekében felszámolni minden más kezdeményezést, társadalmi önszerveződést.

3. A szervezett tömeg szavazatai révén biztosítani a többséget minden képviseleti szervben, a helyi képviselő-testületektől, a törvényhatósági közgyűléseken át az országgyűlésig.

4. E hosszú távú célok elérése feltételeinek megteremtése érdekében kezdetből ellensúlyozni a Bethlen vezette konzervatív körök befolyását a törvényhozásban és a közigazgatásban.

A fentiek szellemében folyt 1932 októberétől az a hatalmas pártszervező munka, amelynek eredményeként egy, a társadalom többségét tömörítő, majd minden településen helyi szervezettel rendelkező „országos párt” jött létre. Ez az organizáció alapvetően új jelenség volt a magyarországi kormánypártok történetében. Gömbösék a választói klubpártként működő Egységes Párttal szemben egy szervezett tömegpárt kereteit teremteték meg. A kialakult helyzetet sajátos kettősség jellemezte. Az új párt ugyanis kényszerűségből nem a régi helyett, hanem mellette jött létre. Miközben Gömbös vezérletével kiépült az országos hálózat, változatlan szervezettel, hatáskörrel és személyi összetételben működött tovább az ezután is Bethlent követő országgyűlési főcsoport és az országos pártkör, azaz a régi párt.

Az új miniszterelnök egy gazdasági érdekek, szociális helyzet, vallásfelekezet, sőt etnikai hovatartozás szerint és mindezek nyomán politikailag is tagolt társadalom „nemzeti egységét” kívánta megvalósítani, olyan időpontban, amikor a gazdasági válság hatására a polarizálódás nemhogy nem csökkent, hanem fokozódott. Aktivizálódtak eddig is működő ellenzéki pártok, és újak létesültek a kormánypárttól jobbra és balra egyaránt. A kormányzati politika elleni harcok tiltakozás és a falun is megkezdett szervezkedés jellemezte a Magyarországi Szociáldemokrata Párt

tevékenységét. A Független Kisgazdapárt, amely részben a kormány bázisát alkotó Egységes Párt kisgazda tagjaiból, vezetőiből szerveződött, már az 1931-es választásokon figyelemre méltó eredményeket ért el, 1932-ben pedig rohamos gyorsasággal építette ki helyi szervezeteit. 1931-től több nemzetiszocialista csoportosulás jött létre, és ezek vezetői számos kérdésben azonos elveket vallottak az egykori „fajvédő” Gömbössel.

Ebben a helyzetben a miniszterelnöknek csekély esélye volt arra, hogy egyetlen *pártba* tudja tömöríteni az érdekellentétektől szabdalt társadalmat. Ezért ő maga és pártbeli munkatársai is azt hirdették: *mozgalmat* szerveznek és nem pártot, a Nemzeti Egység Mozgalmát, amely az egység jegyében magába tömöríti az egész társadalmat, s korábbi pártállásuktól függetlenül összefogja a közös nemzeti érdekek érvényesüléséért tenni kész személyeket és csoportosulásokat. Tartalmát így definiálták:

„A Nemzeti Egység mozgalma annyit jelent, hogy a nemzetnek minden egyes tagja és minden egyes rétege, a közös cél: a nemzeti öncélúság munkálása érdekében, tökéletes harmóniában, zárt munkaközösségben kell, hogy dolgozzék. [...] *A Nemzeti Egység tehát elsősorban a politikai egység szükségszerű előfeltételét: a lelki-, kulturális- és munkaközösséget jelenti.*” [...] Alapvető tételünk, hogy *a Nemzeti Egység elsősorban nem egyszerű szokásos választási pártszervezet, hanem a magyar nemzet új történelmét előkészíteni és kialakítani hivatott mozgalom.* A Nemzeti Egység Pártja csupán ennek a mozgalomnak a keretén belül a Nemzeti Egység szervezeteinek egyik életmegnyilatkozását és egyszersmind politikai szervét jelenti [...] „Természetes, hogy aki a Nemzeti Egység Mozgalmának tagja és híve, tagja egyszersmind a Nemzeti Egység Pártszervezetének is.”¹⁶⁵

¹⁶⁵ Gömbös pártja, 151–152.

A mozgalom emlegetése csupán propagandacélokat szolgált. Mozgalmat hirdettek, ám valójában pártot szerveztek, szervezett tömegpártot, amely „a nemzet minden egyes tagjának” „zárt munkaközössége”. Ebből következően: (1) *Minden választót* a párt tagjai sorában szerettek volna látni. (2) A tagokat *erős kötelekekkel* igyekeztek a szervezethez kapcsolni. (3) Tőlük *rendszeres politikai aktivitást*, a település társadalmi és gazdasági életében kifejtett tevékenységet vártak, (4) a „Vezér” nézeti által meghatározott gondolati (politikai) és az annak szellemében kifejtett cselekvési egység jegyében. Mindezek célja a vezér iránti feltétlen hűség és az ő politikájának megvalósítása iránti elkötelezettség biztosítása volt. Ezek az elvek nagyrészt már Bethlen István 1922. szeptemberi, minden bizonnyal Gömbös által szerkesztett bizalmas körlevelében is megjelentek.

Az 1933 kora nyarától zajló szervezési kampánynak és tagtoborzásnak ki kellett terjednie minden állampolgárra, nemtől, társadalmi helyzetétől, felekezeti hovatartozásától, nemzeti identitásától vagy addigi politikai elkötelezettségétől függetlenül. Nyíltan is deklarálták, hogy a pártszervezés célja „minden más szervezetnek a megszűnése”.¹⁶⁶ A párt tagja lehetett minden választópolgár, aki „a párt programját elfogadja és a *pártfegyelemnek magát aláveti*” (kiemelés tőlem – V. J.). A vezető szervek határozatai „minden tagra kötelezők” voltak, és nekik kötelességük volt nyilvános felszólalásaikban és magánbeszélgetéseik során minden kérdésben úgy nyilatkozni, hogy azzal a párt egységét demonstrálják.¹⁶⁷ E követelmények érvényesülésének garanciájaként a belépőknek nyilatkozat aláírásával kellett igazolniuk szándékukat, mellyel egyúttal hitet tettek a „Vezér” iránti elkötelezettségükről is (l. 17. kép). A belépési nyilatkozatokat

¹⁶⁶ Uo. 71., 74., 82–83.

¹⁶⁷ Uo. 57., 90., 163.

a szervezet helyi vezető titkárai őrizték, akik a tagokról személyi lapot vezettek legfontosabb adataikkal. A dokumentumon regisztrálhatták, hogy az adott tag milyen módon és mértékben felelt meg az elvárásoknak.¹⁶⁸ Minden tagnak havonkénti rendszerességgel kellett tagdíjat fizetnie, és azt is elvárták tőlük, hogy az együvé tartozás, illetve a párton kívül maradéktól történő megkülönböztetés érdekében megvásárolják és rendszeresen viseljék a párt nemzeti egységet szimbolizáló jelvényét.¹⁶⁹

A tagtoborzás számszerűségét tekintve jelentős sikerrel járt. A pártvezetés 1933 karácsonya előtt kiadott közleménye szerint addig az ország mintegy 3400 községe és városa közül 3229 településen (95%) alakult meg a NEP helyi szervezete, amelyeknek összesen 1 823 856 állampolgár volt tagja, a mintegy 2 900 000 választójogosult 62,9%-a.¹⁷⁰ Az adatok akkor is figyelemreméltók, ha tudjuk, hogy a közlést propagandacélok is vezérelték (és torzították), illetve a tagság nagy része a „regisztrálás” ellenére sem volt elkötelezett híve Gömbösnek és meghirdetett politikájának. Mindezek alapján már ekkor érvényes volt az országos főtitkár kilenc hónappal későbbi értékelése: „A Nemzeti Egység a magyar nép legnagyobb szervezete lett.”¹⁷¹ A későbbi szórványos adatok alapján valószínűsíthető, hogy a párt taglétszáma 1935 elejére megközelítette a kétmillió főt.

Ahhoz, hogy a hatalmas létszámú tagságot a miniszterelnök céljai szerint lehessen irányítani és a politikai életben felhasználni, hatékonyan működő szervezetre volt szükség, amelyben biztosítják a központi akarat érvényesülését. Ennek érdekében 1933-ra egy vertikálisan felépített, hierarchikus organizációt szerveztek.

¹⁶⁸ MNL Baranya Megyei Levéltár, NEP-iratok, NEP-adm. 1932–33.

¹⁶⁹ Lásd: *Gömbös pártja*, 11, 19, 23, 30, 34, 45. sz. dokumentumait.

¹⁷⁰ *Függetlenség*, 1933. december 24.

¹⁷¹ *Függetlenség*, 1934. szeptember 16.

A regisztrált tagságot tömörítő *helyi szervezeteket* alakítottak az ország valamennyi településén. Ezeket, a választási siker biztosítása érdekében *választókerületi választmányok* fogták össze, amelyek a *vármegyei választmány* irányításával működtek. Ezek fölé szerveződött a strukturális és funkcionális értelemben egyaránt módosult országos vezetés.¹⁷²

A helyi szervezetek belső felépítését kettős feladatuk határozta meg. A tagság hatékony ellenőrzését és a helyi társadalom életének sikeres irányítását szolgálta, hogy a választókat 40–45 fős csoportokra osztották, élükön a *választmányi tagokkal*. Az egy szavazókörhöz tartozó választókat egy *alelnök* és egy *körzeti titkár* fogta össze, a községi szervezetet az *elnök* és a *vezető titkár* irányította. A következő szint, a *választókerületi szervezet* vezető testülete a félévente ülésező *választmány* volt, élén az *elnökkel* és a *titkárral*. Tagjai a terület *községi szervezeteinek elnökei és titkárai*, illetve, ha volt, a kormánypárt helyi *országgyűlési képviselője*. A vármegyei szervezet hasonló elvek alapján épült fel. Az élén álló *választmányt* a főispán mint *megyei elnök* irányította. Munkáját *adminisztratív titkár* segítette. A választmány tagságát a *választókerületek elnökei* és *titkárai* kívül a vármegye területén megválasztott *kormánypárti képviselők* képezték. Hivatalból tagja volt a megyei választmánynak az Országos Központ munkatársa, az országos főtitkár közvetlen utasításait végreható *központi vármegyei titkár*. E struktúrától függetlenül működött a Nemzeti Egység Pártja Székesfővárosi Szervezete, amely elhúzódó politikai csatározások miatt csak 1934 végére alakult ki.

Ezt az egész országot behálózó szervezetet az alkotóelemeit, funkcióit és személyi összetételét tekintve is átalakított országos vezetés irányította.

¹⁷² A NEP szervezeti felépítésre és a szervezetek működésére vonatkozóan lásd *Gömbös pártja*, 5., 6., 7., 11., 16. és 38. sz. dokumentumok

A párt legfontosabb szerve formailag továbbra is a változatlan összetételű, nagy többségében Bethlent követő *országgyűlési főcsoport* volt, amely a két ház NEP-hez tartozó tagjaiból állt. A főcsoport értekezlete egyrészt döntött a párt programjáról; a szervezést, működését meghatározó kérdésekben; megválasztotta a párt vezérét, továbbá a vezér előterjesztése alapján elnökét, ügyvezető főtitkárát, a pártvezetőség tagjait, valamint a párt különböző munkacsoportjainak vezetőit. Másik alapvető funkciója a törvénytervezetek megvitatása, a párt parlamenti állásfoglalásainak előzetes kialakítása volt. Mindez azt jelentette, hogy a NEP törvényhozásban játszott szerepét elvileg változatlanul a Bethlen befolyása alatt lévő parlamenti főcsoport uralta, és befolyásolhatta a párt többi vezető szervének személyi összetételét, ezáltal működését is.

A párt többi, újonnan alkotott szerve azonban ennek ellen-súlyozását szolgálta.

Tovább működött az *országos pártvezetőség*, amelynek tag-sága kibővült az új vezérrel, Gömbös Gyulával, az új elnökkel, Sztranyavszky Sándorral és az újonnan alkotott országos ügyve-zető főtitkári tisztséget viselő Marton Bélával. Ezt a szervet a kö-vetkező években egyre ritkábban hívták össze, szerepét mindin-kább az új szervként létesített háromtagú *országos pártelnökség* vette át, amelyet a Vezér és két feltétlen híve, az országos elnök és az ügyvezető főtitkár alkotott.

A legfontosabb változást a *Nemzeti Egység Országos Központi Irodájának* felállítása jelentette. Teljhatalmú vezetője vitéz bere-tei Marton Béla, Gömbös régi harcostársa, volt, aki csak neki tar-tozott felelősséggel. Az iroda négy fő részlegét, a *szervezési*, a *propaganda*-, az *adminisztratív osztályt* és a *képviselőházi titkárságot* országos központi titkárok, illetve a *képviselőházi titkár* vezették.

A *szervezési osztály* alapvető feladata volt az országos szerve-zeti hálózat kiépítésének irányítása és működésének ellenőrzése.

Az osztály munkatársai voltak a központi vármegyei titkárok is, akik hetente 2-3 napot töltöttek területük helyi szervezetei-nek segítésével, a vezetők ellenőrzésével. Ide futottak be a helyi és területi szervek, valamint a központi vármegyei titkárok rend-szeresen küldött jelentései, amelyek elemzése alapján döntött az ügyvezető főtitkár a szervezéssel kapcsolatos további teendőkről. Itt kezelték a helyi szervezetekben minden választóról kitöltött személyi lapok (kartotékok) másolatait,¹⁷³ és a Gömbös által ki-nevezett vezetők hűségnyilatkozatait is.

A *propagandaosztály* irányította a párt propagandamunká-ját, melyet a sajtó, a rádió és a különböző kulturális intézmények (iskolák, színházak, film, tudományos intézmények stb.), illet-ve nemzeti szellemű társadalmi egyesületek bevonásával végzett. Mindenekelőtt „a Vezér elgondolásainak kivitele, vagyis a Nem-zeti Egység eszméje – minden vonalon való – feltétlen győzelmé-nek propagatív alátámasztása” volt a feladata. Ezt szolgálták a va-lamennyi helyi szervezetben havi rendszerességgel, központilag meghatározott tematika alapján tartandó vitaesték.¹⁷⁴ A kiter-jedt sajtófigyelő szolgálat a hazai sajtón kívül figyelt a „megszállt területek” és a külföld lapjaira is, kiemelten kezelve a Vezér meg-nyilatkozásainak visszhangját, a Nemzeti Munkaterv fogadtatá-sát, a NEP-szervezés eredményeit és más pártok szervezkedését, a külföldi sajtóban pedig „Hitler és Mussolini stb. rendeleteit”.

A *képviselőházi titkárság* a pártvezetés és az országgyűlési fő-csoport közötti kapcsolatot biztosította.

A pártközpont munkáját szabályozó dokumentum nem szól egy további, később felállított részlegről, a *defenzív osztályról* (D osztály). Erőss Zsolt kutatásai szerint e valószínűleg 1934 őszétől működő s lényegében titkosszolgálati funkciót betöltő

¹⁷³ Antal I. emlékirata, 178.

¹⁷⁴ Gömbös pártja, 31. sz. dokumentum.

szervezet ellenzéki politikusok titkos megfigyelésével foglalkozott (nemcsak baloldaliakat figyeltek meg, hanem például Bethlen Istvánt és Bajcsy-Zsilinszky Endrét is), információk szerzése érdekében beépült más pártokba, ellenzéki lapok szerkesztőségeibe és megfigyelte, megbízhatóságuk szempontjából minősítette a NEP képviselőit, vezetőit is.

Az ügyvezető főtitkár vehette fel és bocsáthatta el az iroda valamennyi, a párt által fizetett munkatársát. A munkaviszony megkezdésekor mindenkinek az alkalmazás utáni időre is érvényes titoktartási nyilatkozatot kellett aláírnia, így mind politikai, mind egzisztenciális értelemben függtek a párttól és személy szerint Marton Béla főtitkártól.

Az Országos Központi Iroda megszervezésével a magyarországi kormánypártok történetében először jött létre *modern pártadminisztráció*, központi pártapparátus.

Az új pártstruktúra azonban önmagában még nem jelentett garanciát a miniszterelnök politikai céljainak megvalósulására. Ehhez további biztosítékokat kellett teremteni egyrészt a vezetők személye által, másrészt a szervezetek működésének szabályozásával.

A vezetők hatáskörét úgy szabályozták, hogy a párt országos irányításában kizárólag a vezérnek, Gömbösnek és két feltétlen hívének, Sztranyavszky Sándor elnöknek és Marton Béla ügyvezető főtitkárnak lehetett meghatározó szerepe. Ezt biztosítandó, mindhárman tagjai, illetve vezetői voltak a párt valamennyi vezető szervének.

A Bethlent követő parlamenti főcsoport mozgásterét azzal korlátozták, hogy csak a pártelnökség által elfogadott javaslatokról hozhatott határozatot, állást foglalni pedig csak olyan kérdésekben volt joga, amelyekben „a pártelnökség az értekezletet meghallgatni kívánja”. A pártelnök által vezetett pártértekezlet napirendjét „a Vezér jóváhagyásával az országos pártelnök állapítja meg és

azon csakis a tárgysorozatba felvett pontok felett határozhat”.¹⁷⁵ Az Országos Központi Iroda képviselőházi titkárságának feladata pedig nem a képviselőcsoport munkájának segítése volt, hanem az, hogy figyelemmel kísérje annak munkáját a parlamentben, és tapasztalatairól rendszeresen tájékoztassa az ügyvezető főtitkárt. Ez lényegében a csoport politikai ellenőrzését jelentette. A két módszer együttesen alkalmas volt arra, hogy korlátozza a kormányzat politikájától eltérő törekvések érvényesülését.

A választókerületi és vármegyei választmányok összetétele alulról építkező, demokratikus megoldásra utal. Valójában azonban végletesen centralizált volt mind a struktúra, mind a szervezetek működ(tet)ése. A közvetlen felettes szervek választmányi tagságát is adó helyi és területi szervek vezető tisztségviselőit ugyanis maga a vezér nevezte ki (l. 20. kép). A kinevezettek a Gömbös által aláírt megbízólevél mellékletét képező nyomtatott válaszlevél aláírásával írásban kötelezték magukat arra, hogy mindig, mindenben Gömbös, a „Vezér” utasításai szerint fognak eljárni (l. 21. kép). A központban őrzött kötelezvény pedig lehetővé tette, hogy ígéretüket bármikor számon kérjék rajtuk. Ezáltal a kinevezett vezetők nemcsak a Nemzeti Egység gondolata és pártja mellett kötelezték el magukat, hanem személy szerint Gömbösnek is hűségesküt tettek. Ők lettek a Nemzeti Egység Pártja „élharcosai”.

A hierarchikus szervezeti struktúrában hangsúlyos szerepet kapott a többszintű és többszörös ellenőrzés. A Vezérnek közvetlenül elkötelezett elnökök egyik legfontosabb feladata volt saját szervezetük többi vezetőjének, illetve az alattuk lévő szervezeti szint elnökeinek és titkárainak rendszeres ellenőrzése, s a szerzett tapasztalatok „*személyi törzskönyv*”-ben történő regisztrálása.

¹⁷⁵ Gömbös pártja, 60.

Ezt a felügyeletet duplázta meg és egyben centralizálta az országos központ a központi vármegyei titkárok révén, akik megyéjük valamennyi szervezetét és választókerületi, illetve megyei vezetőjét közvetlenül ellenőrizték. A központi akarat érvényesítését kívánták biztosítani azzal is, hogy valamennyi szervezeti szint vezető szervének hivatalból tagja volt az országos elnök és főtítkárs, illetve az összes felettes regionális szerv vezetői, valamint az illetékes központi vármegyei titkárs. Ők pedig kötelező érvénnyel kezdeményezhették bármely testület összehívását, valamint azokon tárgysorozati pontok megtárgyalását.

Összességében mind a tagok, mind a kinevezett vezetők, mind a szervezetek helyzetét az határozta meg, hogy miközben feltétel nélküli kötelezettségvállalást vártak el tőlük a vezér utasításainak maradéktalan teljesítésére, semmiféle jogosítvánnyal nem rendelkeztek a NEP, illetve felső vezetése politikájának befolyásolására. Így a párt meghatározó jellemvonása volt a *vezetés hatalmi túlsúlya*, a szervezetek és a tagság irányításának *végletesen centralizált* jellege.

E módszerek révén a központi vezetés azt akarta elérni, hogy az ország valamennyi településén olyan gárda álljon Gömbös rendelkezésére, amelynek tagjai hajlandók és képesek a vezérnek megnyerni, az ő elgondolásai szellemében szervezni, irányítani a település lakosságát. Létszámuk olyan erőt sejtetett, amely képes lehet a *nemzeti egység jegyében* történő, nagyszabású társadalomszervezés gyakorlati feladatainak megvalósítására. Az országos központ adatai szerint már 1933 végén 73 283 tisztségviselő állt a községi (városi) és választókerületi szervezetek élén.¹⁷⁶

1934–1935 fordulóján valamennyi településen volt szervezte a NEP-nek, és ezek a választójoggal rendelkezők közel 70%-át

tömörítették. Gömbös és társai ennek alapján úgy érezhették, hogy létrejött az organizáció, amellyel végképp elháríthatják útkjából a legfőbb akadályt, saját pártjuk változatlanul Bethlent követő parlamenti frakcióját. Azaz, választásokon szerezhetik meg és egyben legitimálhatják hatalmukat – immár saját szervezetük, a vezér, Gömbös Gyula személyes irányítása és befolyása alatt álló, a választók nagy többségét tömörítő párt segítségével.

A fordulat ígérete: az 1935. évi képviselő-választások

Gömbösék a pártszervezetek létét és tevékenységét kezdettől igyekeztek kihasználni a távolabbi tervek megalapozása és megvalósítása érdekében. Ennek szellemében valamennyi szervezetnek megalakulásától feladata volt, hogy (1) a település életének minden téren kezdeményezője, központja legyen, (2) a választópolgárokat „helyes irányba vezesse és nevelje” és ezáltal *a választásokon biztosítsa a NEP jelöltjeinek győzelmét*.¹⁷⁷

A NEP választásokkal kapcsolatos feladatainak jelentőségét már az is mutatta, hogy a községi/városi szervezeteken belül *szavazóközönségként*, azok felett pedig *választókerületenként* létesített egységek révén részben ennek megfelelően alakították egyes szervezeti szintjeit. A törvényhatóságok (megyék, törvényhatósági jogú városok) választmányai, élükön az elnöklő főispánokkal főszerepet játszottak a választáshoz kapcsolódó szervezőmunka koordinálásában. Ezek a keretek megfelelően ígérkeztek arra, hogy a választási küzdelem során sikeresen mobilizálhassák a miniszterelnök politikája, sőt, személye iránt magukat elkötelező tagokat és helyi vezetőket.

¹⁷⁶ *Függetlenség*, 1933. december 24.

¹⁷⁷ Gömbös pártja, 76.

Gömbös és vezérkara 1934 tavaszán–nyarán látta elérkezettnek az időt arra, hogy elkezdje kihasználni a megváltozott erőviszonyokat, a kielégítőnek, szervezettnek vélt társadalmi támogatottságot a hatalmi pozíciók meghódítására.

Az 1929:XXX. tc. értelmében 1934-ben esedékessé váltak a települési és törvényhatósági választások. Ezekkel kapcsolatban hangsúlyozta a főtitkár a szervezethez fűződő fontosságát, mert csak így biztosítható, hogy a tagok a választási bizottságok előtt a nyílt szavazás során is a „Nemzeti Egység eszméje mellett” foglaljanak állást. A pártvezetés elvárta, hogy „ez az erőpróba mindenkor a mi győzelmünket hozza”. Ennek érdekében a választmányi tagoknak valamennyi hozzá tartozó egyént fel kellett keresniük és a szavazáson való részvételre felszólítaniuk.¹⁷⁸

A községi képviselő-testületi választások során a lakosság általában nem tagozódott politikai pártok szerint. A jelöltekkel kapcsolatos állásfoglalását inkább a sajátos helyi viszonyok, rokoni, társadalmi és ezekre épülő személyi kapcsolatok határozták meg.¹⁷⁹ 1934 őszén a törvényhatósági választások eredményei azonban már értékelhető jelzést adhattak az erőviszonyokról. A törvényhatósági bizottságok tagsága 80%-ának esedékes cseréje arra is lehetőséget adott, hogy a NEP Gömböshöz lojális tagjaiból, vezetőiből alakítsanak ki többséget a megyei és nagyvárosi önkormányzatokban, ami a közigazgatás középszintű vezetésének és hivatali apparátusának „meghódítása” előtt is megnyithatta az utat. Ezért Gömbösék azokra „rendkívüli figyelmet” fordítottak. Marton Béla főtitkár fogalmazta meg az alapkövetelményt: „...a jelöltek a [NEP – V. J.] szervezet elnökeiből és

titkáraiból kerüljenek ki”, mert „aki a Nemzeti Egység Mozgalmának, illetve a vezérnek exponense lehet, az kell, hogy a törvényhatósági tagságra is érdemes legyen”. Előírták, hogy „úgy a virilis, mint a többi választott törvényhatósági bizottsági tagok névsora a Nemzeti Egység vármegyei választmányával [...] elfogadtassék”. Utóbbi tagjainak, a választókerületi elnököknek és titkároknak el kellett érniük, hogy az általuk irányított valamennyi szervezet az „elfogadott listát magáévá tegye”, s a NEP tagjai mindenütt arra adják szavazataikat.¹⁸⁰

A választások szinte valamennyi megyében és törvényhatósági jogú városban az országos vezetés elvárásainak megfelelő eredményeket hoztak. Nemcsak abban a tekintetben, hogy a NEP mindenhol megnövelte részesedését a törvényhatóságokban, hanem azáltal is, hogy sok helyen lettek képviselők a helyi szervezetek elnökei, titkárai és választmányi tagjai. Több törvényhatóságban az összes rendes és póttag a NEP jelöltjeként került a testületbe. A számszerű eredményeken túl a törvényhatósági (megyei, városi) szervezetek elnökeinek értékelései is azt az érzetet kelthették Gömbösben, hogy a párt szervezetei már a politikai – nevezetesen a választási – küzdelmekben is sikerrel mozgósíthatók, és az elvárt támogatást biztosítják számára.

Mindez az erőviszonyok eltolódását jelezte: megszületett az erő, amely ellensúlyát jelenthette Bethlen politikai bázisának, az általa kiépített rendszer kulcspozícióit, a képviselőházat, a főispáni kart, sőt a közigazgatás központi és vidéki szerveit változatlanul uraló politikuskoknak és hivatalnoki karnak. Ezeknek a fejleményeknek fontos szerepe volt abban, hogy a miniszterelnök-pártvezér 1935 elején elérkezettnek látta az időt a konfliktus kielezésére és a végső szakításra Bethlennel. Ezért kezdeményezte

¹⁷⁸ A Nemzeti Egység Szervezetének Országos Központja. Körlevél a kerületi elnökökhöz és titkárokhöz. Melléklet a 43/1934. sz. körlevélhez. Kerületi választmányi ülés anyaga, 4. MNL BML NEP-ir. NEP-adm.

¹⁷⁹ Ezt jelezte a baranyai főispán – más megyék tapasztalatait is tükröző – jelentése. MNL BML főispáni bizalmas iratok 1934/1.

¹⁸⁰ Gömbös pártja, 192. és 204.

éppen ekkor a kormányzónál a képviselőház feloszlását, aminek – az 1933:XXVIII. törvénynek köszönhetően – immár jogi akadálya sem volt. A NEP vezére nem ok nélkül számíthatott arra, hogy a törvényhatóságokhoz hasonlóan a képviselőházban is saját híveiből, köztük pártja neki elkötelezett tisztségviselőiből verbuvált többséget alakíthat ki.

Erre utal az is, hogy 1935 elején Marton Béla főtítkárságával olyan „szigorúan bizalmas” dokumentum került a NEP valamennyi vezetője kezébe, amilyenre az Egységes Párt gyakorlatában nem is gondoltak. A pártszervezetek választáskor ellátandó feladatait részletesen soroló módszertani útmutató első mondata¹⁸¹ igazolja, hogy a szöveg már a házfeloszlás előtt elkészült, és minden bizonnyal el is jutott a párt helyi szerveihez, hogy azonnal reagálhassanak a várhatóan kialakuló új helyzetre. Azaz a kormánypárt vezetése, élén Gömbössel, tudatosan készült a házfeloszlásra és az idő előtti választásokra. A kis füzet alapvető változást jelzett az elkövetkező választási küzdelem metódusában. A pártvezetés a bethleni gyakorlattól eltérően immár nem a közigazgatásra, hanem elsősorban a NEP kiépült szervezeti hálózatára, illetve azok aktivistáira támaszkodva kívánta biztosítani az áhított sikert.

1935-ben a választások tétje már nem a kormánypárt abszolút győzelme volt az ellenzékkel szemben, hanem az, hogy megszabadulhat-e Gömbös a törvényhozás és a közigazgatási jelentős részét uraló Bethlen-hívektől. Azért is, hogy utóbbiak a nyílt szavazásos rendszer lehetőségeit kihasználva ne befolyásolhassák a vezér szempontjából kedvezőtlenül a választások eredményét. Ezért Marton Béla főtítkárság már 1934 nyarán–őszén arra

¹⁸¹ Uo. 39. a) és b) sz. dokumentum. „Az országgyűlés feloszlása után a vármegyei elnökök az Országos Elnökséggel folytatott megbeszélés alapján *sürgősen összehívják a vármegyei előkészítő értekezletet.*” Uo. 228.

utasította a szervezetek vezetőit, hogy a párt munkájából kapcsolják ki a közigazgatást.¹⁸²

Ezek a körülmények tették egyrészt szükségessé, másrészt lehetővé, hogy NEP vezérkara a kormánypárt vidéki szervezeteinek minden részletre kiterjedő, aktív szerepet szánjon a választási küzdelem egész folyamatában. Egyúttal azonban azt is, hogy ebbéli tevékenységüket a központ aprólékosan kidolgozott utasításainak megfelelően, a párton belüli központi irányítás és szigorú ellenőrzés mellett végezzék.

A dokumentum részletei öt egymást kiegészítő törekvést tükröznek:

1. *A NEP szervezeti struktúrája és a szervezett tagsága* lehetővé tette, hogy minden szavazóköriben kijelölt bizalmiáik révén folyamatosan ellenőrizhessék a szavazás menetét, állását, és gyorsan tájékoztathassák a párt vezetőit a szükséges teendőkről.

2. *Az Országos Központi Pártiroda* küldte meg rögtön a választások kiírását követően a NEP szervezetei és aktivistái számára a választói névjegyzékeket, úrlapokat és ajánlóíveket (még tintaceruzákat is mellékeltek hozzá), hogy a NEP jelöltjei már azt megelőzően el tudják kezdeni az ajánlások gyűjtését, hogy az ellenzékiek megkapták volna íveiket.

3. *A települések pártszervezeteinek biztosítaniuk kellett, hogy a NEP ezen túl is minden fázisban előnyre tegyen szert a többi párttal, illetve jelölttel szemben.*

Az elkészült ajánlási íveket elsőként kellett benyújtaniuk a választási szervekhez. A községi elnököknek azonnal le kellett foglalniuk a választási gyűlések számára kedvező összes időpontot és helyiséget a településen; továbbá saját gyűléseiken biztosítani a lelkes hangulatot, valamint megzavarni az ellenfelek

¹⁸² Uo. 158 és 193.

jelöltjeinek fellépéseit. A választmányi tagoknak a szavazóhelyiség megnyitásától kezdve kellett összegyűjteniük és felvezetniük a hozzájuk tartozó választók 25 fős csoportjait, hogy a politikai ellenfelek előtt leadhassák szavazataikat, ezzel is befolyásolva a bizonytalanok döntését.

4. A kerületi választmányoknak javaslatot kellett tenniük a szavazatszedő küldöttségek elnöki, helyettes elnöki, jegyzői és helyettes jegyzői személyére, hogy a szavazatszedő bizottságok *vezetői tisztségeit saját párthíveikkel töltsék be.*

5. *A választásokat kihasználták új tagok beszervezésére, a párt-szervezet erősítésére.*

Ismert, hogy a képviselőház kieroszakolt feloszlását követő előrehozott parlamenti választások meghozták a pártvezetés által remélt sikert. A változások mind politikai, mind szociológiai vonatkozásban jelentősek voltak. Gömbös elérte azt, amit már 1932-ben szeretett volna: kényelmes abszolút többséget a képviselőházban úgy, hogy Bethlent és híveit kiszorítva az ő követői uralják a kormánypárt parlamenti frakcióját. A zömmel Gömböst támogató 98 új képviselő (a párt által parlamentbe juttatott 170 honatya 56%-a) közül minimum 23 fő (13,5%) a NEP országos központjának vezető tisztségviselői vagy munkatársai, illetve választókerületi elnökei, alelnökei, titkárai, egyes budapesti kerületek pártszervezői közül került ki. Ezzel legalább részben megvalósult az országos pártvezetés törekvése is, hogy a törvényhozásba és a törvényhatósági bizottságokba a pártszervezetek keretében már hűségüket bizonyító személyek kerüljenek. E politikai változásokat tükrözte az új képviselőcsoport szociológiai összetétele is. Azoknak a szociológiai csoportoknak a képvisellete nőtt, amelyek körében a Gömbös által szorgalmazott változások leginkább számíthatnak támogatásra. A kedvező személyi összetételén túl Sztranyavszky Sándor házelnökké választásával

biztosítékot teremtettek arra, hogy a törvényhozás munkájának vezénylése nem fogja akadályozni a kormány és a miniszterelnök törekvéseinek érvényesülését. Az 1935 február–márciusában a pártban zajló viták, majd a választások eredményeként bekövetkezett személyi változások nyomán Kállay Miklós és Keresztes-Fischer Ferenc távozásával, illetve Kozma Miklós és Bornemisza Géza kinevezésével Gömbös feltétlen támogatóinak száma három főről öt főre emelkedett a kilencről tízfősre növekedett kormányban. Ezt követően gyorsult fel a konzervatív főispánok cserije. Mindez Gömbös pozícióinak erősödését jelezte.

A választásokkal 1934 utolsó és 1935 első hónapjaiban Gömbösnek legalábbis részlegesen sikerült megvalósítania eredeti szándékát: a vezérhez hű emberekből rekrutálódó új hatalmi elit kialakítását, illetve elitváltást a politikai hatalom különböző szinterein. Mindezt a Nemzeti Egység Pártja szervezetei révén tudta végrehajtani. Ez pedig azt is jelezte számára, hogy a szervezés és szervezethez hiányosságai és ellentmondásai ellenére létezett már a többé-kevésbé jól irányítható erő, politikájának korábban kényszerűen hiányolt eszköze. Nemcsak a vezér egyénisége volt erős, hanem hatalmi pozíciója is annak tűnt. Úgy vélhette tehát, immár nincs akadálya annak, hogy nyíltabban és direkt módon kezdjen hozzá terve teljes megvalósításához, mindenekelőtt a társadalom életének mindenre kiterjedő, totális megszervezéséhez.

Nemzetszervezés, nemzetnevelés

A pártszervezés, illetve a hatalmi pozíciók megszerzése nem volt öncélú tevékenység. Maga a párt és a választások eredményeként megszerzett parlamenti, valamint helyi hatalom csak

eszközök voltak a társadalom feletti teljes uralom kialakításában. Gömbös és hívei két egyszerre megvalósítandó, párhuzamosan létesítendő, bár látszólag egymást „keresztvező” megoldásban gondolkodtak. A nemzeti egység megteremtése érdekében „horizontálisan” és „vertikálisan” is meg akarták szervezni a társadalmat. (Gyakran hangoztatott kifejezéseiket ki is gúnyolták. Ellenzéki lapok egy ideig „vízszintes” és „függőleges” helyett „horizontális” és „vertikális” kategóriákba sorolták keresztjejtvényeik meghatározásait.) A *horizontális* társadalomszervezés az ország egész területére kiterjedő párt-szervezést jelentette. A *vertikális* viszont az olasz mintára létesítendő érdek-képviselési rendszerre utalt.

Gömbös már 1932. október első napjaiban, Mussolininek írt levelében jelezte a fasiszta korporációs rendszer átvételére irányuló szándékát. A végső formájában a választott mintát csekély módosításokkal másoló törvénytervezet azonban csak 1934 végén került a kormánypárt képviselőcsoportja elé. A magyar érdekképviselések éppúgy az egyes munkakörökhöz tartozó tulajdonosokat és alkalmazottakat, munkáltatókat és munkavállalókat tömörítő, rendi jellegű organizációk lettek volna, mint az olasz korporációk. Funkciójuk is hasonló: a különböző érdekcsoportok önálló szervezésének és saját jogaon történő érdekérvényesítésének megszüntetése az új érdek-képviselési szerveken belüli egyeztetés révén, amelyet az egész rendszert irányító központi szerv vezérel – a hatalom, azaz a kormányzat érdekei és szándékai szerint. Ez pedig valamennyi addigi érdek-képviselési szerv felszámolását jelentette volna – a munkavállalók által létesített szakszervezetekét, a munkáltatók (nagybirtokosok, gyár-iparosok, bankárok, nagykereskedők) szövetségeit és értelmiségi foglalkozásúak (orvosok, ügyvédek, újságírók stb.) kamaráit egyaránt. Ezért is ütközött heves ellenállásba a kezdeményezés,

és bukott el már a kormánypárt képviselőcsoportján belül. Gömbös az 1935-ös választási sikert követően tett ismételt kísérletet egy módosított változat elfogadtatására – ismét sikertelenül. A vertikális társadalomszervezési kísérlet tehát kudarcot vallott. Jóllehet a társadalom valamennyi rétegét és képviselési szervét korlátozta volna, a terv hangsúlyos eleme volt a szociáldemokrata szakszervezetek befolyásának megtörése. Ezt igazolja az is, hogy a korporációs kísérlet sikertelenségét látva, 1935 tavaszán hozták létre a *Nemzeti Munkaközpont – Magyar Munkások Országos Szövetsége* nevű szervezetet, amelynek elsődleges feladata az volt, hogy a munkavállalókat, mindenekelőtt az ipari munkásságot kivonja az *osztályalapon* szerveződő, *politikailag a szociáldemokrata párthoz* kötődő *szakszervezetek* befolyása alól és nemzeti alapon szervezze meg őket. Árulkodó volt az is, hogy a szervezet elnöke a Nemzeti Egység Pártjának országos ügyvezető főtitkára, vitéz beretei Marton Béla lett. Ám ez a próbálkozás sem hozta meg a remélt sikert; a Munkaközpont támogatottsága elenyésző volt a munkásság körében.

Sikerrel kecsegtetett azonban a horizontális szervezés. A NEP szervezeti hálózata a választásokon elért sikerek után erre is alkalmasnak látszott. A tekintetben is, hogy pótolja a meg nem valósult „vertikális szervezetek” funkcióit – de „horizontális” dimenzióban.

A NEP szervezeteinek legfontosabb teendőjét kezdettől a település mindennapi életének megszervezésében jelölték meg. Már 1933 októberében feladatukká tették, hogy tevékenységük „a község politikai és társadalmi életének minden vonatkozására kiterjedjen”. Elvárták tőlük, hogy „a községben megnyilatkozó minden akció, amely a település egyetemes érdekét szolgálja, legyen az politikai, jótékonyági, vigalmi, közegészségügyi vagy bármilyen más vonatkozású – a Nemzeti Egység szervezetéből induljon ki, illetve

a vezető szerep a Nemzeti Egység szervezete számára biztosíttassék”. Ezért arra is ügyelniük kellett, hogy semmiféle akcióra ne kerülhessen sor, amely „...nem a Nemzeti Egység szervezetének kebelén belül indul és nem áll szervezeteink vezetőségének irányítása alatt”.¹⁸³ E célok megvalósítását szolgálta a helyi pártiroda (pártkör) fenntartása, amely könyvtárral, rádióval, a NEP és a kormány politikáját népszerűsítő lapokkal áll az egész lakosság rendelkezésére. Ahol lehetett, gazdasági, egészségügyi, jogi tanácsadást kellett szervezni a helybeliek igényeinek kielégítésére. Ettől is várták, hogy „a község (város) egész politikai és társadalmi élete a Nemzeti Egység irodájába” összpontosul. E tervek azonban a szervezetek kiépítése időszakában nem valósultak meg.

Egy másik elvárás, a település lakosságának folyamatos megfigyelése és ellenőrzése azonban teljesült. A különböző szervezeti szintek vezetői havonként, negyedévenként, félévenként vagy évenként adtak számot nyomdailag előállított űrlapokon a szervezet helyzetéről, a település gazdasági, társadalmi eseményeiről, a többi politikai párt helyi szervezetének működéséről, a befolyásos személyek pártszimpátiájáról stb.

A pártközpont 1934 szeptemberében arra kötelezte a helyi vezetőket, hogy egy ún. propaganda-kérdőív¹⁸⁴ kitöltésével tájékoztassák az országos központot a községükben, városukban működő „társadalmi és egyéb szervezetekről”. A felmérés egy előre eltervezett, de csak az 1935. március–áprilisi választást követően szervezni kezdett nagyszabású akció céljait szolgálta. Gömbös a párton belül azt hangoztatta: a választási harcot követően, „a politikai békeidő építő munkájának napszamosai leszünk”. Ezért az országos központ 1935. júliusi körlevelében leszögezték: a szervezeteknek a „községi, járási és megyei élet minden számottevő

¹⁸³ Gömbös pártja, 137.

¹⁸⁴ Uo. 168–170.

kérdésének kimunkálásában részt kell venniük”. Az indoklás pedig egy mozgalmi párt szükségességét kívánta igazolni:

„A Nemzeti Egység gondolatvilágának megfelelően a szervezeteknek nemcsak a választás előtt és alatt, hanem az úgynevezett »politikai békeidőben« is fokozott mértékben kell munkálkodniuk, hogy a Nemzeti Egység Pártja és annak Vezére: Gömbös Gyula által a Nemzeti Munkatervben kitűzött feladatokat minél hamarabb és minél eredményesebben megvalósíthassák. Ezek a feladatok felölelik az egész magyar életet.”¹⁸⁵

Az ennek jegyében beígért részletes tervek szeptemberre készültek el, s azokat nyolc, összesen majd 200 oldalnyi terjedelmű dokumentumban ismertették meg a különböző szintű szervezetek vezetőivel. A füzetek mindenekelőtt a Nemzeti Egység szervezetének „Társadalmi Tevékenysége” néven említett akció feladatrendszerét és szervezeti struktúráját, illetve kiépítésének menetét, vezetői kiválasztásának elveit és módszereit tartalmazták. A tervekből egy öt, funkcionális szerveződésre (női, ifjúsági, népművelési, gazdasági, propaganda) tagolódó, *négyszintű* (helyi, járási, megyei és országos) szervezet képe bontakozik ki, amely ugyanolyan hierarchikus és centralizált volt, mint maga a párt. A helyben működő csoportok élére a funkciók sikeres ellátása érdekében szakembereket kívántak kinevezni, de kiválasztásukban meghatározó szempont volt a politikai lojalitás. Az öt csoport elvárt tevékenysége lefedte a település lakosságának egész életét.¹⁸⁶

A *női csoportoknak* mindenekelőtt a „különleges női kérdésekkel” kellett foglalkozniuk. Feladatukká tették, hogy települé-

¹⁸⁵ Uo. 241–243.

¹⁸⁶ Uo. 44., 45., 46., 47., 48. és 49. sz. dokumentum.

lésükön minden jóléti akciót ők kezdeményezzenek. Ez a szegénygondozástól (étkeztetés biztosítása a „Nemzeti Egység népkonyhájának” működtetése révén; pénzsegély vagy természetbeni segítség nyújtása) a betegápoláson, egészségügyi tanácsadáson (orvosi ellátás biztosítása, a „Nemzeti Egység beteggondozójának” létesítése), az anya- és csecsemővédelem szervezésén (a „Nemzeti Egység szülőotthonának és napközi otthonának” felállításán) át a börtönbüntetésüket töltők és börtönviseltek gyermekei nevelésének biztosításáig terjedt.

Az *ifjúsági csoportok* legfontosabb tevékenységi területe a fiatal korosztály politikai nevelése, illetve szórakozást szolgáló mulatságok rendezése mellett a testedzés, a település sportéletének szervezése volt. Ennek intézményi keretét biztosította volna a „Nemzeti Egység Testedző Csapatának” létesítése, melybe lehetőség szerint be kellett olvasztani a településen már működő sportegyesületeket. A sportéletnek „a nemzet nagy céljainak megvalósításához szükséges jellemnevelést” is szolgálnia kellett.

A *népművelési csoportoktól* a település teljes kulturális életének szervezését és kizárólagos irányítását várták. Ennek érdekében kellett megszervezniük a Nemzeti Egység műkedvelő gárdáját, énekkarát, zenekarát, szavalókórusát, kölcsönkönyvtárát, népi gyűjteményét (múzeumát), továbbá kultúrpolitikai akciókat, a felnőtteknek ismeretterjesztő előadásokat, tanfolyamokat, kiállításokat, vigalmi rendezvényeket, a gyerekeknek pedig mesedélutánokat szervezniük.

A *gazdasági csoportoknak* az önszegélyezés, a munkaalkalmakat és kereseti lehetőséget biztosító munkaközvetítés, a szükségletek kedvezőbb feltételek melletti kielégítését segítő közös vásárlás (beszerzés) megszervezésével, sajátos mezőgazdasági vagy ipari terméket előállító üzem („Nemzeti Egység Műhelye”) létesítésével, illetve termelésének, értékesítésének

megszervezésével, irányításával, új gazdasági ágak, eljárások meghonosításával, a szövetkezeti élet fellendítésével kellett gondoskodniuk a település gazdasági életének fejlesztéséről, problémáinak megoldásáról.

A *propagandacsoportnak* legfontosabb feladata a NEP helyi tagjainak rendszeres politikai képzését szolgáló vitaesték szervezése volt (l. 22. és 23. kép). Az országosan egységes tematika alapján tartott tanfolyamok célja a „Vezér” ideológiai és politikai nézeteinek elfogadtatása volt, másrészt a NEP és kormánya tevékenységének társadalomra nézve üdvös voltáról kellett meggyőzniük a lakosságot. Biztosítékként az Országos Központi Pártiroda segédanyagokat adott ki, melyekben meghatározták a tárgyalandó témákat, közölték a megtartandó előadások szövegeit, az előadást követően megvitatandó kérdéseket. Sőt, még azt is, milyen ellenvetések várhatóak az adott kérdésben, s azokra milyen válaszokat kell adni. Mindez azt is jelentette, hogy jó részt a pártszervezetekre hárult volna „az egységes magyar világnézet” kialakítása.

Az előírt feladatok elvégzése által a települések NEP-szervezetei nem új funkciókkal gazdagították volna községük, városuk életét, hisz ezek nagy részét ellátták a dualizmus korától kezdve szerte az országban szerveződő, egyházakhoz vagy politikai pártokhoz kapcsolódó, illetve azoktól függetlenül működő egyesületek és az állam által működtetett szervezetek. De nem is ez volt a NEP vezérkarának célja. Ellenkezőleg: a munkacsoportoknak el kellett érniük, hogy az adott területen hasonló feladatokat ellátó civilszervezetek, magánszemélyek vagy csatlakozzanak a Nemzeti Egység Pártja megfelelő társadalmi tevékenységi csoportjához, vagy működjenek együtt vele, de a közös rendezvényekre, akciókra a NEP égisze alatt kerüljön sor, amelyben a társult csoportok, egyének csak közreműködőként

szerepelhetnek. A végső cél az volt, hogy „...a jövőben ezek a *különálló akciók teljesen szűnjenek meg és mindenféle [...] akciót a Nemzeti Egység kezdeményezzen, illetőleg hajtson végre...*”.¹⁸⁷

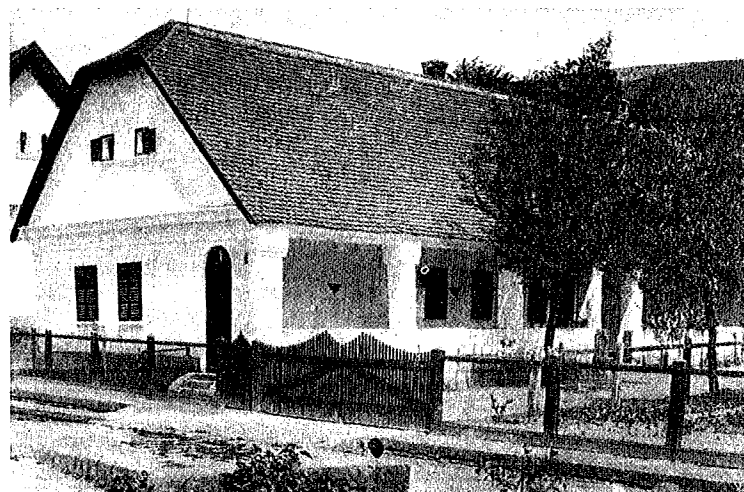
Az új kampánnyal már az egész társadalom szabadidejét szervezték a felnőttektől a gyermekekig. Nyilvánvalóan és bevalótlan a nevelés, általa pedig a politikai befolyásolás érdekében. Azaz mindez politikai célokat szolgált.

Az 1935-ös választásokat követő mintegy nyolc hónapban tehát Gömbös arra tett kísérletet, hogy a választók nagyobb részét tömörítő, az ország majd minden településén helyi szervezettel rendelkező, erősen centralizált, fizetett pártapparátus által irányított, a „Vezér” akaratát érvényesítő kormánypárt segítségével, *az érvényes alkotmányos kereteket megkerülve*, azok sérelmére, a maga céljai szerint szervezze meg a társadalom egészének életét. A NEP vezérkarának e törekvései a magyar politikai életben eddig ismeretlen gyakorlatot igyekeztek meghonosítani. Olyat, amely egyrészt radikálisan beszűkítette volna a társadalomnak, addig az állami korlátozások mellett is érvényesülő, különböző érdekek, hagyományok, politikai célok alapján történő önszerveződési lehetőségeit és általuk megvalósuló érdekérvényesítését. Ez a társadalomszervezés egyúttal a korabeli alkotmányos, illetve törvényes keretek között működő állami intézmények és önkormányzatok jogosítványainak, hatáskörének súlyos csorbítását is jelentette volna – bármiféle jogi (törvényi, rendeleti) felhatalmazás nélkül.

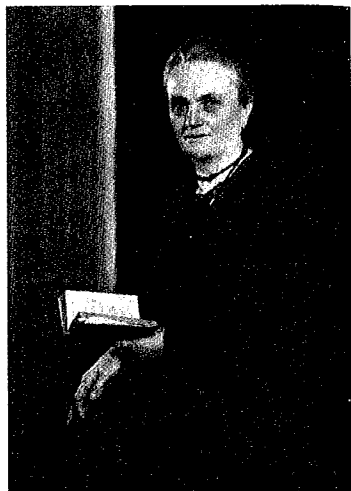
¹⁸⁷ Uo. 298.

1. A szülőfalu, Murga az 1930-as években

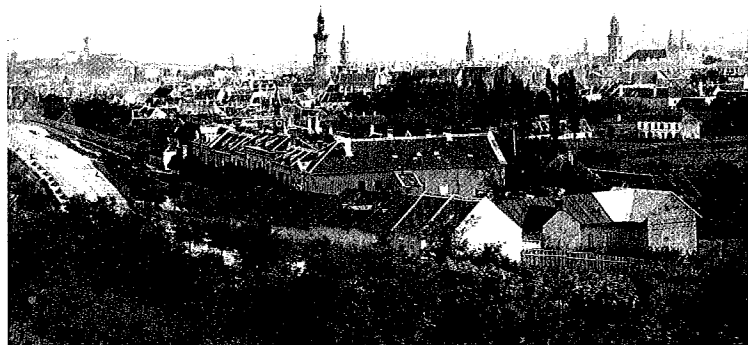
2. Gömbös Gyula szülőháza

3-4. A szülők, Gömbös Gyula tanító az 1910-es években és Weitzel Annamária az 1930-as évek első felében

5. A 12 éves Gömbös Gyula testvéreivel. Középen fent Gömbös Gyula, testvérei (balról jobbra): János (1893), Karolin (1897), Mária (1889)

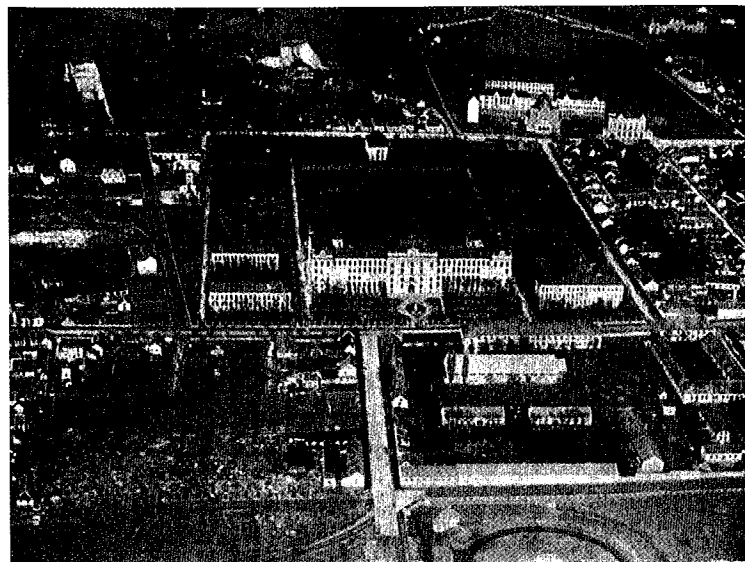
6. Sopron az 1900-as évek elején a Bécsei-dombról fotózva

7. A soproni Evangélikus Lyceum a 19-20. század fordulóján

8. Krug Lajos tanító

9. A pécsi hadapródiskola

10. Gömbös Gyula százados, 1915

FELHÍVÁS!

A Magyar Országos Véderő Egyesület folyóiratot indít, hogy első-
sorban is az ország védő erejével kapcsolatos összes kérdéseket a nyilvánosság
előtt megvitatassa és így ezeket, jelentőségükhöz képest, a közudalomba is átlátszóan
A katonai általános és szakértői körökön kívül foglalkozni kívánunk a politikának
azzal a részével is, mely a hadvezetéssel és a védő erő megszervezésével összefügg.
A pártpolitikánkat, alapszabályainkhoz híven, nem adunk helyett!
Irányzatunk, mint ahogy azt már sokszor kinyilvánítottuk, határo-
zottan nemzeti lesz, mert bízunk a magyar faj erejében és a vallás-
erkölcsi alapra fektetett nemzetevel teljes sikerrel.

A pártizmust, mint veszélyes utópia, elítéljük, mert nem ismeri fel a
haladai akaró népek alpermisszétét, amely a küzdés vágyában nyer kifejezést.
A magyar nép jövője: küzdelem és harc a mindennapi kenyérért,
munkás küzdelem és elkeseredett harc önmaga létéért.

Tudjuk, hogy legfőbb kincsünk, nemzeti önállóságunk egyetlen
biztos óra a nemzeti szellemi áthatott magyar védő erő. Ezért minden igyeke-
zetünk annak tökéletesítésében fog összpontosulni. De ne legyen haderegünk csak
brutális fegyveres erő, hanem legyen elsőrendű nemzetevelítő tényező!

Hogy pedig a hadereg ének a feladatunk megvalósítása, minden intéz-
ményét a hadiadás szellemének kell áthatnia. Lapunk nagy részét tehát
főleg a napirenden lévő katonai kérdések megvitatására tartjuk fenn; e mellett
helyt adunk oly kritikának is, mely az egészséges haladás érdekében a meglevőre
szenvélyességtől ment tárgyilagos bírálatot mond.

Másodszorban közlőnyünk hirdója lesz egyesületünk tevékenységének is,
amivel tanúságot adjuk fenn annak, hogy élünk és valamennyiünk érdekében
serényen dolgozunk.

Ezekkel a szavakkal kívántam szívére bocsájtani folyóiratunkat, a
MOVE-t, mint az egyesület országos elnöke.

Kérem hozzáfársal legmesszebbmenő támogatását!

Gömbös Gyula,

a Magyar Országos Véderő Egyesület országos elnöke.

11. A MOVE I. számának
címdoldala

[illegible]

13. Kozma György zempléni
főispán levele bátyjához,
a belügyminiszterhez

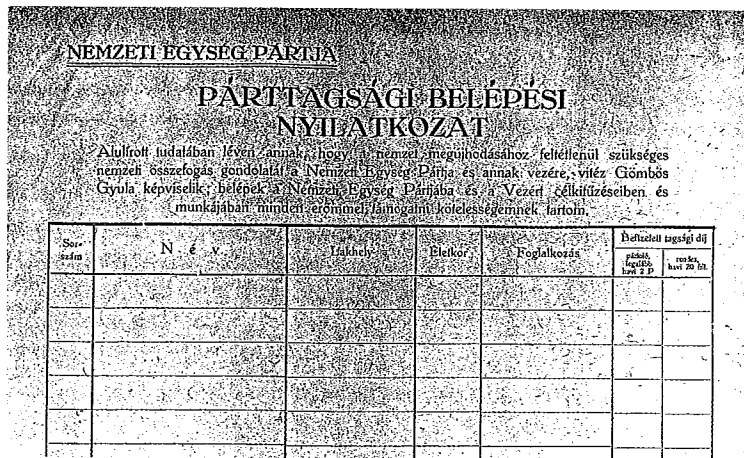
14. Gömbös Gyula
abádszalóki választóival

15. Gömbös
Horthy Miklóssal

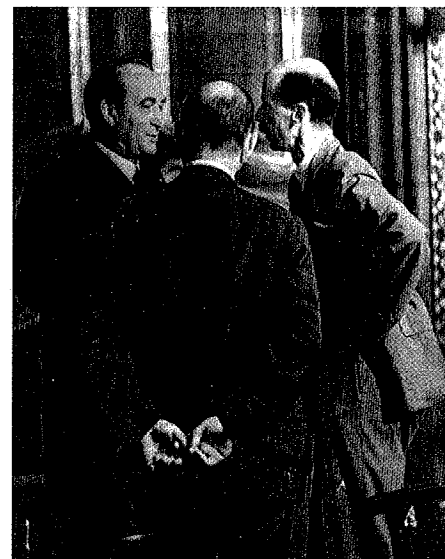
16. Gömbös Gyula a NEP zászlóbontó gyűlésén, Székesfehérvár, 1933. január 14.

17. A NEP párttagsági belépési nyilatkozata

18. Gömbös Gyula Marton Bélával és Bornemisza Gézával a parlament folyosóján

19. Gömbös Gyula Bethlen Istvánnal a parlament folyosóján
1935 elején

NEMZETI EGYSÉG PÁRTJA
VEZÉR

Lajos

munkatársamnak.

Hazánk boldogabb jövőjét biztosítani hivatott Nemzeti Munkaterv megvalósítása céljából olyan munkatársakra van szükségem, akik a nemzet súlyos helyzetében a Nemzeti Egység gondolatától áthatva, lankadatlan kötelességteljesítéssel, minden akadály ellen bátran, férfiasan küzdve, alkotni és győzni tudnak.

Abban a biztos tudatban, hogy ily munkatársra találok, a Nemzeti Egység

Baranya vármegyei
pártvezetésének titkárja
hűségével ezennel megbízom.

Kelt Budapest, 1936. március 6. hó 6. d. n.

Hazafias üdvözléssel:

L. Munkácsy

STADIUM H.T.

20. A pártvezetők Gömbös által aláírt megbízólevele

vármegye.

választókerület.

Vezérem!

A Nemzeti Egység jegyében megvalósítandó Nemzeti Munkaterv végrehajtásának elharcosává történt megbízásomkor ezt a kitüntető bizalmat megköszönöm és

fogadom, hogy..... hűségemet
Vezérem iránti feltétlen hűséggel fogom betölteni.

A közvetlenül vagy közvetve kapott utasításokat komoly fegyelmezettséggel teljesítem és minden igyekezetemmel azon leszek, hogy a belém helyezett bizalomnak teljes egészében megfeleljek.

Fentieket becsületes magyar lelkemre fogadom.

Kelt....., 193..... hó..... n.

(olvasható állásig.)

Nagyméltóságú és Nemzetes

vitéz jákfai GÖMBÖS GYULA úrnak,
a Nemzeti Egység Vezérének

BUDAPEST

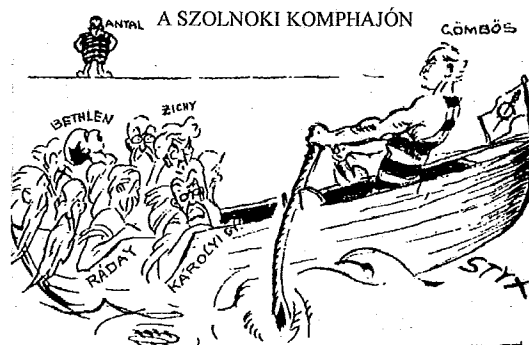
Nemzeti Egység Pártja

21. A kinevezett pártvezetők vezérnek tett hűségesküje

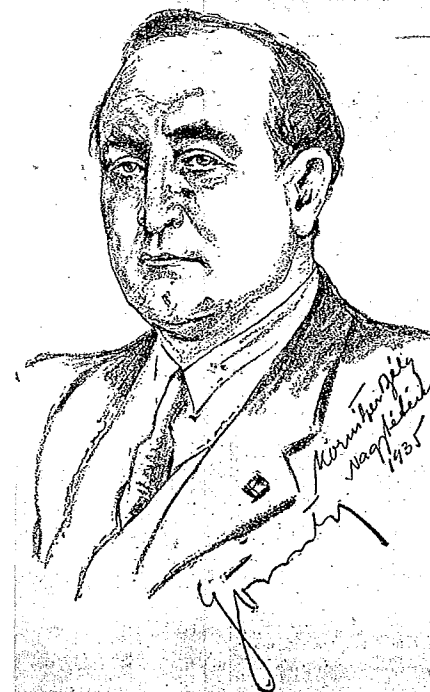
27. Hóman Bálinttal Nagycenken egy Széchenyi-megemlékezésen, 1934

28. Gömbös első látogatása Hitlernél, 1933. június. Mellette jobbra Mecsér Lajos

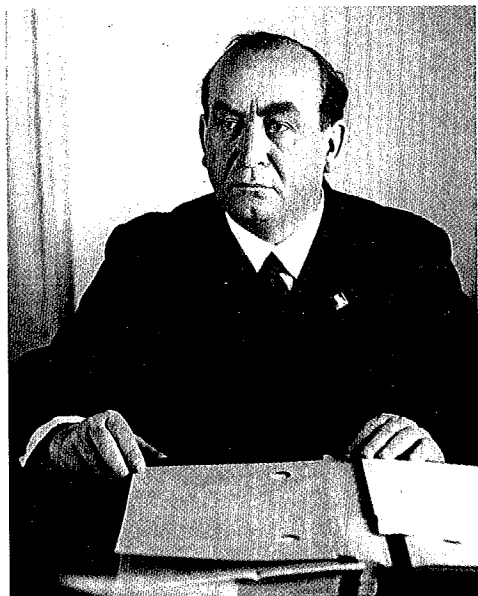

Gömbös: Viszem a rozsdás öregeket az új világba!

29. A 8 Órai Újság
karikatúrája

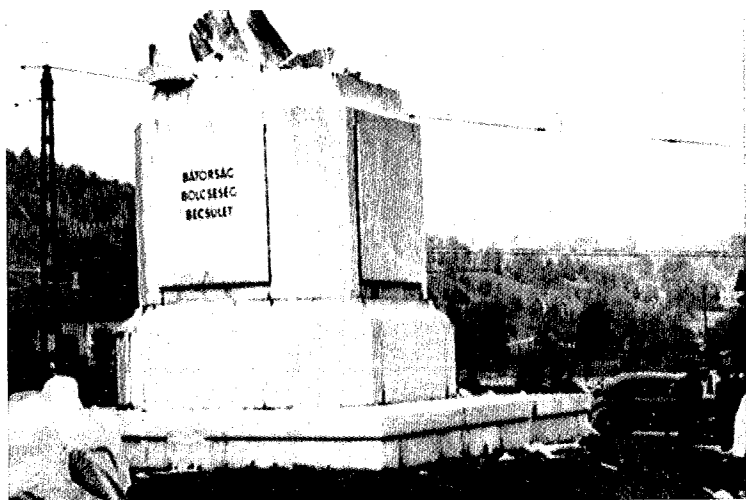

30. Az utolsó grafika
Gömbösről, 1935

31. Az utolsó fotó Gömbösről, 1936. augusztus

32. A Döbrentei téri szobor, felrobbantása után, 1945

„Miniszterelnök akarsz-e lenni vagy Vezér?!”

Pártidentitás – nemzeti identitás – „új magyar állam”

A Nemzeti Egység Pártja szervezetét, működését és funkcióit tanulságos a politikaelmélet egyik fontos szempontja, az identitás, pontosabban a különböző identitások, illetve azok kialakítására irányuló törekvések alapján is végiggondolni.

Azok a szervezési elvek és a konkrét gyakorlat, amelyek a NEP létrehozását és működtetését jellemezték egy új párt, az elődjétől gyökeresen eltérő identitású közösség, úgy is fogalmazhatunk: új pártidentitás kialakítását szolgálták. Ezt alapozta meg tartalmilag a nemzeti radikális program, szervezeti értelemben pedig a tömegpártokra jellemző struktúra, illetve működési elvek. Meghatározó eleme az volt, hogy *az egyéntől elvárták a teljes alárendelődést a közösséggel szemben*. Feltétel nélküli azonosulását nemcsak a *programmal*, az *ideológiával* és a *szervezettel*, hanem személy szerint Gömbös Gyulával is. Az azonosulást pedig a NEP vezetői nemcsak *racionálisnak*, hanem *emocionálisnak* is feltételezték. Mindezek eredményeként pedig a „Vezér” által meghatározott célok megvalósítását szolgáló, *cselekvő közösséggé* kellett (volna) válnia a pártnak.

A Nemzeti Egység Pártjában lejátszódó és annak tevékenysége révén az egész társadalomban elindított folyamat túlmutat egy új pártidentitás megteremtésén. Új, legalábbis fontos új jegyekkel bővített nemzeti identitás kialakítását is célozta. Hangsúlyos eleme volt, hogy a *nemzet felemelkedésének* legfontosabb feltételeként, létezésének domináns elemeként definiálták az *egység* kialakítását – tekintet nélkül a társadalom sokféle tagoltságára. Ennek az egységnek megvalósítója, megtestesítője, szervezeti kerete pedig Gömbös és híveinek retorikája szerint a Nemzeti Egység Pártja (Mozgalma) volt. E logika jegyében: annak, aki a nemzet tagjának vallotta magát, be kellett lépnie a pártba,

vállalva a vele járó kötöttségeket. Ezáltal a *nemzet* azonos lett volna a Nemzeti Egység Pártjával. Az érvelés azonban fordított logikával is megfogalmazódott: az lehet csak tagja a *nemzetnek*, aki tagja a NEP-nek. Mindez a *mi* definícióját, egy sajátos *mi*-tudat kialakítását és súlykolását jelentette.

És ugyanígy az *ők* másféle meghatározását, az identitás újfajta ellenséggéppel történő erősítését is. Ha ugyanis *csak* az lehet tagja a *nemzetnek*, aki tagja a NEP-nek, azok, akik nem tagjai NEP-nek, a nemzethez sem tartozhatnak. E gondolat jegyében kívánta elérni a vezérkar, hogy minden politikai jogokkal rendelkező magyar állampolgár lépjen be a kormánypártba. Azaz: senkit sem tekintettek eleve politikai ellenfélnek, ellenségnek vallása, nemzetisége, „faji hovatartozása”, szociális helyzete vagy akár korábbi/akkori pártállása miatt. Gömbös számos esetben kinyilatkoztatta, hogy a zsidókat és a munkásokat épp úgy „testvérnek” azaz a nemzethez tartozónak tekinti, mint bármely más társadalmi réteg vagy vallásfelekezet tagjait. Feltétele csupán annyi volt, hogy „nemzeti alapra helyezkedjenek”, azaz kövessék a NEP céljait, politikáját. Ellenfélnek minősítettek viszont mindenkit, aki nem azonosult a NEP vezére által megfogalmazott célkitűzésekkel (tekintet nélkül nemzetiségére, felekezetére, szociális helyzetére, addigi NEP-tagságára). Azzal, hogy a NEP magát azonosította a nemzettel, s mindenki mást kizárt belőle, az *ők*-et, nem a nemzeten belüli politikai ellenfélként, hanem a *nemzeten kívül lévő ellenségként* kezelte, nem mondván le persze véglegesen későbbi megnyerésük, a nemzetbe történő bevonásuk lehetőségéről. A nemzeten kívülieknek pedig Gömbösék álláspontja szerint nem lehet joguk beleszólni annak ügyeibe, vagyis nem rendelkezhetnek politikai jogokkal, önmagukat zárják ki a politikai életből.

Ezt fejezte ki Gömbös és híveinek az állam szerepével kapcsolatos koncepciója is. A *Nemzeti Munkaterv* sokat hivatkozott

6. pontja, mely szerint „a közjogi és államigazgatási berendezkedés” egyetlen feladata, hogy „a nemzeti erők maximumát becsáthassa a nemzeti célok megvalósítása érdekében a nemzet vezetőinek rendelkezésére”, még csak sejteni engedte, hogy az államszervezet jelentős átalakítására is gondol az új miniszterelnök-pártvezér. A szándékot sikertelenül próbálta tettekre váltani 1933 elején előterjesztett alkotmányjogi tervezeteivel, melyek az országgyűlés korporatív jellegű átalakítását és a kormányzat hatalmi súlyának növelését szolgálták volna. Az ezzel kapcsolatos célokat mindennél világosabban, mi több, kifejezetten nyersen fogalmazták meg 1933 augusztusában, a NEP Országos Központi Irodájának szervezeti felépítését és munkarendjét szabályozó dokumentumban. A bevezető szerint az iroda feladata:

„[...] a Nemzeti Mozgalom gyakorlati megvalósítása, egész állami életünkbe történő átültetése [...] annak a célkitűzésnek a tudatában [...], hogy egész állami életünknek mihamarabb elválaszthatatlanul egyet kell jelentenie a Vezérnek az ország jövőjét biztosítani hivatott Nemzeti Mozgalomával.”¹⁸⁸

Ez nem jelentett volna mást, mint az államszervezet „Gleichschaltung”-ját, amit Hitler épp ezekben a hónapokban valósított meg Németországban. Ha tervük megvalósulhatott volna, gyökeresen „új magyar állam” létesül, ahogy azt a NEP fő ideológusa, Béldi Béla követelte egy cikkében.¹⁸⁹

¹⁸⁸ Gömbös pártja, 118. (Kiemelés tőlem – V.J.)

¹⁸⁹ Béldi Béla: *Nemzetszervezés*. Különlenyomat a Nemzeti Figyelő 1935. X. 27., XI. 3., 10., 17., 24. és XII. 1. számaiból. 9.

A „Nemzeti Egység Vezére”

A megvalósításnak meghatározó eleme volt a *vezéreszme* érvényesítése.

Gömbös Gyula 1932. október 4-én, kinevezése után négy nappal e szavakkal szólította meg a Magyar Rádió hallgatóit: „Vezérként állok előttetek!” Az üzenet egyértelmű: az *egész nemzet vezéréneként* kívánt bemutatkozni. Nem lehetett szó a kormánypárt vezéről, hisz ezt a tisztet Bethlen több mint három héttel később adta át neki. A rádiószózatban pedig *az ország egész lakosságához szólt*.

A párt dokumentumai 1933 júniusától kezdve nem hagynak kétséget afelől, hogy Gömböst nemcsak a Nemzeti Egység Pártja, hanem az *egész nemzet vezérének* tekintették – de maga Gömbös sem. Számos esetben nyilatkozott úgy, mint 1932. december 4-én, Nagykőrösön:

„A magyar akkor volt erős és nagy, amikor [...] hivatott vezéreire hallgatott. Minél súlyosabb a helyzet, annál szükségesebb, hogy *egy vezér mögött álljon az egész nemzet*...”¹⁹⁰

Vezető munkatársai propagandisztikus megfogalmazásaiban minden, ami 1932. október 1-je után történt, a „Vezér” érdeme volt. Gömbös hirdetett a nemzet érdekeit valóban kifejező programot, ő bontotta ki a Nemzeti Egység zászlaját. Neki köszönhető az ország külpolitikai, „gazdasági helyzetének javulása, belső rendjének megszilárdulása”. Neki lehetnek hálásak a nemzet különböző státusú tagjai szociális helyzetük javításáért. S mindebben rajta kívül senkinek, sem a parlamentnek, sem a

¹⁹⁰ Beszéd a NEP nagykőrösi zászolóbontó nagygyűlésén. In: Gömbös, 2004, 480. (Kiemelés tőlem – V.J.)

kormányzónak, sem a tulajdonos rétegeknek, sem a termelőknek nem volt szerepe. Legfeljebb a kormányt vagy a NEP-et illették dicsérő szavakkal – a „Vezérrel” együtt.¹⁹¹

Személyét olyan tulajdonságokkal ruházták fel, amelyek „fényében” már szinte isteni lényként jelent meg a kortársak előtt, aki „nem csüggedt el a tenger sok nehézség láttán, hanem [...] bátran szembeszállt az országot fenyegető bajokkal”, és „egyszeriben megváltoztatta ezt a kedvezőtlen helyzetet”. Ereje képes volt „történelmi folyamatoknak hatását” érvényesíteni, „erős magyar akarata pedig megtörte a széthúzás átkát”. A nemzethez fűződő viszonyát atyai fensőbbbségként jellemezték, akinek megnyilatkozásaiából „a nemzet iránti mélységes szeretet és féltő gond, a férfias kötelességtudás és államférfiúi lelkiismeret hangja” szólt. Mindezek alapján nyilatkoztatták ki, hogy „a Vezér egyénisége és politikai múltja” az a vonzerő, amely a magyarságot a „Nemzeti Egység táborába vezette”, és biztosítéka a jövőbeni boldogulásnak. Így tehát a magyarság hálát adhat „a Mindenhatónak, hogy az ország sorsdöntő órájában adott a nemzetnek egy államférfiút, Vezérünket, Gömbös Gyulát, aki magyar lelkének nagyszerű erejével felismerte a történelem parancsszavát és rávezette a nemzetet az egyedül helyes útra...”¹⁹²

A sokszor zavaros, érzelmi elemekkel teli megfogalmazásokból egy mitikus vezéralak bontakozik ki, amelynek megalkotása nagyon is racionális célokat szolgált. Erről árulkodott Gömbös első miniszterelnöki nyilatkozata is: „...annak, aki a nemzetet vezeti, ösztönös meglátás révén tudnia kell, hogy merre visz az út, és a nemzetnek is tudnia kell, hogy a vezér mit akar.”¹⁹³ A vezérnek

¹⁹¹ Lásd pl.: *Gömbös pártja*, 12, 27, 30, 31, 33. b) és 36. sz. dokumentumok.

¹⁹² Uo. 151., 175–176., 200.

¹⁹³ A miniszterelnök első nyilatkozata a sajtó képviselőihez (1932. október 1.). In: Gömbös, 1932, 6.

eszerint nem az a kötelessége, hogy megismerje a nemzet (és egyes rétegei, csoportjai) helyzetét, érdekeit, vágyait és azokat szolgálja, hanem kizárólag az, hogy különleges adottságai révén megérezze, mi az egyedül hasznos teendő a nemzet egésze számára. A nemzet tagjai viszont akkor tesznek jót önmaguknak, ha nem szuverén módon cselekednek, saját, illetve társadalmi rétegük érdekei, kulturális vagy vallási eszményeik, nemzetiségi identitásuk szerint, ha hangot adnak gondjaiknak, hanem kizárólag akkor, ha vakon hisznek abban, hogy a „Vezér” ösztönösen megérzi, mi jó a nemzetnek, és fenntartás nélkül követik őt. Gömbös mindezt nemcsak sugallta, hanem el is várta. „Bízzák reám magukat; meggyőződhetek arról, hogy amit akarok, becsülettel akarom. Terveim a nemzet egyetemét szolgálják” – szolt a veszprémi szervezet zászlóbontó gyűlésének résztvevőihöz. Indoklasként arra hivatkozott, hogy a „...rendkívül nehéz és komplikált nemzetközi helyzetben, óriási világerők ütközése közepette, a súlyos belső problémák egész sorával megterhelt, kicsiny Magyarország csak akkor fogja megállni helyét, ha lélekben, célokban és törekvésekben összefogva, egyöntetű falanxként áll azok mögött, akik az alkotmányos tényezők bizalmából állnak az ország élén.” E szavak kimondásakor elsősorban önmagára utalt. Miniszterelnöki kinevezése második évfordulóján elmondott rádiószózata árnyalt stílusán érezni a szövegeit formázó Antal István hatását. Amikor azonban spontán beszédet tartott, az egykori katonatiszt cizellálatlan érveit használta: „...nem ér semmit az a hadsereg, amely engedelmeskedni nem tud...” Ebben a gondolkodásmódban egyrészt az „ösztön” volt hivatott pótolni azt a rendszeres tudást (gazdaságról, társadalomról, történelemről, jogról, politikáról stb.), amellyel a miniszterelnökpártvezér nem, vagy csak korlátozottan rendelkezett. Másrészt valamifajta mitikus vízióval kívánta leszerelni és saját szolgálatába állítani azokat a társadalmi rétegeket, csoportokat, amelyeknek

valós problémáit nem tudta vagy nem akarta megoldani. Ennek érdekében persze – nem bízva maradéktalanul a misztikum hatásában – evilági módszerek alkalmazását is kilátásba helyezte. „Én el tudok járni, s el is fogok járni azokkal szemben, akik akár az én, akár a kormányom tekintélyét akarják csorbítani” – fenyegetőzött Gömbös.¹⁹⁴ Az alapvető cél az volt, hogy a társadalom minden szférájában a „Vezér” akarata érvényesüljön. Azé a vezéré, aki a fenti elgondolások szerint a törvényhozás fölé kerekedő, a közigazgatást és a társadalmat egyaránt uraló végrehajtó hatalom feje. Így módon őt tekintették immár egyes számban a nemzet egyetlen és kizárólagos vezetőjének, akinek rendelkezésére kell, hogy bocsássa a „közjogi és államigazgatási berendezés a nemzeti erők maximumát”. Ezt az igényt fejezte ki Gömbös gyakran emlegetett és a kortársak által gúnyolt szófordulata, mely szerint: „Csak egy pallér, a többi hordja a téglát, s akkor megépül a ház. Bábeli zűrzavarban politikát csinálni és nemzetet vezetni nem lehet.”¹⁹⁵

Ezekben az államról és a vezérről alkotott nézetekben a *parlament* szerepe teljesen formálissá válik. Hatásköre minimálisra szűkül – a *végrehajtó hatalom* jogkörének egyidejű, rohamos kiterjesztésével. Ezt a parlamentet is egyetlen, a többi pártot felszámoló vagy teljesen háttérbe szorító *kormánypárt* uralja, amely révén az államhatalom a társadalom egésze fölé tud kerekedni, tetszése szerint szabályozva annak működését. A párt meghatározó vonása pedig az, hogy benne a „Vezér” (pártvezér és miniszterelnök egy személyben) akarata korlátlanul érvényesül. Egy ilyen

¹⁹⁴ A miniszterelnöknek az Egységes Párt értekezletén tartott első beszéde (1932. október 5.). In: Gömbös, 1932, 17–18.; Felvirrad még a magyarok napja! *Budapesti Hírlap*, 1933. január 17. 3.; Beszéd a NEP veszprémi zászlóbontó nagygyűlésén. In: Gömbös, 2004, 496.; Beszéd a Turul Szövetség dísztáborán. In: Gömbös, 2004, 598.; Rádióbeszéd miniszterelnöki kinevezése második évfordulóján. In: Gömbös, 2004, 621–622.

¹⁹⁵ Gömbös beszéde Imrédy Béla jászberényi választási nagygyűlésén. In: Gömbös, 2004, 509. Uo. 509.

feltételek között működő parlamentnek a végrehajtó hatalmat ellenőrző esetleg fennmaradó szerepe lényegében nem jelenthetett volna többet, mint a „Vezér” (a parlamentet uraló párt vezérének) *kontrollját önmaga* (a miniszterelnök) *felett*. Gömbös államról alkotott felfogása, a NEP-szervezés gyakorlata tehát nem más, mint egy *diktatórikus vezéri állam* programja és kezdeti realizálása. Olyan államé, amelynek sem kiépítése érdekében, sem működése idején Gömbös tervei szerint nem alkalmaznak fizikai terrort. A hatalom más eszközeit (közigazgatás, adóvégrehajtás stb.) és a modernizáció adta lehetőségeket (sajtó, tömegközlekedés, hírközlés stb.) azonban felhasználták Gömbösék annak érdekében, hogy a szigorú szervezeti elvek alapján működő Nemzeti Egység Pártjába tereljék a lakosság mind nagyobb részét, hogy abban ezáltal megvalósuljon a magyar nemzet lelki, majd politikai egysége, az „Isten adta Vezér”, Gömbös politikai koncepciójának megfelelő tartalommal.

Ez a Gömbös terveiben testet öltő szisztéma nem más, mint az 1920-as évek elején általa megfogalmazott elgondolás, a „lelkek feletti uralmon alapuló” diktatúra részletes kifejtése és megvalósítási kísérlete.

Gömbös és hívei tehát nemcsak a társadalmat kívánták azonosá tenni az általuk szervezett új kormánypárttal, hanem az államot is. Ez azt is jelenti, hogy *a korábbtól eltérő nemzeti és állami identitás kialakításának igénye nem csupán fontos és markáns eleme az új pártidentitásnak*. A képlet sokkal többet jelent: az ily módon kialakuló új pártidentitás lényege a vezér akaratát feltétel nélkül érvényesítő párttal azonosá váló államszervezet, s az így létrejövő alakulat által korlátlanul uralt társadalom. Ez a korszak szélsőjobboldali totális diktatúráinak lényegi vonásait idézi.

Összegzésként érdemes Bakk Miklós gondolatait idéznünk: „A nemzeti mivolt, a nemzeti identitás több mint a cselekvő

közösségek keletkező identitása, ugyanis a modernitás körülményei között a nemzeti keret minden közösségi cselekvés végző horizontja vagy biztosítéka. Egyrészt lehetővé teszi, hogy a – tisztán a cselekvés útján konstituálódó – politikai identitások racionálisan kiegyezzenek a »közös érdekek« és a »közös célok« jegyében, másrészt a »nemzet« a maga teljességében nem tud sohasem cselekvő közösséggé válni (intézményesülni), mindig »kihelyezi« valamilyen cselekvőképességgel rendelkező csoportjába.”¹⁹⁶

Ez a helyzet érvényesült Magyarországon az 1930-as évek első felében is, amikor a kormánypárt felhatalmazást kapott a választóktól arra, hogy törvények alkotásával és az általa is ellenőrzött kormányzat révén realizáljon közös, a párton túlmutató nemzeti érdekeket. Gömbösék azonban nem élni akartak ezzel a lehetőséggel, hanem megváltoztatni a kialakult kereteket. Nem pusztán a nemzet „cselekvőképességgel rendelkező csoportja” kívántak lenni, hanem a párttal akarták azonosá tenni a nemzetet és annak politikai intézményrendszerét, az államszervezetet.

A kísérlet azonban sikertelen maradt. Többek között azért, mert a mintegy kétmillió regisztrált párttag ellenére nem valósult meg a kollektív identitás érvényesülésének alapfeltétele, az *ti.*, hogy „a csoport tagjai folyamatosan hitet tesznek mellette”, mégpedig nemcsak szóban, hanem tettekkel is. A hatalomgyakorlás jogának „kihelyezése” azt is jelentette, hogy a felhatalmazó „nemzet” minden korlátozási kísérlet ellenére, intézményes keretek között és informális módszerekkel legalább részlegesen ellenőrzése alatt tarthatta a felhatalmazottat. Annál is inkább, mert ehhez az eszközöket a lényegében változatlan állami intézményrendszer biztosította.

¹⁹⁶ Bakk Miklós: *Politikai közösség és identitás*. Komp-Press Kiadó, Kolozsvár, 2008, 161.

Ellenzéki nyomás és konfliktusok a kormánypártban

Gömbösnek mindvégig változó erejű ellenszéllel kellett számolnia tervei megvalósítása során. Nem csak a képviselőházban és azon belül saját pártja képviselőcsoportjában, amelyben az átalakított pártvezetésnek biztosított irányítási és ellenőrzési jogosítványok sem tudták ellensúlyozni Bethlen befolyását. Ez a helyzet 1934–1935 fordulójáig azért sem okozott konfliktust Gömbös és elődje között, mert a kormány nem terjesztett a konzervatív-liberális többségű képviselőcsoport számára elfogadhatatlan törvénytervezeteket az országgyűlés elé. S ha a miniszterelnök tett is ilyen kezdeményezést, mint például a kormányzati struktúra és az országgyűlés korporatív jellegű átalakítása esetében, azt már miniszterei blokkolták. Ellenszél tehát a kormányon belül is előfújhatta terveit.

Ez volt, mint láttuk, a pártszervezés egyik alapvető indítéka. Ám e téren is jelentős, helyenként áthághatatlanak bizonyuló akadályokkal kellett megküzdenie. Mindenekelőtt azért, mert a gazdasági, társadalmi és politikai válság hatásai nem az egység megteremtése, hanem a polarizáció számára biztosítottak kedvező feltételeket. Ezt jelezte a meglévő politikai pártok aktivizálódása mellett újak létesülése, illetve esetenként látványos erősödése. A Gömbös-kormány időszakában főként a Független Kisgazdapárt és a gombamód szaporodó nemzetiszocialista típusú pártok voltak a legfőbb riválisok. Mindkét irányzat azáltal, hogy a NEP által is meghódítani kívánt társadalmi rétegeket vonzottak, utóbbiak pedig azért is, mert Gömböshöz hasonló, de nála radikálisabban megfogalmazott elveket vallottak, melyeket ráadásul nyíltan hirdettek. A szociáldemokrata párt és a szakszervezetek ekkor még változatlanul érvényesülő befolyása a nagyüzemek munkása-inak jelentős hányadát tartotta távol a kormánypárttól.

A politikai riválisoknál is szélesebb körben és főleg szervezet-
tebben akadályozta a pártszervezők munkáját a katolikus egyház. A püspökök visszatartották papjaikat és a katolikus tanítókat a pártban betöltendő vezető tisztségek vállalásától. Ezzel alapvetően megnehezítették a helyi szervezetek megalakítását és eredményes működését. A hívek jelentős része ugyanis papjai példáját követve nem lépett be a NEP-be, másrészt emiatt sok helyen nem tudtak megfelelő felkészültségű vezetőket állítani a szervezet élére – különösen az apró falvakban, ahol legfeljebb a pap és/vagy a tanító képviselte az értelmiséget.

Az ebből fakadó nehézségek taktikázásra, külső támogató keresésére is késztették-kényszerítették Gömböst. E támaszt pedig a régi barátban, Eckhardt Tiborban és az általa irányított Független Kisgazdapártban találta meg. Az 1933 végétől folyó előkészületek után 1934 májusában született megegyezés szerint a titkos választójog alapján lebonyolítandó választások révén közös erővel távolították volna el a hatalomból a Bethlen vezette konzervatív erőket. Eckhardték abban is reménykedtek, hogy a miniszterelnök jelentős számú mandátummal honorálja majd „szolgálatukat”. A köztük létrejött szövetséget erősítette az is, hogy a kormány a külpolitikai kérdésekben jártas Eckhardtot nevezte ki Magyarország képviselőjének a Népszövetségbe. Már az előzetes tárgyalások során érzékelhető volt, hogy a kisgazda képviselők elsősorban Bethlent és kormányzását tették felelőssé az ország bajaiért, miközben Gömböst és kormányát nem támadták. Eckhardték Bethlen-ellenes megnyilvánulásainak hevessege és hangnemének durvulása 1935 első hónapjaiban érte el csúcspontját. Hasonló célt szolgált az „Új Szellemi Front” keretében a népi írókkal kötendő szövetség hamvába holt kísérlete.

Mindez jelzésértékű volt Bethlen számára, aki értesült a titkos megállapodásról is. Nem véletlen, hogy a kisgazdák

támadásai nyomán elsősorban nem Eckhardttal, hanem Gömbössel éleződtek ki vitáik. Annál is inkább, mert okkal sérelmezte, hogy a párt ügyeinek intézésében hónapok óta mellőzték a kilenc tagú pártvezetőséget, amelyben Bethlen és őt híve alkotott többséget, és a döntéseket kizárólag a Gömbös, Sztranyavszky és Marton alkotta pártelnökség hozta. E viták végeredményeként került sor március elején a képviselőház idő előtti feloszlatására és a március végi, április eleji választásokra. Gömbös elérte célját: Bethlen távozott a kormánypártból, két híve, Kállay Miklós és Keresztes-Fischer Ferenc pedig a kormányból. A legfontosabb azonban az volt számára, hogy nemcsak a NEP 70%-os többségét tudta biztosítani, hanem saját híveinek elsöprő többségét is a kormánypárt képviselőcsoportjában.

A vágyott állapotot, a „nemzeti egységet”, azonban ez sem teemtette meg. Mindenekelőtt azért nem, mert Bethlen és híveinek kiszorításával nem csökkentette, hanem növelte politikai ellenfeleinek körét és számát. És nemcsak velük, hanem a kisgazdákkal is, akik csalódtak Gömbösben, mert nem vitte a törvényhozás elé a választójogi törvény módosítását, márpedig a Független Kisgazdapárt részben ettől remélhette a rá voksolók számának és arányának növekedését, így pedig a remélt számú mandátumot sem tudták megszerezni. Ezzel Gömbös egy csapásra egyik legharcosabb politikai ellenfelévé tette iménti szövetségését. Eckhardt már az új képviselőház 4. ülésnapján azzal vádolta meg a kormányfőt, hogy a választás során alkalmazott módszerek, hatósági visszaélések révén „országunk a *pártállam* visszataszító állapotába süllyedt”.¹⁹⁷ A köztük kialakult ellentét odáig fajult, hogy Eckhardt 1936. április 2-án a külügyi bizottság ülésén Gömböst „unintelligens külpolitikai kontárnak”

¹⁹⁷ Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés képviselőházának naplója. I. kötet [1935. május 2.] 16. (Kiemelés tőlem – V. J.)

és „közönséges sviháknak” titulálta, külpolitikai lépéseit pedig „szemfényvesztő svihákságnak” minősítette. A durva, személyes sértésnek párba lett a vége, amely az egyszeri golyóváltás után a két fél sérülése nélkül zajlott le.¹⁹⁸ A gömbösi politikára érkezett ellenzéki reakciók azért tűnhettek kezdetben különösen veszélyesnek, mert kiderült, hogy a miniszterelnököknek sikerült egy táborba tömörítenie addig egymással is vitatkozó ellenzékét.

Ugyanakkor már a részletes választási eredmények is jelezték, hogy nem sikerült megvalósítani a nemzeti egységet szűkebb értelemben, a Nemzeti Egység Pártján belül sem. Miközben a párt tagjainak száma kétmillió körül mozgott, mindössze 907 807 fő szavazott NEP jelöltjeire, szemben az ellenzéki jelöltekre leadott 1 041 441 szavazattal. Ez akkor is kudarcnak számít, ha figyelembe vesszük, hogy a 199 nyílt szavazásos választókerület közül 53-ban, egyetlen jelölt lévén, nem került sor szavazásra. Baranya megyében például volt olyan választókerület, amelyben a NEP-tagok mintegy ötödrésze, és a 31 település közül 20-ban a vezetők egy része nem saját pártja hivatalos jelöltjére szavazott.¹⁹⁹ Az a mintegy száz képviselő pedig, akiket egyértelműen Gömbös híveként tartottak számon, hamarosan több érdekcsoportra oszlott, melyek egymáshoz fűződő viszonyát egyes kérdésekben éppúgy jellemezte a vita és széthúzás, mint másokban az együttműködés. Ilyen háttérrel pedig meglehetősen reménytelen vállalkozásnak tűnt az egész nemzet egységének megteremtése.

Mindezek következtében nemcsak az ellenzék részéről érték a korábbinál is hevesebb támadások a kormányt és a NEP-et, annak vezérével együtt, hanem a párton belül sem azonos módon reagáltak Gömbös és megbízhatóbb munkatársainak kezdeményezéseire.

¹⁹⁸ Antal I. emlékiratai, 460–461.

¹⁹⁹ MNL BML NEP adm. NEP 1934–1935. A hegyháti járás főszolgabírójának jelentése (16/eln. 1935.).

Többen a diktatúra kiépítésére irányuló törekvésekkel vádolták a miniszterelnök-pártvezért, és kiváltképp élesen bírálták a pártszervezés gyakorlatát, illetve a hozzá kapcsolódó célokat. Ezek a támadások mindenekelőtt az 1935 nyarán induló társadalomszervezési kísérlet ellen irányultak. Alig kezdődött meg a társadalmi csoportok szervezése, széles körű ellenállás bontakozott ki vele szemben. Nem csak az ellenzéki pártok és sajtó részéről. Akciót indított ellen, minden bizonnyal Horthy jóváhagyásával Kozma Miklós belügyminiszter, Gömbös barátja és politikai híve is. A NEP társadalmi tevékenységével kapcsolatos útmutatókra emlékeztetve, azok ügyében főispáni értekezletet hívott össze. Levelében a NEP megyei elnöki tisztségét is betöltő, s ekkor már többségükben Gömbös hívének számító főispánokat az alábbi instrukcióval látta el:

„Amennyiben addig is kételye támadna abban a tekintetben, hogy a szervezési utasítások egyes pontjai a közigazgatási ügyintézésben zavart okozhatnak, vagy éppen a közigazgatási hatóságok feladatukra vágó tevékenységet állapítanak meg, vagy charitatív s népegészségügyi téren keresztelhetnének a hatóságok ügykörét, ez esetben hasson oda, hogy a kérdéses pontok végrehajtása egyelőre folyamatba ne tétessék.”²⁰⁰

A tanácskozáson részt vevő főispánok többsége elvben támogatta a párt szervezeteinek folyamatos működtetését, sőt, a „társadalmi munkába való beállításukat” is. A részleteket illetően azonban, különböző mértékben és eltérő hangsúlyokkal ugyan, aggályaiknak és ellenvetéseknek adtak hangot. Többen határozottan elleneztek a karitatív, a kulturális és a sporttevékenység teljes kisajátítását a NEP helyi szervezetei által. Ebben egyrészt a

²⁰⁰ MNL Csongrád Megyei Levéltár Szentesi Levéltára, IV. B. 401/a (főisp. biz.) 470./1935. – Kozma Miklós belügyminiszter levele a főispánoknak (1935. december 2.).

közigazgatás hatáskörének megsértését látták, másrészt úgy vélték, hogy indokolatlan a kormányzathoz, a főispánokhoz többnyire lojális egyesületek korlátozása.²⁰¹ Mindezzel az ülésen részt vevő Marton Béla Gömbös által támogatott és szorgalmazott koncepciójának alapvető elemeit kérdőjelezték meg.

Ezzel egy időben határozottan felléptek a Marton-féle szervezőmunka ellen a nagytőke NEP-en belüli képviselői is, és annak fenntartása esetén kilépésüket is kilátásba helyezték. December végén Shvoy Kálmán nyugalmazott tábornok, a NEP szegedi országgyűlési képviselője levélben figyelmeztette Gömböst, hogy a bírált szervezési gyakorlat miatt feszült hangulat alakult ki a pártban, amely a Marton Béla körül csoportosuló fiatalok és az idősebb politikusok között harc veszélyét vetíti előre. Az utóbbiak nagyobb számban történő bevonását javasolta a vezetésbe a főtítkárra túlhatalmának ellensúlyozására.²⁰²

Ezt követően gyengültek a szervezőmunkát irányító Marton pozíciói. A vezér ugyan kiállt híve és az általa gyakorlatba átültetett pártszervezési elvek mellett, az Országos Központ 1936. januári körlevelében²⁰³ azonban már új tartalommal és hangnembben adtak utasítást a társadalmi csoportok munkáját szabályozó irányelvek értelmezéséhez. Ezek szerint a *női csoportok* feladata a községekben eredményesen működő jóléti intézmények segítésére korlátozódott, az *ifjúsági csoportok* önálló sportegyesületet nem létesíthettek, a meglévőket kellett támogatniuk. A *nép művelési csoportoknak* kizárólag olyan területeken kellett/lehetett akciókat szervezniük, amelyeken anyagi eszközök hiánya miatt a helyi közigazgatás által szervezett népművelési bizottságok nem

²⁰¹ MNL OL K429 1936–86. Kozma-iratok. 19. csomó 3. dosszié. A főispáni értekezlet jegyzőkönyve. 1935. december 12.

²⁰² Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata 1918–1945. Sajtó alá rendezte: Pernecki Mihály. Kossuth Kiadó, Budapest, 1983, 143.

²⁰³ Gömbös pártja, 343–347.

tudták teljesíteni feladataikat. A *gazdasági csoportok* sem folytathattak olyan tevékenységet, amely „valamely helybeli foglalkozási ág érdekeit veszélyezteti, avagy hatósági feladatot képez”, és nem indíthattak önálló vállalkozást. Ezek az utasítások egyrészt a főispánok követeléseinek teljesítését, másrészt az eredeti cél lényegének legalábbis átmeneti feladását jelentették.

Gergely Jenő – kortársi vélemények alapján – a pártszervezést Marton művének tekintette, amivel felmenteni igyekezett Gömböst az ezzel kapcsolatos felelősség alól. Ezt fejezte ki, hogy a kortársak az általuk nemkívánatosnak tartott jelenségeket a „*martonizmus*” kifejezéssel illették, miközben senki sem beszélt „*gömbösizmus*”-ról. Eröss Zsolt azonban meggyőző elemzésekkel bizonyította, hogy e tekintetben bűnbakképzésről van szó, hisz a centralizáltan működő pártban nem születhetett döntés Gömbös jóváhagyása nélkül. A Gergelyéhez hasonló feltételezéseket maga Gömbös cáfolta, amikor a sokak által támadott Marton mellett is kiállva hangsúlyozta: „...a párt nemcsak akkor kell, hogy dolgozzék, amikor választási előkészületek vannak, hanem állandóan.” 1936. augusztus 8-án, hosszú betegszabadságáról történt visszatérése után tartott sajtótájékoztatójának hangsúlyos eleme volt a pártszervezés kérdése. A spanyol polgárháborúból azt a tanulságot vonta le, hogy „a jövőben *még fokozottabban szükség lesz az összefogásra*, polgári alapon, *a mi világnézetünk szerint*”. Ismét megerősítette korábbi álláspontját: „Egyébként nem tudok elképzelni politikai mozgalmat szervezkedés nélkül.” Antal István szerint ezekben a napokban „kiadta az utasítást, hogy a nyári parlamenti szünetet a pártszervezés, illetve a nemzeti egység propagálása szempontjából a legerőteljesebben használja fel a pártvezetőség és a pártadminisztráció”. Ez pedig a Martonnak tulajdonított pártszervezési és működtetési szisztéma lényege volt. S a főtitkár lázasan munkához is látott, hogy a

régi hévvel folytassa az országos központ bővítését, illetve az ekkorra meggyengült vidéki szervezetek erősítését és aktivizálását. Gömbös még a müncheni szanatóriumba történő elutazása előtti napokban is „megadta a további pártszervezkedés irányelveit” az országos központ vezető munkatársainak.²⁰⁴ Mindez azt jelenti, hogy a „*martonizmus*” valójában „*gömbösizmus*” volt.

Bukás helyett halál

Amikor ezek a politikai csatározások zajlottak, Gömbös Gyula már nem volt teljes értékű harcos. A szellemi viaskodásban még részt tudott volna venni – ha nem is az ország politikai vezetőjétől elvárható intellektuális fegyverzettel, fizikuma azonban egyre kevésbé bírta a megpróbáltatásokat. Vesebaja évek óta gyötörte. Már 1930–1931 fordulóján vendégségben is csak limonádét fogyasztott a kulináris élvezeteket egyébként nem megvető miniszter, mert makacs vesekövei miatt nem ihatott alkoholt. A veseproblémákkal is összefüggő magas vérnyomás szintén évek óta rombolta szervezetét, amelyet részben a feszített munkatempó és a miniszterelnöki teendőkkal járó állandó idegfeszültség idézett elő, illetve erősített. A vesegörcsök okozta rosszulletek 1935 vége felé egyre gyakrabban jelentkeztek. 1936. április 21–24. között zajló római tárgyalásain már kénytelen volt néhány nem hivatalos programot lemondani, hazafelé pedig a vonaton rosszul lett. Ezt követően még kísérletet tett a munka folytatására, néhány héttel később, május 15-én azonban orvosai tanácsára kénytelen volt hathetes betegszabadságra vonulni. Ebben az időszakban teljesen kivonult az aktív politikai életből. Miniszterelnöki teendőinek ellátásában

²⁰⁴ *Függetlenség*, 1936. március 14., augusztus 11., *Antal I. emlékiratai*, 480–481.; 489.

Darányi Kálmán földművelésügyi, mint honvédelmi minisztert pedig Kozma Miklós belügyminiszter helyettesítette. Augusztus 8-án tért vissza ismét hivatalába, abban a reményben, hogy tartósan el tudja látni feladatát. Ennek megfelelő elánnal látott munkához. Nemcsak miniszterelnöki és honvédelmi miniszteri feladatainak ellátását vette vissza, hanem még a szabadságon lévő Kozma belügyminisztert is helyettesíteni akarta. Szervezete azonban nem bírta a korábban megszokott terhelést.

Ám nemcsak egészsége roppant meg, hanem a kormányzó iránta tanúsított bizalma is. Horthy egyre inkább rossz szemmel nézte Gömbös politikai lépéseit, és aggódott azok kedvezőtlen hatása miatt. Ebben éppúgy szerepe volt a pártszervezés körül zajló vitáknak, a kormányzóhoz változatlanul közelálló politikussokkal, Bethlennel és másokkal kialakult konfliktusainak, munkakapcsolatuk, együttműködésük romlásának, mint a miniszterelnök – az ő tekintélyét is veszélyeztető – „vezérkedésének”. Emiatt vette fontolóra már 1936 elején, majd tavaszán, hogy lemondásra szólítja fel a Gömböst, aki így bukott politikusnak számított. Horthy csak Gömbös rossz egészségi állapota miatt változtatta meg elhatározását.²⁰⁵

Gömbös azonban optimista volt: egyrészt nem számolt lemondásával, másrészt hitt – hinni akart – gyógyulásában. Még szeptember 3-án is, amikor a mátyusföldi repülőtérre felszállt arra a katonai repülőgépre, amely utolsó külföldi útjára, Münchenbe szállította, hogy a város melletti Neuwittelsbachban lévő Nymphenburg Krankenhausban ápolhassák. Legalábbis ezt az optimizmust érezte környezetével. Annak tagjai azonban másként látták a helyzetet. Nemcsak felesége és családja szemlélte növekvő aggodalommal állapotát. A barát és közvetlen

munkatárs a repülőtérre búcsúzva úgy látta, „a miniszterelnök lesoványodott, sápadt és mély barázdákkal szántott arca, mélyen beesett, fénytelen szemeivel már kezdte magára öltetni a »facies hippocratica« [a haldokló arckifejezése] riadt vonásait”.²⁰⁶

Legbelül Gömbös is érezhette, hogy nem fogja tudni befejezni a megkezdett művet. Erre utal az is, hogy elutazása előtt mintegy politikai végakaratként levélben egyik bizalmas munkatársára, Sztranyavszky Sándorra, a képviselőház elnökére bízta három alkotmányjogi terve, a kormányzói jogkör újabb bővítését és a felsőház jogkörének kiszélesítését szolgáló, illetve a választójogi törvény előkészítését. Utóbbi esetében pártközi értekezlet megszervezését is fontosnak tartotta.²⁰⁷ Politikusként ez volt utolsó tette.

Állapota oly súlyossá vált, hogy hiábavalónak bizonyultak az újabb kezelések, és nem használt az idegen környezet, az ott biztosított teljes nyugalom sem. 1936. október 6-án reggel 8 óra 20 perckor elhunyt.

Müncheni búcsúztatását, holttestének útját Magyarorszáig, itthoni fogadtatását, és végül a temetést a legnagyobb államférfiaknak kijáró gyászpompa kísérte. A bajor fővárosban a királyi palota császári udvarában ravatalozták fel, ahonnan ágyútalpon, katonai díszkísérettel szállították a pályaudvarra. A koporsót Hitlerrel az élen a birodalmi kormány tagjai és vezető tábornokok kísérték. Bécsben Schuschnigg kancellár és a kormány vett búcsút tőle, a határon pedig a magyar kormány küldöttsége fogadta. Valamennyi napi- és hetilap terjedelmes, méltató nekrológokat közölt az elhunyt miniszterelnökről, és a különböző pártok vezető politikusai is ilyen szellemben nyilatkoztak. Még az ellenzéki lapok többsége is – jóllehet, saját politikai látószögükből értékelve a miniszterelnök tevékenységét.

²⁰⁵ Horthy Miklós: *Emlékirataim*. Európa – História, Budapest, 1990, 182–183.

²⁰⁶ Lázár, 1995, 175.; *Antal I. emlékiratai*, 473–478., 488., 495.

²⁰⁷ *Függetlenség*, 1936. szeptember 2. 1.

Részletes beszámolókat közöltek a megemlékezésekről és a külföldi visszhangokról. A Nemzeti Egység Pártja gyászulésen vett búcsút, a párt összes képviselője, felsőházi tagja és a főispánok részvételével. A végső búcsúztatásra és a temetésre 1936. október 10-én, szombaton került sor. Az elhunytat az Országház kupolacsarnokában ravatalozták fel. Horthy kormányzóval az élén az ország vezető politikusai, az egyházi, katonai és kulturális elit tagjai, jeles külföldi politikusok, köztük kormányfők és külügyminiszterek tisztelegtek a koporsó előtt. Raffay Sándor evangélikus püspök, Darányi Kálmán, a miniszterelnök helyettese, gróf Széchenyi Bertalan, a felsőház képviselője, Sztranyavszky Sándor, a képviselőház elnöke és Ivády Béla, a NEP elnöke mondott gyászbeszédet. A Kossuth teret és a környező utcákat betöltötte a tömeg, százezrek sorakoztak az Országháztól a Kerepesi temetőig vezető út mellett.²⁰⁸

A gyász napjaiban csupa méltató szó, az elhunyt miniszterelnök nagyságát hirdető mondat hangzott el a megemlékezések során és jelent meg az újságok lapjain. Egy kiemelkedő, a nemzete üdvéért áldozatkész munkát végző, egészségét sem kímélő államférfi képe rajzolódott ki belőlük. Ugyanúgy, mint azokból a beszédekből és pártdokumentumokból is, melyekkel a NEP vezetői a „Vezér” nagyságáról igyekeztek meggyőzni az előző években a párt tagságát és a társadalom más tagjait is. A bíráló hangok kegyeletből nagyrészt elnémultak.

Néhány nap elteltével, majd évek múlva a visszaemlékezésekben azonban egymást követően jelentek meg a sokszínű vélemények, amelyek összességében sokkal változatosabb képet vázoltak föl Gömbös Gyuláról. Egyesek változatlanul istenítték,

²⁰⁸ A gyászról és a temetésről lásd többek között *Antal I. emlékiratai*, 495–497.; *Függetlenség*, 1936. október 7., 8., 9., 11.; *Budapesti Hírlap*, 1936. október 9.; *Nemzeti Figyelő*, 1936. október 11.; *Népszava*, 1936. október 11.

mások ördögi tetteket tulajdonítottak neki. Olyan, korábbi harcostársait, barátait, például Eckhardt Tibort, Bajcsy-Zsilinszky Endrét is maga ellen fordította, akikkel évekig együtt küzdöttek a közös cél, a nemzet egységének megteremtéséért. Ez pedig azt bizonyítja, hogy a nemzet egységének megteremtése helyett annak megosztottságát növelte.

MILYEN POLITIKUS VOLT GÖMBÖS?

A társadalom megosztottsága tükröződött Gömbös megítélésében is. Mind kortársai, mind az évtizedekkel későbbi politikusok és történelem iránt érdeklődő laikusok körében találhatók olyanok, akik vagy istenítették, vagy kárhoztatták a miniszterelnököt nézetei és megvalósított politikája miatt. A fentieket áttekintve miként értékelhetjük Gömbös Gyula pályáját és tevékenységét szakmai szemmel?

Másolt-e Gömbös, vagy „magyar úton járt”?

Kritikusai közül sokban ott bujkált a kétely vagy fogalmazódott meg a „bizonyosság”: Gömbös, állításaival szemben, nem magyar nemzeti politikát gyakorolt, hanem idegen mintákat követett. Azt, amit a nemzetiszocialista Hitler valósított meg Németországban és főleg amit a fasiszta Mussolini Olaszországban.

„Ahogy Olaszországból nem lehet a narancsfát idehozni, mert az a magyar talajban nem élhet meg, úgy a német rendszert sem lehet átültetni a magyar életbe, mert az itt nem virágozhat ki.” Ezekkel a szavakkal utasította el Gömbös Gyula miniszterelnök a vádat, hogy az olasz és a német diktátor politikáját követi, módszereit alkalmazza. E véleményeket maga Gömbös is megalapozta néhány kijelentésével. Nyíltan vallotta a Ducét példaképének: „Mussolini alakja erőt és energiát sugároz, szeme pedig szellemet, zsenialitást és derűt áraszt szerteszét [...] *Én szívesen vallom őt mintaképemnek, és szívesen tekintek rá, mint akinek példáját érdemes követnünk.*”²⁰⁹

²⁰⁹ Gömbös beszéde az Országos Mezőgazdasági Kamara közgyűlésén. In: Gömbös, 2004, 525.; Beszéd a Társadalmi Egyesületek Szövetsége Mussolini-vacsoráján. In: Gömbös, 2004, 567–568.

Hitlerről sohasem nyilatkozott ilyen módon. Hasonló hatásúak voltak miniszterelnökként tett külpolitikai lépései, mivel fő irányuk Olaszország és a nemzetiszocialista vezetés alá került Németország volt. Nem csak a revíziós célok remélt támogatása miatt. Gömbös politikai pályája kezdetétől hangsúlyozta, hogy a nemzeti alapon szerveződő, erős központi hatalom által irányított államok példáját kell követni, és ezt a két országban látta megtestesülni. Az olasz korporációs rendszer szinte változatlan formában történő átvételének kísérlete pedig okkal vetette fel sokakban a másolás gyanúját.

A kérdés máig tisztázatlan voltát nemcsak a különböző politikai elfogultságok torzító hatásai eredményezték, hanem szakmai problémák is. Egyrészt az, hogy a fenti értéktétel és annak cáfolatai is általában egyes jelenségek alapján, a politikai nézetek és gyakorlat alapos és sokoldalú elemzése, a körülmények mérlegelése nélkül születtek, másrészt Gömbös tekintetében jobbra csak a miniszterelnökre (1932–1936) vonatkoztatva fogalmazódtak meg.

Amennyiben Gömbös ideológiai, politikai nézeteit és gyakorlatát összevetjük a fasiszta és a nemzetiszocialista ideológiával, illetve Mussolini és Hitler hatalomgyakorlási módszereivel, a meghatározó részletek tekintetében akár bizonyosnak is tekinthetnénk a másolás tényét. Mindhármójuk nézetei megfelelnek azoknak a kritériumoknak, amelyekkel a szakirodalom a jobboldali radikális ideológiákat jellemzi. Ezzel azonban a korábbi hiányosságokat ismételnénk. Ha tovább akarunk lépni, a részleteket is meg kell vizsgálnunk, mégpedig Gömbös egész politikai pályájának folyamatában, a körülményeket is mérlegelve. Az utóbbit illetően három szempontot kell figyelembe vennünk: az *időtényező*t, a három politikus *hatalmi helyzetét* és *személyiségük* hatásait.

Mindenekelőtt az időtényezőt, hisz Gömbös csak olyanoktól vehetett át gondolatokat, akik azokat nála korábban fogalmazták meg.

Gömbös politikai nézeteinek alapelemei csíráiban már 1912 és 1919 áprilisa között kialakultak. Mindezt mintegy szimbolikusan összegezte híres/hírheft mondatában 1919. április elején: „Igen, mi is szocialisták vagyunk, *magyar nemzeti szocialisták!*” Alig három hónappal korábban, 1919 januárjában indult politikai pályája azzal, hogy a MOVE elnökévé választották, és 1920 júniusától volt nemzetgyűlési képviselő. Jóllehet önálló, általa vezetett pártja csak 1924 novemberében lett (Fajvédő Párt), de 1919–1920 fordulójától őt tekinthetjük a magyarországi szélsőjobboldali irányzatok legbefolyásosabb politikusának, aki jobboldali radikális nézetek szellemében nyilatkozott és cselekedett.

Mussolini ebben az időszakban válik szocialistából fasisztává. A fasciók 1919 márciusában tartották alakuló ülésüket, és júniusban hirdettek programot. A jobboldal felé történő elmozdulást azonban csak az 1920 májusában meghirdetett új program jelentette. Ekkortájt született meg a „fasiszmus” fogalma. 1920–1921 fordulójától vált nyilvánvalóvá, hogy Mussolini nemcsak a baloldali politikai erők ellen, hanem a politikai hatalom megszerzéséért is fellép. Maga a Nemzeti Fasiszta Párt (NFP) azonban csak 1921 novemberében alakult, és december utolsó napjaiban hirdetett programot. A magyar sajtóban 1920 késő őszétől vált ismertté Mussolini neve, ám akkor a lapok még inkább csak mozgalmának tetteit, mintsem politikai nézeteit taglalták. 1922 tavaszáig nemcsak Gömbös nem említi a későbbi Duce nevét, és nem is hivatkozik mozgalmára, hanem a korabeli magyar szélsőjobb legfontosabb orgánuma, a *Szózat* című lap sem. 1920 előtt pedig még kevésbé képzelhető el bármiféle érdeklődés Mussolini iránt Gömbös részéről – ha egyáltalán ismerte –, hisz mi sem állt távolabb

tőle, mint hogy egy 1918 őszéig Magyarországgal hadban álló ország szocialista politikusának nézeteivel szimpatizáljon. Gömbösnek valamikor 1921–1922 tájától lehettek információi az olasz fasiszták és vezérük nézeteiről. Ez azonban nem jelentett gyökeresen új gondolatokat számára, inkább arra adott alkalmat, hogy felismerje: Olaszországban egy olyan mozgalom keletkezett, amely az övével rokon politikai ideákat fogalmaz meg és célokat követ.

Hitler még annál is később kezdte politikai pályafutását, mint az olasz diktátor. Az 1919. február–április táján még magát szociáldemokratának valló katona szeptember 12-én a várost uraló müncheni katonai vezetés hírszerző osztagának tagjaként vett részt egy, a szervezet által megfigyelt kis alakulat, a Deutsche Arbeiterpartei gyűlésén. Maga sem gondolta, hogy ezután egy tagságra szóló felkérést küldenek számára, amelyhez egyúttal csatolják tagkönyvét is, és ezzel a törpe pártocska 55. tagjaként regisztrálják. A párt 1920 februárjában immár Hitler aktív közreműködésével vette fel a Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (NSDAP) nevet, azaz építette be a későbbi Führer a párt nevébe azt a jelzőt, amelyet Gömbös már nyolc hónappal korábban leírt. Hitler 1920. április 1-jén lépett ki a katonaság kötelékéből, hogy politikai téren érvényesüljön. Ennek volt egyik feltétele és eredménye, hogy az addigi vezérek ki- és háttérbe szorításával, 1921 júliusában az NSDAP irányítása kizárólagosan az ő kezébe került, és tette azt politikai céljainak eszközévé.

Gömbös kezdettől figyelt a németországi, ezen belül a müncheni eseményekre, de – legalábbis kezdetben – nem az ismeretlen Hitlerre, hanem az NSDAP vezetőjével sok tekintetben hasonló nézeteket valló és vele 1923-ig együttműködő Ludendorffra. A német hadseregbe mindig csodálattal tekintő magyar vezérkari százados számára a tekintélyes német tábornok volt a példakép, nem az ismeretlen káplár. Miközben cikkeiben és más írásaiban

Gömbös 1919-től többször megemlékezett a német tábornokról, egyszer sem említette beszédeiben, írásaiban Hitler nevét.

A fentiek azonban nem jelenthették azt, hogy a leendő magyar miniszterelnök az ő hatásukra, és kiváltképp azt nem, hogy kifejezetten Hitler hatására formálta volna politikai nézeteit, s nevezte magát és híveit 1919 áprilisában „magyar nemzeti szocialistáknak”. A helyzet német vonatkozásban sem ismeretszerzésről, nem új elvek átvételéről, hanem a gondolatok azonosságának vagy hasonló voltának felismeréséről és erre épülő későbbi együttműködésről beszélhetünk.

Alapvető különbségek voltak Mussolini és Hitler, illetve Gömbös helyzete között a *batalomra jutás körülményei*, a *batalomgyakorlás feltételei és lehetőségei* tekintetében.

Jóllehet Mussolini kisebb és gyengébb, Hitler erősebb és szervezettebb, de mindketten *csak tőlük függő pártra és fegyveres osztagokra* (squadrák, SA) támaszkodva gyakorolhattak nyomást a társadalomra és a politikai döntéshozókra. A jobboldali radikális fordulatot követelő/hirdető politikusok hatalomra jutását megkönnyítette, hogy súlyos, általuk is gerjesztett politikai válság idején kaptak megbízást kormányalakításra az ország államfőjétől, és egyaránt koalíciós kormányok vezetőjeként láttak hozzá terveik megvalósításához. A koalíciós és ellenzéki pártokat azonban, fegyveres osztagaik révén erőszakot (is) alkalmazva felszámolták, és *totális diktatúrát* építettek ki.

Gömbös Gyula kinevezését is befolyásolták a gazdasági válság hatására éleződő szociális és politikai feszültségek, az 1922. évi olaszországi és az 1932–1933. évi németországi politikai válsághoz hasonlóan azonban ekkor Magyarországon nem beszélhetünk. Jelölését nem ő kényszerítette ki, hanem az elit egy része és kifejezetten Horthy Miklós kormányzó elhatározásából került rá sor, ráadásul nem saját pártja élén került a pozícióba. Így

öt elsősorban nem a gyenge ellenzéki pártok, hanem saját pártjának konzervatív többsége akadályoz(hat)ta. Első teendője tehát nem az ellenzéki politikai erők felszámolása volt, hanem a saját pártján belüli ellenzék kiszorítása és az ehhez szükséges eszközök, mindenekelőtt a számára megfelelő tömegtámogatást biztosító, öt feltétlenül követő párt létrehozása.

A fenti eltérések következménye, hogy a három politikus kormányzati időszakának összehasonlításakor Mussolini és Hitler esetében *megvalósult gyakorlatot*, kiépült hatalmi-politikai rendszert, Gömbös vonatkozásában jórészt csak *terveket* és csupán néhány vonatkozásban részben kialakult intézményeket elemezhetünk.

Mindhárom politikus *ideológiai nézeteinek* kulcsfontosságú eleme volt, hogy az egyéneket egy felülről szervezett homogen közösségbe kívánták szervezni, elvárva tőlük, hogy az adott kollektívum vezetőik által egyoldalúan meghatározott érdekeiknek rendeljék alá egyéni törekvéseiket. Ám az ideálisnak tartott közösség mindhárom esetben más volt. Mussolininál az *állam*, Hitler esetében a *faj*, Gömbös gondolkodásában pedig 1920-ig a *nemzet*, 1920–1928 között a *faj*, majd haláláig ismét a *nemzet*. E különbségekből adódtak társadalomszervezési elképzeléseik és gyakorlatuk különbségei.

„A fasiszta koncepció [...] az államért van; az egyénért pedig csak annyiban, amennyiben az egybeesik az állammal...” – deklarálta Mussolini –, ezért „Az emberi életnek nem a formáit akarja megújítani, hanem a tartalmát, az embert, a jellemet, a hitet. És ebből a célból fegyelmet és tekintélyt követel...” Ebben az értelemben beszélt 1925-től „új forradalmi olasz embertípus”, „új civilizáció” megteremtéséről (kiemelés tőlem – V. J.)²¹⁰

²¹⁰ Mussolini, Benito: *A fasiszmus doktrínája és egyéb világnézeti munkája. Gondolatok. A korporatív állam*. Gede Testvérek, Budapest, 2000 [Hasonmás kiadás], 14. és 19.

Hitler *biológiai meghatározottságuk* alapján különített el tiszta és erős *felsőbbrendű* (kulturateremtő), illetve *alsórendű* (kulturahordozó, szolgál-) népeket. A felsőbbrendűséget *faji adottságként* kezelte, melynek kiművelésére így nincs is szükség. Ebben a gondolatrendszerben az egyedek kötelessége a *faji kollektívum szolgálata* saját fajának erősítésében, illetve a szolganépek leigázásában, az élettér megszerzésében. E célok megvalósítása érdekében minden eszköz igénybevételét megengedhetőnek, mi több, kívánatosnak tartotta: egyrészt az eugenikát, másrészt a fizikai erőszakot – egészen az emberek tömeges megsemmisítéséig. Az államot pedig csupán eszköznek tekintette a faji érdekek érvényre juttatásában.

Gömbös e kérdéskörrel kapcsolatos nézeteit a *nemzeti öncélúság* formulával fogalmazta meg, amelynek tartalma szerint az egyének és egyes társadalmi csoportok csak a *nemzet által boldogulhatnak*, ezért partikuláris érdekeiket fel kell adniuk, és alá kell rendelniük a közös nemzeti érdekeknek. Az államnak pedig e közös érdek érvényesítése az elsőrendű feladata. Ebben az értelemben beszélt „öncélú nemzeti államról”. Ennek megvalósítása érdekében szorgalmazta akkori szellemi társaival együtt a magyarság faji megerősítését, „a lelkek forradalmát”, „a magyar faj lelki világának átglyúrást” és ennek eredményeként „az új magyar embert”, „... egy új nemzedék teremtését”.²¹¹ Gömbös jelszavai, „új magyar ember”, „új nemzedék” ugyanazt a gondolatot fejezik ki, mint Mussolini „új forradalmi olasz embertípusa” és „új civilizációja”. Ám a magyar fajvédő vezér jó öt évvel korábban fogalmazta e formulákat, mint a Duce.

Gömbös programjában éppúgy hangsúlyos szerepet kapott a zsidóság korlátozása, mint a Führerében, ám Gömbös az előtt

²¹¹ Zsilinszky Endre: *Nemzeti díjászületés és sajtó*. Budapest, 1920, 79, 87, 117.; Gömbös, 2004, 57.

kezdte deklarálni ezzel kapcsolatos véleményét (1918), hogy Hitler és (már szociáldemokrata korszakában is meglévő) antiszemita nézeteit megismerte. Érvelésükben pedig alapvető eltérések mutatkoztak. Hitler lényegében aszemitizmust hirdetett fajbiológiai érvek alapján, Gömbös ezzel szemben az ún. szelektív antiszemitizmus híve volt. Jóllehet hivatkozott a fajelmélet magyarországi képviselőire, a zsidókérdést nem faji, hanem társadalompolitikai szempontból közelítette meg. A magyar gazdaságba és társadalomba szervesen beilleszkedett zsidók numerus clausus jegyében történő korlátozását és az úgynevezett galiciánerek kiutasítását kizárólag jogi eszközökkel kívánta megvalósítani. Ellentétben a Führerrel, nem hirdetett erőszakot, és fel sem merült benne a zsidók megsemmisítésének gondolata. Az eltérések oka egyrészt az, hogy a zsidók aránya jóval kisebb volt a német társadalomban, miként a gazdaságban elfoglalt pozícióik is, mint Magyarországon. A módszerek megválasztásában fontos szerepe volt a két politikus eltérő személyiségének.

A *hatalmi rendszer és a hatalomgyakorlás módszereinek* összevetése tekintetében van jelentősége annak a körülménynek, hogy Gömbös még csak megkezdhetette egy új szisztéma kiépítését, amikor Mussolini azt már megvalósította, Hitler számára pedig adottak voltak a feltételek tervei radikális gyorsaságú realizálásához.

Gömbös politikája kapcsán számos kortárs nem általában emlegette a másolást, hanem kifejezetten azzal vádolták, hogy Mussolini és Hitler rendszeréhez hasonló diktatúrát kíván kiépíteni. Gömbös élesen tiltakozott az e tekintetben őt ért gyanúsítások ellen. „Nem akarok diktátor lenni, és nem is leszek az”²¹² – hangoztatta már 1932. október 4-én. A tiltakozás azonban

²¹² Rádiósózat (1932. október 4.). In: Gömbös, 1932, 12.

önmagában aligha lehet bizonyító erejű. Elég, ha figyelembe vesszük, hogy a 20. század legkíméletlenebb jobboldali diktátora, Hitler szinte szó szerint azonos kijelentést tett: „Nem vagyok, és nem is leszek soha diktátor.”²¹³ Szavai 1933 nyarán hangoztak el, akkor, amikor már túl volt – többek között – a baloldali politikai pártok és szervezetek erőszakos felszámolásán, a zsidókat korlátozó első intézkedéseken.

A hatalmi szisztéma megítélése szempontjából fontos, hogy mind Mussolini, valamint Hitler rendszerében, mind pedig Gömbös politikai céljainak megvalósítási kísérletében kulcsszerepet szántak a hatalmat gyakorló *pártoknak*.

Az *NSDAP* és az *NFP* már a hatalom megszerzésekor rendelkezésre állt Mussolininak, illetve Hitlernek. A két politikai alakulat – miként a diktatúrák modern pártjai általában – egyaránt (1) területi alapon szervezett, (2) vertikálisan tagolt, (3) hierarchikus felépítésű, (4) katonai fegyelemre épülő, (5) vezérelv alapján irányított, (6) szervezett tömegpárt volt. Alapvető funkciójuk pedig egyrészt a társadalom totális megszervezése, mozgósítása a fasiszta/nemzetiszocialista célok megvalósítása érdekében, amit az is szolgált, hogy a központosított társadalmi szervezeteket a párt részévé tették. Másrészt az államhatalom teljes kisajátítása és uralása, a párt és az állam egységének megteremtése (*Gleichschaltung*). Szervezeti struktúrájuk, működési elveik, az alsóbb szintű vezetők vezér által történő kinevezése, tőlük való teljes függése, hatáskörüknek korlátozása a felsőbb parancsok végrehajtására stb. következtében e pártok hatékony eszközök lehettek a Duce és a Führer kezében. Különösen azáltal, hogy korlátlan jogosultsággal rendelkeztek a szervezet életének irányítása tekintetében.

²¹³ Idézi Fest, Joachim: *Hitler. Eine Biographie*. Ullstein, Berlin, 2003, 595. Az eredeti német mondat: „Ich bin kein Diktator und werde nie ein Diktator sein.”

Gömbös számára, mint láttuk, a hasonló lehetőségeket biztosító párt kiépítése volt az első teendő, és azt csak kormányra kerülését követően kezdhette meg. A párt szervezési és működési elvei minden tekintetben azonosak voltak a diktatórikus pártokéval, a részleteket illetően azonban eltérések is mutatkoztak. Gömbösék az NFP és az NSDAP vezetésétől eltérően arra törekedtek, hogy az ország valamennyi, választójoggal rendelkező állampolgárát beszervezzék a kormánypártba. Az eltéréseknek két oka volt. Az egyik az ideológiai kiindulópontokkal függött össze. Az NSDAP-nek – a hitleri fajelmélet szellemében – csak „*vér szerint német származásúak*” lehettek tagjai.²¹⁴ A Nemzeti Fasiszta Párthoz viszont csak azok tartozhattak „...akik politikailag, erkölcsileg, polgárilag kiállták a próbát és teljesen megbízhatóknak bizonyultak arra, hogy a kiküldött nagy célokat [sic!] közreműködésükkel meg is lehessen valósítani”. Mussolini szerint az NFP ezáltal „Olaszország legkiválóbb erőit a saját kebelébe gyűjtötte össze”, így „a párt adja a rendszernek az uralkodó osztályát”.²¹⁵ Gömböst a *nemzeti egység* megvalósításának eszméje vezérelte. Hangsúlyos eleme volt, hogy a *nemzet* felemelkedésének legfontosabb feltételeként, létezésének domináns jellemzőjeként definiálták az *egység* kialakítását – tekintet nélkül a társadalom sokféle tagoltságára. Ennek az egységnek megvalósítója, megtestesítője, szervezeti kerete volt a Nemzeti Egység Pártja, ezért Gömbös minden választópolgárt tagjai között akart tudni és általa irányítása alá vonni.

A párt társadalomszervező funkcióját vizsgálva azt láthatjuk, hogy hatalomra jutását követően Hitler néhány hónap, Mussolini néhány év alatt felszámolta a társadalom önszerve-

ződésének minden legális lehetőségét és az ezt érvényesítő egyesületeket. A lakosság egészének tevékenységét a pártjuk szerves részét alkotó nagyszámú, korosztályokat és foglalkozási csoportokat tömörítő tagszervezetek (az NSDAP esetében tagozatok és csatolt szervezetek) keretei közé szorították. A *Kraft durch Freude* (Örömből az erő), illetve a *Dopolavoro* (Munka után) nevű mozgalmak révén pedig a szabadidő párt általi teljes megszervezésére is törekedtek. Gömbös csak a pártszervezetek teljes kiépítését, illetve az 1935. tavaszi választási győzelmet, a kormánypárti frakcióban kialakított többséget követően, 1935 nyarán–őszén tehetett kísérletet a társadalom egész életének totális megszervezésére a párt keretében működő öt, elsősorban funkcionális szempontok alapján kialakított társadalmi tevékenységi csoport segítségével. A kormány nem számolta fel az egyházak, politikai pártok mellett vagy azoktól függetlenül szerveződő egyesületeket, a NEP munkacsoportjainak azonban el kellett érniük, hogy az adott területen hasonló feladatokat ellátó civilszervezetek, magánszemélyek vagy csatlakozzanak a Nemzeti Egység Pártjához, vagy működjenek együtt vele, a párt aktivistáira hagyva az irányítást. Mindez azt jelzi, hogy más szervezeti megoldásokkal ugyan, Gömbös és pártjának vezetése ugyanúgy a társadalom élete valamennyi területének a párt általi megszervezésére törekedett, mint Mussolini és Hitler – sikertelenül. Egy elem, a korporációs rendszer tekintetében azonban az olasz minta szolgai másolásáról beszélhetünk, amely szintén kudarccal végződött.

Hasonlóságok és eltérések jellemezték a párt és állam viszonyának alakulását is. Olaszországban és Németországban a rivális pártok erőszakos eszközökkel történő felszámolása révén egypártrendszer alakult ki, ahol a párt és az állam lényegében egybeolvadt, vagy feladatellátása összemosódott, de eltérő módon.

²¹⁴ *Organisationsbuch der NSDAP*. Zentralverlag der NSDAP, München, 1937⁴. 5.

²¹⁵ *A Nemzeti Fasiszta Párt*. Vallecchi, Firenze, é. n. 56.; MNL OL K468–B/2–1929–70/b. A fascista párt. 2.

Hitler – hatalmi pozíciói kiteljesítését követően – 1933. július 14-én törvényben deklarálta az egypártrendszert, majd az év végén az állam és a párt egységét. Ennek nyomán megvalósult a már korábban megkezdett *Gleichschaltung*, és ez kiterjedt az államszervezet egészére, a közigazgatást is beleértve. A Führer számára kényelmes lehetőséget biztosított a pártegyeduralom kialakítására az ő kezdeményezésére már 1933. március 23-án elfogadott felhatalmazási törvény. Ennek révén a parlament mellőzésével az NSDAP által uralt kormány kapott kizárólagos, ellenőrizetlen jogosítványt az ország életének szabályozására és a korábbi törvények módosítására – az alkotmányt is beleértve. Ezzel de facto megszűnt a parlamentarizmus a Harmadik Birodalomban.

Mussolini ideológiai megfontolásaiból fakadóan, melyek szerint az állam a fontos, a párt funkciója csak annak kiszolgálása, a rendszer működésének első felében az államigazgatás helyi vezetői (a megyék élén „a kormány fejét képviselő” prefektus, a településeken pedig a podeszta) álltak, a párt helyi vezetői nekik volt alárendelve. A hatalmi viszonyok 1926 után Itáliában is a németországihoz hasonlóan alakultak: a párt uralta az állam minden szegmensét. A parlament de facto felszámolását követően, az 1928. december 9-én hozott törvény értelmében a Nemzeti Fasiszta Párt legfelső szerve, a Fasiszta Nagytanács vette át a törvényhozás funkcióját. Így a Mussolini vezette végrehajtó hatalom (kormány) ellenőrzését olyan törvényhozó szerv látta el, amelynek elnöke szintén a Duce volt, ráadásul az ugyancsak az ő parancsai által vezérelt, katonásan szervezett, hierarchikus párt legfelső testületeként. Tekintettel különleges helyzetére és jogosítványaira, ez lényegében azt jelentette, hogy Mussolinit, a kormány fejét, Mussolini, a parlament helyébe lépő párt vezére ellenőrizhette. Néhány év elteltével azonban a Fasiszta Nagytanács

szerepe is elhalványult, és az állam központi végrehajtó szerve, a kormány akarata érvényesült – tulajdonképpen korlátlanul. A pártnak maradt az eredetileg rá osztott szerep: az állam szolgálata. A fasiszta államszervezési kísérlet jellemző eleme a korporatív elv érvényesítése. Előbb csak a gazdasági élet szervezésében, a munkáltatói és munkavállalói érdekek egyeztetésében szántak neki szerepet. Az 1933 novemberében elfogadott korporációs törvény végeredménye viszont a korporatív állam szervezetének kialakítása lett.²¹⁶

Gömbösnek minderre nem volt lehetősége. Kezdeményezései az országgyűlés részben az olaszországihoz hasonló korporációs jellegű átalakítására, illetve vele szemben a végrehajtó hatalom súlyának növelésére 1933 februárjában már a kormányon belül zátonyra futottak. Gömbös kormányzása idején így semmiféle érdemi változás nem történt a magyar állam intézményrendszerében, a Bethlen által kiépített, korlátozott parlamentáris rendszer lényegében érintetlen maradt. A miniszterelnök tehát nem teremtett diktatúrát. Ez azonban nem jelenti azt, hogy nem is akart. Szándékait nem csak a sorolt sikertelen kísérletek jelzik. Legközvetlenebb munkatársai, mint láttuk, nyíltan fogalmazták meg a végső célt, az állam és a párt egységének megvalósítását. E hitlerihez hasonló *Gleichschaltung*-ot kilátásba helyező dokumentum mintegy négy hónappal az állam és a párt egységét deklaráló német törvény születése előtt látott napvilágot. A képet árnyalja, hogy Gömbös nem terrorral megvalósított, hanem „a lelkek feletti uralmon”, vagyis a társadalom nagy részének egyetértésén és támogatásán alapuló diktatúrát vizionált. A lelkek feletti diktatúrát pedig a NEP propagandamunkája révén, az abban folyó, nemzeti alapú politikai, erkölcsi nevelőmunka segítségével remélte megvalósítani. Ennek

²¹⁶ A Nemzeti Fasiszta Párt, 48–50.

persze nélkülözhetetlen eleme volt az a hűségnyilatkozatokkal megerősített szervezeti kapocs, ami a párt tagjait és vezetőit a vezérhez fűzte. Számos megnyilatkozása jelezte azt is, hogy ellenállás esetén erőyes lesz, erőt fog alkalmazni.

Mussolini és Hitler politikai ideológiájában és a miniszterelnök, illetve kancellár által teremtett állam működtetésében egyaránt meghatározó jelentősége volt a *vezéreszmének*. Hitler a pártvezéri, kancellári és köztársasági elnöki funkció egyesítése révén lett „(párt)vezér és kancellárból” az egész német nép „Führere”. Az NSDAP alapszabályában rögzített elv szerint: „A Führer akarat a legfőbb törvény a pártban.” Ő pedig „Csak saját lelkiismeretének és a német népnek tartozik felelősséggel.”²¹⁷ E szabály a párt és állam egyesítése révén az államszervezet egészében is érvényesült. Mussolininak a király, III. Viktor Emánuel hallgatóságos beleegyezése adott lehetőséget vezéri szerepének érvényesítésére. Az átalakított törvényhozásban alkotott törvényekben, illetve kormányrendeletekben biztosított funkciók és jogosítványok révén Mussolini lett „...az egész nemzeti köztevékenység központja; ő egy személyben alapja és csúcspontja egy piramis alakban kiépített politikai szervezetnek, mely tőle veszi eredetét, és benne kristályosodik ki”. A Duce nemcsak a kormány, hanem „a rendszer valamennyi központi, politikai, katonai, gazdasági intézményének feje; [...] a Milizia parancsnoka, s a Fascista Nagytanács feje”. Mindezek alapján nyilváníthatók ki: „Anélkül, hogy a monarchia értékét csökkenteni kívánná [...] a Duce az egész állami életnek alapvető, tényleges, mozgató és fegyelmező intézménye.”²¹⁸

Gömbös számára a párt és az állam egyesítésének hiánya, illetve Horthy Miklós kormányzó szerepe és tekintélye miatt

²¹⁷ *Organisationsbuch*, 146. (Kiemelés tőlem – V.J.)

²¹⁸ *A Nemzeti Fascista Párt*, 69–72.

nem adatott hasonló pozíció. Ennek ellenére nyilvánvalóvá tette, hogy *az egész nemzet vezérének* tekinti magát. Ezt jelezték nyilatkozatai és a személye körüli kultusz építése is, amelyen a NEP vezérkara és sajtójának munkatársai szorgoskodtak. A cél az volt, hogy a társadalom minden szférájában a vezér akarata érvényesüljön. Ám e törekvése sem tulajdonítható a kortárs diktátorok követésének. Sokkal inkább gyermekkori hatásokra is kialakult személyiségének, amelynek egyik meghatározó eleme volt, hogy zsenge korától minden közösségben vezető szerepre törekedett, másrészt katonai képzettségének. Az egykori vezérkari tiszt a legbonyolultabb társadalmi problémákat is a katona szemével nézte, és katonás egyszerűséggel, parancsokkal szeretne volna megoldani, a társadalmat pedig parancsokkal irányítható hadseregnek szerette látni. Az ismertetett törekvések és folyamatok tükrében nyilvánvaló, hogy nem pusztán *vezérkedésről* volt szó, hanem arról, hogy Gömbös az általa (és munkatársai által) kiépített párt vezéréként az egész társadalom életét kívánta megszervezni, politikai nézeteit, gondolkodásmódját meghatározni, és mindezek révén neki feltétlenül engedelmeskedő parlamentet kialakítani. Ez a Gömbös terveiben testet öltő szisztéma minden lényeges elemében megfelel a modern tömegdiktatúrák kritériumainak, meghatározó elemeiben hasonlít az olasz fasiszta rendszerhez, illetve annak kiépítéséhez, ahhoz az államhoz, melyet többször emlegettek a Nemzeti Egység Pártja vezetői követendő mintaként.

Részleges és vázlatos áttekintésünk igazolja, hogy számos kérdésben mutatható ki hasonlóság, esetenként azonosság a Gömbös, illetve Mussolini és Hitler nézetei és politikai gyakorlata között, miközben markáns eltérések jellemzik az egymással összecsengő vélemények kiindulópontjait, a problémák megközelítésének és főként megoldási kísérleteinek módjait.

A fentiek alapján arra a kérdésre, hogy másolta-e Gömbös Mussolinit és Hitlert, mindent összevetve határozott *nem* lehet a válasz. Mi okozta akkor a másolás látszatát, Mussolini és Hitler, illetve Gömbös nézeteinek és politikai módszereinek hasonlóságát?

A hasonlóságok okait vizsgálva mindenekelőtt arra kell figyelniünk, hogy Gömbös nézetei esetében a gyökerek éppúgy a 19. század végi magyarországi tőkés fejlődés ellentmondásaiban, a modernizációs kényszerek és az elmaradottság konfliktusai-ban, a nemzeti fejlődés akadályoztatásában, a nemzeti fenyegetettség érzetében és valós nemzeti sérelmekben (stb.) keresendők, mint Olaszország vagy Németország esetében. Vagyis a hasonlóságok az okok tekintetében is léteztek, már akkor, amikor még szó sem lehetett „nézetek átvételéről”, „másolásról”. Törvényszerű, hogy a hasonló problémákat hasonló helyzetű országokban hasonló módon kívánják megoldani. Annál is inkább, mert az „utánzott” eszmék forrásai azok a háborút megelőző évtizedek Európájában (így Németországban és az Osztrák–Magyar Monarchia német nyelvterületein is) kialakult politikai irányzatok és németül is publikált munkák, amelyekből főként Hitler, kisebb részben Mussolini is merített. Elég, ha Gömbös nézeteinek már tárgyalt forrásaira, így Bécsben a Hitler által is megismert Houston Stewart Chamberlain, Karl Lueger, Adolf Joseph Lanz és mások munkáira gondolunk.

A nézetek hasonlóságának okát tehát elsősorban nem az átvételben, hanem a hasonló problémákra történő hasonló reagálásokban, illetve a források és szellemi hatások (nyilván részleges) azonosságában kereshetjük. Azaz hasonló talajon keletkeztek egymással összecsengő nézetek, és ennek természetes következménye, hogy képviselőik figyelnek egymásra, keresik az együttműködés lehetőségeit. Gömbös politizálása pedig egyértelműen

jelzi, hogy kész volt az alkalmasnak látszó elemek átvételére és a magyar viszonyoknak megfelelően módosított alkalmazására. Ormos Mária kifejezésével élve mindezt úgy is megfogalmazhatjuk, hogy Gömbös *nem másolta* Mussolinit és Hitlert, hanem *tanult tőlük*. Különösen a Ducétól.

A fentiek azt bizonyítják, hogy Gömbös a két diktátor esetében, legalábbis részben, joggal utasította el a másolás és utánzás vádját, és megalapozottan vallhatta, hogy ő eredendően magyar, a honi viszonyokban gyökerező, önálló politikát folytat. Hisz korabeli elvbarátaival együtt nem egyszerűen követte Mussolinit és Hitlert, hanem velük egy időben, sőt őket megelőzve, mindenesetre tőlük függetlenül fogalmazott meg hasonló elveket és programelemeket.

Mindez arra indíthat bárkit, hogy a másolásra vonatkozó vádak megalapozatlan voltára hivatkozva felmentsék Gömböst az alól a történelmi felelősség alól, amelyet nemcsak a későbbi történetírás állapított meg vele szemben, hanem számos kortársa is. Ezért kell hangsúlyoznunk, hogy az általunk leírtak nem gyengítik, hanem éppenséggel erősítik azokat az érveket, melyek révén Mussolini követésével is igyekeztek igazolni Gömbös diktatórikus törekvéseit. Mert *a probléma lényege nem az, hogy másolt-e bárkit is Gömbös*, hanem az, hogy *amit meg akart valósítani* – saját elhatározásból vagy mintákat követve, a magyarországi viszonyokhoz igazodva, illetve elemeiben eltérő megoldásokat és módszereket alkalmazva – *a lényegét illetően azonos volt azzal, amit Hitler és Mussolini létrehozott*.

Ez azt is jelenti, hogy Gömbös nemzeti radikális politikája ugyanúgy a korabeli jobboldali radikális politikai irányzat *sajátos*, a többitől csak részelemeiben különböző magyar változata, mint Mussolini fasizmusa és Hitler nemzetiszocializmusa.

Hérosz vagy sátán? Politikus vagy katona?

Az első kérdésre csak azt válaszolhatjuk: egyik sem. Bármily sokan is minősítették a kortársak közül vagy az utókorban így vagy úgy, Gömbös nem volt sem hős, sem sátán. Ember volt a minden emberre jellemző erényekkel és gyarlóságokkal.

A címben feltett kérdést kiegészíthetjük azzal is: milyen *ember* volt? Mert egy személy politikusi minőségét emberi kvalitásai és mentalitása is alapvetően befolyásolja, sok vonatkozásban meghatározza.

Kétségtelenül jó alapadottsággal rendelkező, tehetséges személy volt, aki e lehetőségeit sok vonatkozásban eredményesen kamatoztatta. Jelentős mértékben ez biztosította politikai sikereit. Mert sikeres politikus volt. Legalábbis abban az értelemben, hogy egyéni ambícióit kielégítve, egy falusi tanító apa és német parasztlány gyermekeként képes volt a hatalom csúcsára jutni. Ezt azonban elsősorban nem felkészültsége, hanem főként szuggesztív, karizmatikus egyénisége révén érte el, amellyel meg tudott győzni vagy esetenként el is tudott bűvölni embereket. Karizmája sokak szemében ellensúlyozta vagy el is fedte gyengéit – akár politikai hibákról, hiányosságokról, akár személyiségének kedvezőtlenebb vonásairól volt szó. És persze szerepet játszott ebben az az általános érvényesülő átrendeződés, amely a hatalomgyakorlók társadalmi összetételének változásait jellemezte 1919 után. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy egyes időszakokban a változó körülmények is segítették sikerei elérésében. De ahhoz is tehetség kellett, hogy felismerje és ki tudja aknázni a mindenkori politikai, gazdasági stb. helyzetben rejlő lehetőségeket. Abban a hitben tette ezt, hogy a magyar társadalom, ahogy ő szerette megnevezni: a nemzet vagy a faj valós érdekeit szolgálja. Ezek az adottságok azonban nem voltak oly rendkívüliek, amilyenek szűkebb környezete,

közvetlen munkatársainak egy része vagy távoli hódolói – miniszterelnöksége idején már egy egész propagandagépezet segítségével – szerették volna láttatni másokkal. S hozzá kell tennünk: a politikai sikereket csak részben, gyakran csak kisebb részben eredményezték politikai nézetei és tettei, inkább egyéniségének vonásai, közvetlen magatartása és stílusa, valamint az alkalmat, a pillanatot kivárni, meglátni és megragadni képes felismerései. A taktika szemfüles mestere volt a stratégia perspektivikussága nélkül. Ezért a sikerek többnyire átmenetinek, ha nem éppen tisztavirág-életűnek bizonyultak, még miniszterelnöksége idején is.

De sátáni alkat sem volt. Nem alantas és gonosz célok, hajlamok – inkább nemesnek vélt törekvések vezérelték. Hite szerint mindazzal, amit tervezett és amit tett, a magyar nemzet/faj üdvét szolgálta. Egy politikust azonban döntően nem szándékai és tervei minősítenek. Sokkal inkább, mi több, mindennekfelett politikájának, tetteinek, intézkedéseinek s pozíciójából adódó hatásai miatt szavainak következményei. És ebben a vonatkozásban a negatívumok domináltak a halálát követő szűk évtizedben.

Mert a valóban szörnyű gonosztetteket elkövető magyar politikusok közül nem egy rá hivatkozott; azt hangoztatta, hogy az ő példáját követi. Elég, ha csak az ún. zsidótörvények előkészítésében kulcsszerepet játszó Imrédy Bélára, Darányi Kálmánra, Antal Istvánra, Makkai Jánosra utalunk. A magyarországi zsidóság deportálását végrehajtó kormány feje, Sztójay Döme néhány nappal kinevezése után, 1944. március 28-án az alábbi szavakkal kezdte a magyar követségeknek küldött körtáviratát: „Vezetésem alatt alakult kormány belpolitikájában Gömbös Gyula politikai célkitűzéseit fogja követni és megvalósítani...”²¹⁹ S tették

²¹⁹ *Magyarország és a második világháború. Titkos diplomáciai okmányok a háború előzményéhez és történetéhez.* Szerk.: Zsigmond László. Kossuth Kiadó, Budapest, 1966³. 431.

ezt nem is minden ok nélkül. Mert olyan szélsőséges eszméket képviseltek, amelyek alapelemei Gömbös nézeteinek is sarkpontjai voltak. De továbbmentek, mint ő, mert olyan társadalmi csoportokat (mindenekelőtt a magyar zsidóságot) korlátoztak, fosztottak meg vagyonuktól, sőt, semmisítették meg, amelyek érvényesülését Gömbös is szűkebb keretek közé kívánta szorítani – de más, kevésbé embertelen eszközöket alkalmazva, mint „utódai”. Mindez persze nem menti fel annak felelőssége alól, hogy politikai megnyilvánulásaival, mindenekelőtt a politikai antiszemitizmus politikai programmá emelésével és az azt érvényre juttatni kívánó Fajvédő Párt szervezésével ösztönzést, mi több, mintát is adott olyanoknak, akik nála is továbbmentek. Ugyanígy nem kétséges, hogy másokkal együtt áttételesen ő is felelős Magyarország második világháborús tragédiájáért – jóllehet, nem tudhatjuk, hogy ő is hasonlóan cselekedett volna, mint rá is hivatkozó miniszterelnök utóda, Bárdossy László. Legfeljebb feltételezhetjük, hogy az általa mindig elsődleges célként emlegetett revízió érdekében vállalta volna a szomszédos államok elleni fegyveres fellépést és a Szovjetunió elleni hadviselést. Bizonyosnak tekinthető azonban az, hogy az ő kormánya idején a hitleri Harmadik Birodalommal kialakult gazdasági és politikai kapcsolatok is hozzájárultak ahhoz a kiszolgáltatottsághoz, amelynek fő oka a revízió Németország segítségével történő megvalósítása volt.

Ám az is kétségtelen, hogy elgondolásait és cselekedeteit – Ránki György fogalomparájával élve – mozgásteretek és kényszerpályák korlátozták, illetve terelték az adott mederbe. Mozgásteret nem csak a trianoni határok közé szorult ország beszűkült gazdasági adottságai, nem csak a trianoni béke egyéb korlátozásai és nem csak a polgári demokratikus berendezkedésű európai hatalmak által is segített szomszédos államok elzárkózó, sőt

ellenséges viszonyulása szűkítette. Nem csak ezek kényszerítették/készítették arra, hogy az ország két legsúlyosabb problémájának megoldásához, az igazságtalan határok megváltoztatásához és a gazdasági gondok felszámolásához a fasiszta Olaszországban és a nemzetiszocialista Németországban keressen és találjon szövetségest.

Belső mozgásteretek is korlátozták és készítették az adott út választására. Mindenekelőtt az, hogy *hite* nem alapult az ilyen horderejű döntésekhez szükséges mennyiségű és minőségű *tudáson*. Ennek egyik oka, hogy nem volt elméleti irányultságú ember, hanem gyakorlatias, szervező politikus. Munkatársa és minisztere, Lázár Andor is így emlékezett rá: „Műveltsége nem volt túlságosan széles körű. Tanultsága a politikai alkotmányok, gazdasági és általános jogi kérdésekben meglehetősen szűk körű volt, de szeretett tanulni.”²²⁰ E megállapításokat igazolja más kortársak, például Antal István, Gratz Gusztáv, Bethlen István, Szabó Dezső és több népi író véleménye is. Gömbös, bár jó vele született szellemi képességekkel, memóriával és a lényeg megragadásának készségével rendelkezett, már a líceumban sem szerette az elméleti jellegű tárgyakat. Az ilyen jellegű tevékenység iránt később sem mutatott affinitást, sőt nem is becsülte sokra azt. A tettek, a gyakorlati tevékenység híve volt fiatalon és felnőttként egyaránt. Kiválóan képzett, jó képességű katonatiszt lett, aki azonban nem szerzett a politikai vezető számára nélkülözhetetlen szisztematikus és megalapozott jogi, közgazdasági, politikai (stb.) ismereteket, mert katonának készült és nem politikusnak.

A tisztképző iskolákban és a hadseregben hierarchiához szokott, amelyben szigorú szabályok szerint parancsokat adnak és parancsokat teljesítenek. A katonai helyzet lehet bonyolult és nehezen

²²⁰ Lázár, 1995, 157.

áttekinthető, a megoldás eszköze, a hadsereg belső viszonyai azonban áttekinthetők, világosak és egyértelműek. Gömbös képességei és képzettsége alapján gyorsan és lényeglátóan tudott átlátni bonyolult helyzeteket, felismerni helyes megoldásokat és tudott azok érvényesítése érdekében megfelelő taktikát kidolgozni. Az 1920-as évek nagy kudarcai nyomán megtanulta, hogyan lehet mindezt politikai téren is alkalmazni. Az azonban pályája során végig érzékelhető volt, hogy az általa éles szemmel felismert bonyolult társadalmi problémákat is a katona szemével nézte, és katonás egyszerűséggel szerette volna megoldani azokat. „Harcra vagyok beállítva, és megyek csökönyösen a magam útján, mert akarattal több eredményt érhetünk el, mint taktikázással.”²²¹ A Fajvédő Párt vacsoráján 1926 októberében elhangzott szavakban kifejeződő mentalitás akkor is felfedezhető politikai gyakorlatában, amikor már politikusként is tudott és akart taktikázni. Önismeretének határait is dokumentálta 1924-ben, amikor Bethlent bírálva hangoztatta: szemben a miniszterelnökkel, ő nem „analitikus” hanem „szintetikus” elme. De eközben sem gondolt arra, hogy egy társadalom sok összetevőből álló életének *analízise*, a részletek és a közöttük lévő összefüggések sokoldalú és mindenre kiterjedő vizsgálata nélkül nem születhet helyes megoldásokat eredményező *szintézis*.

Az eredmény: Gömbös nem vált ideológiateremtő, programalkotó politikussá. Mindig mások nézeteit követte, tette magáévá. Mások által megfogalmazott ideológiák alapján, illetve programok megvalósítása érdekében szervezett mozgalmat, pártot, mozgatott tömegeket, irányított kormányt, még ha azok a programok az ő intenciói alapján és az ő részvételével készültek is. Annál is inkább ezt tette, és annál is inkább megtehetette ezt, mert kiváló vezetői adottságokkal rendelkezett.

²²¹ *Magyar Újság*, 1926. október 29. 2.

Jó kapcsolatteremtő és kommunikációs képességeit minden társadalmi környezetben, valamennyi társadalmi réteg esetében érvényesíteni tudta. A gyakorlati beállítottságú emberekre jellemzően keveset és viszonylag rosszul írt, ezzel szemben sokat és gyakorta előforduló megmosolyogtató tartalmi elemek, képzavarai, kifacsart szófordulatai ellenére is jól beszélt. Fellépésével és szónoklataival egyaránt tudott másokra hatni.

Hivatásos politikussá, majd szakminiszterré válva pedig volt ereje belátni hiányosságait. Egyrészt tanult. Késői tanulása sem volt azonban olyan szisztematikus, mint amire egy ország felelős vezetőjének szüksége van. Lázár szerint: „Nem könyvekből, hanem hozzáértő emberek beszédeiből akarta megtudni az igazságot.”²²² Ezt erősíti meg Révay József ismertetése, az egyetlen forrás, amely tételesen is szól Gömbös olvasmányairól és olvasási gyakorlatáról. Ebből az derül ki, hogy a politika tudományát nem elméleti művekből kívánta elsajátítani, hanem kiemelkedő személyiségek – így Caesar, Moltke, Bismarck, Széchenyi István és Görgey Artúr – életrajzaiból és emlékirataiból. Tájékozódási lehetőségeit szélesítette kiváló német és az olvasáshoz elegendő angol nyelvtudása. De nem szisztematikus program alapján olvasott, hanem aktuális problémákra keresett rövid válaszokat. Révay Gömbös vallomását idézve írta erről:

„[...] egyszerre nem sokat olvas, de amit olvasott, azon mindig elmélkedni kezd, azt át- meg átgyúrja magában, minden gondolatát megvilágítja, és ha az olvasott könyvnek egy-egy gondolata tovább rezeg lelkében, tovább erjed és forr, ha szüntelenül visszatér, akkor ezt a lelki jelenséget kényszerítő erejének érzi:

²²² Lázár, 1995, 157.

ilyenkor ebből a gondolatból dogmát formál, amelyet alapvető igazságnak tart.”²²³

Másrészt, főként a Fajvédő Párt kudarcából is okulva felismerte, hogy hozzáértő és felkészült munkatársakkal kell körülvennie magát, ha ő maga sikeres akar lenni. Tehetséges szervezőként értett a munkamegosztáshoz, ha a helyzet úgy kívánta, szerepek és szerepkörök (funkcionális vagy taktikai megfontolások alapján történő) átengedéséhez – anélkül azonban, hogy a vezetést, a döntés jogát kiengedte volna a kezéből.

A szervezés racionalitást követel és feltételez. Gömbös azonban a látszat, illetve gyakorlatias volta ellenére elsősorban nem racionális, hanem ösztönös politikus volt. Személyes vallomásai, megnyilatkozásai is megerősítik hajlamát az irracionálásra. Az elméleti tudást és munkát kevésbé becsülő, hiányos felkészültségű politikus nem a megértésben hitt, hanem a megérzésben, az ösztönökben, nem az észben. „Lchetnek azonban történelmi pillanatok, amikor nem a sok okoskodás, nem a tudás, hanem a megérzés alapján kell cselekednünk” – mondta 1925-ben. 1918–1919-ben már megfogalmazott nézeteit megerősítve hangoztatta 1932-ben: „...annak, aki a nemzetet vezeti, ösztönös meglátás révén tudnia kell, hogy merre visz az út, és a nemzetnek is tudnia kell, hogy a vezér mit akar.”²²⁴ A vezérnek eszerint az a kötelessége, hogy különleges adottságai révén *megérezze*, mi jó a nemzet számára. Nem hirtelen ötlet mondatta vele – ez is egyike volt „dogmáinak”.

Gömbös szangvinikus ember volt, akit erősen befolyásoltak a nyilvánosság előtt palástolt érzelmei. Ezt bizonyítja átlag feletti aktivitása és az a törekvése, hogy minden helyzetben a lehető

legtöbbet érje el. Gyakorlatias kérdésekben, a törekvéseit szolgáló lépések és módszerek megválasztásában, mondhatjuk: a taktika tekintetében racionalitás jellemezte. Hosszú távú terveit, azaz stratégiáját azonban sokkal inkább meghatározták az érzelmi jellegű tényezők. Ennek következményeként az érzelmi politizálás híve volt. Számára a politika tartalmát és irányait mindenekelőtt nem a gazdasági, társadalmi, politikai valóság, az ezekről szerzett tapasztalatok és azok racionális mérlegelése határozta meg, hanem a nemzeti/faji közösséghez fűződő érzelmi viszony. Az ezt kifejező ideológiák alapján készült programokat fogadott el. A nagy nemzeti (faji) célok megvalósítása érdekében pedig nem a parlamenti, hanem a tömegpolitizálást tartotta célravezetőnek. (A többpárti parlamentáris rendszert a nemzet erőit megosztó, káros szisztémának ítélte és csak kényszerből fogadta el.) A társadalom egészét akarta megszervezni és mozgósítani. De elsősorban nem érveléssel, belátással és beláttatással, hanem az érzelmeire hatva. Beszédei arról árulkodnak, hogy hallgatóságát elsősorban nem meggyőzni igyekezett, hanem érzelmeit megragadni, lelkesíteni és mozgósítani. Nem gondolkodó, mérlegelő, kritikus támogatókra vágyott, hanem a vezér ösztöneiben vakon megbízó, ahhoz érzelmileg is kötődő tömegre. Olyan tömegre, amely fegyelmezett, parancsokat teljesítő hadseregként szervezhető. Ebben a mentalitásban az érzelmek kerekedett felül az értelmén. Az *érzelem*, amely egy vagy néhány jelenséghez köt erősen és tartósan, és az esetek nagy részében elvakít – eltakar vagy másként láttat megkerülhetetlen tényeket. Az *értelmen*, ami természeténél fogva nyitott, figyelembe vesz egy adott időpontban mindent, amit befogadhat és azt is, miként, miért változnak a dolgok időben. A két mozzanat egyszerre jellemez egy embert, de sok tényezőtől függően eltérő mértékben. Gömbös esetében, bár egyre kevésbé, haláláig domináns maradt az első elem, az

²²³ Révay, 1934, 381–382.

²²⁴ NN 1922 XXXII. köt. (1925. máj. 25.) 152.; A miniszterelnök első nyilatkozata a sajtó képviselőihez. Gömbös, 2004, 379.

érzelem. A racionális felismerések közül azok befolyásolták döntéseit, amelyek igazolták és nem gyengítették érzelmi indíttatású megfontolásait. Politikai érzelmi motivációit pedig az tette különösen erőssé és tartóssá, hogy olyan társadalmi és politikai tényezők ellen (is) irányultak, amelyeket nemcsak „imádott nemzete” sorsának tragikus alakulása, hanem saját ígéretes katonai karrierjének megtörése miatt is kárhoztatott.

Ebből az erős érzelmi indíttatásból is fakadt, hogy Gömbös Gyula *következetes ember* és ezért *következetes politikus* is volt. Politikai nézeteinek alapelemei, ahogy ő fogalmazott Révaynak: dogmái az 1920-as évek elejére kialakultak.

1. Mindenekelőtt a társadalom nemzeti alapon történő megszervezése a nemzeti egység jegyében. Ez egyszerre jelentette a független és szuverén magyar államot, továbbá azt, hogy minden állampolgárnak egyéni érdekeit, törekvéseit feladva alá kell rendelnie magát a nemzet/faj közösségének, az általa soha nem definiált (illetve a mindenkori helyzethez igazodva aktualizált) közös nemzeti érdeknek. Ennek tartalmát pedig a lehetőleg általa gyakorolt hatalomnak volt kizárólagos joga meghatározni és értelmezni, a mindenkori helyzethez igazodva.

2. A hatalom első számú feladatát „a magyar faj lelki világának átgyúrásában” látta, ami a „fajidegen” eszmék, mindenekelőtt a liberális és szocialista nézetek kiirtását, az ezt követők nemzetbe történő betagozását is jelentette – utóbbiak esetében meggyőződésük és gyakran személyiségük föladata, szervezeteik felszámolása árán.

3. A társadalom két legfontosabb elemének, a nemzeti/faji érdekek legkövetkezetesebb képviselőjének és érvényesítőjének a keresztény középréteget és a birtokos parasztságot tartotta, így mindenekelőtt azok megerősítését szorgalmazta.

4. Gazdaságpolitikai elképzeléseinek kulcseleme volt egyrészt a gazdaságirányításban a mezőgazdaság érdekeinek preferálása az iparral, kereskedelemmel szemben, egyúttal az agrárium szolgálatába állítva a pénzügyi szférát. Másrészt a „kis- és középgazdaságok” gazdasági-vagyoni helyzetének erősítése a nagy vagyonokkal – a nagybirtokokkal és az ipari, kereskedelmi nagyvállalatokkal (különösen a monopóliumokkal) – szemben. Ezzel egyúttal a társadalmat feszítő szociális igazságtalanságok és a belőlük fakadó társadalmi-politikai problémák felszámolását is meg akarta oldani.

5. A nemzet „faji öntudatra ébresztését” tekintette az oktatásügy és a kultúra központi feladatának. Ezért tartotta az iskolákban az oktatásnál előbbre valónak az érzelmi nevelést, amely a fajhoz, nemzethez történő kötődést, ragaszkodást erősíti a tanulóknak – hangsúlyozottan keresztény szellemben. A kultúrát pedig annak érdekében kívánta racionalizálni, hogy „elforduljon a Nyugattól” s „az ősi népi gyökerekhez” visszatérve szolgálja a „nemzetnevelés” ügyét.

6. Valamennyi részelem átalakítása esetében központi kérdésnek tartotta a zsidóság tulajdonának részleges elvonását, társadalmi és kulturális pozícióinak, politikai befolyásának visszaszorítását. A korábban betelepedett és a magyar társadalomba beilleszkedett, részben asszimilált zsidók esetében a numerus clausus jegyében tette volna ezt. A századforduló óta keletről bevándorolt „galíciánereket” azonban ki akarta utasítani az országból. E megkülönböztetés szerint tett különbséget a tekintetben is, hogy kiknek juttat jogokat a politikai életben és az oktatásban.

7. A programot csak az integer Magyarország keretében látta megvalósíthatónak. Ezért került első helyre külpolitikai céljai között előbb a területi egység megtartása, Trianon után pedig

az integrális revízió. Megvalósításához Németországtól és Olaszországtól remélt segítséget, attól a két országtól, melyeket súlyos veszteségek, illetve csalódások értek a békerendezés során. Ezért szorgalmazta a Berlin–Róma tengely létrehozását. Ugyanezért utasította el a jó viszony ápolását a térség határainak átrajzolásában meghatározó szerepet játszó Franciaországgal és Angliával, illetve szövetségeseikkel, a kisantant országaival. Egyetlen kiutat látott az általuk alkotott gyűrűből: a délszláv állammal történő megegyezést. Ebben racionális érvek mellett azok az érzelmi kötődések is szerepet játszottak, melyek varasdi és zágrábi katonai szolgálata során alakultak ki benne. De távolabbra is tekintett. A turanizmus jegyében is szorgalmazta a keleti, főleg törökországi kapcsolatok építését.

8. Mindezek megvalósításának kulcsát pedig az erős, a társadalom egészét uraló, a megfogalmazott célokat következetesen és hatékonyan, ha kell, kíméletlen eszközökkel érvényre juttató hatalomban látta. Legyen az katonai diktatúra, egy, a társadalom egészét tömörítő mozgalom, vagy parlamentáris viszonyok között egy „nagypárt” biztos támogatását élvező erős kormány.

Ezekhez az elvekhez minden látszat ellenére haláláig makacsul ragaszkodott – miniszterelnökként is. Éppen azért, mert dogmák voltak. Az, hogy időnként kényszerből nem szólt róluk, nem jelentett részéről lemondást, mert makacsul meg is *akarta* valósítani céljait. Az alkalomra várt, hogy érvényesíthesse őket. De a várakozás sem jelentett tétlenséget. Ilyenkor kitartóan szorgoskodott a kedvező feltételek megteremtése érdekében – legyen szó (mint 1932 előtt többféle helyzetben) önmaga hatalmi pozícióba kerüléséről vagy (miniszterelnökként) a hiányzó eszközök megteremtéséről. S ha lehetett, titokban valósította meg terveinek egy-egy elemét. Főként 1928 után, azt követően, hogy

tapasztalatai és újabb tanácsadó barátai révén jobban eligazodott a politika világában, és megtanulta, miként lehet katonatisztként kialakult *kiváló taktikai érzékét* ezen a terepen is kamatoztatni. Igaz, ennek jelei korai politikai gyakorlatában is tetten érhetők, akkor azonban még sokkalta kevésbé tudta kordában tartani indulatait, mint a '20-as évek végétől, és a hév gyakran tette eredménytelenné taktikázását.

Gömbösből, akire ígéretes katonai karrier várt, nem kevésbé tehetséges, de joggal vitatott politikus, pályája csúcán pedig miniszterelnök lett. Politikusi gyengeségei részben éppen abból fakadtak, hogy haláláig katona maradt. Elsősorban nem abban az értelemben, hogy élete utolsó nyolc évében honvédelmi államtitkárként, illetve miniszterként szerepelt a magyar politikai életben – miniszterelnöksége idején is. Inkább azért, mert politikusként is megőrizte mentalitása katonás vonásait. A lényeglátásra hivatkozva a bonyolult helyzeteket is szerette leegyszerűsítve látni. Gyakran részesítette előnyben az erőt – a mérlegelés, a kompromisszumok helyett. Kevésbé kedvelte és becsülte a tárgyalásos megegyezést, helyette a gyors és határozott döntések parancsok útján történő végrehajtásának sikerében hitt. Nem bízott demokratikus megoldásokban – annál inkább a diktatórikus jellegűekben. Még ha nem is volt vérengző diktátor, mint Hitler, és a fizikai erőszakot még oly mértékben sem alkalmazta, mint például képe, Mussolini. Még ha nem is „fegyverek hegyén táncoló”, hanem „csak” a „lelkek felett uralkodó” diktatúrát kívánt megvalósítani a társadalom felülről, egy ideológia alapján történő totális megszervezése révén – az általa uralt végrehajtó hatalom és a mögötte álló kormánypárt által.

Ám a történeti tapasztalatok azt bizonyítják, hogy ez a „lelkek felett uralkodó” diktatúra is kedvezőtlen feltételeket teremt a társadalom egészséges fejlődése számára. Kedvezőtlen, mert

megöli a gondolatszabadságot, megakadályozza, hogy a helyzete és érdekei okán sokszínű társadalom életében tapasztalt problémákat sokoldalúan, több szempontból közelítsék, és többféle alternatíva, módszer végiggondolása alapján, az érdekek egyeztetésével oldják meg. Akadályozza az élet különböző területein felvetődő ötletek megvalósítását, előbb vagy utóbb megöli az egyéni kezdeményezést. Ezzel pedig, még ha rövid távon fel is tud mutatni látványos sikereket, hosszú távon gátja lesz a gazdaság fejlődésének, a kultúra és a tudomány mozgásterének beszűkítésével elszegényíti a szellem világát, lehetetlenné teszi a természetyszerűen sokszínű érdeklődés kielégítését, ezzel elszűrkíti az emberek hétköznapijait, és ami ennél fontosabb, a kor által felvetett kérdésekre adható, valóban megalapozott válaszok megszületését. Mindezek hatására és az állami intézményrendszer ellenőrző mechanizmusainak korlátozása, leépítése révén megszűnik a központi hatalom kontrollja, így ellenállás nélkül érvényesülhetnek egy szűk csoport vagy akár egyetlen személy (diktátor) hibás, esetenként önérdekből fakadó vagy csupán személyes hatalmi érdekeket szolgáló, ám a nemzet valós érdekeit veszélyeztető döntései. Egyik legkárosabb következménye pedig kiváltképp a modern világban az lehet, hogy egy vágányra tereli a külpolitikát, gyengíti a kapcsolatokat olyan országokkal, amelyek gazdaságának produktumait, tudományos életének eredményeit fontos lenne hasznosítani az élet legkülönbözőbb területein. Nem is beszélve arról, hogy az ilyen külpolitika szükségszerű következménye a konfliktusok, akár a fegyveres összeütközéshez is vezető kiéleződése – az együttműködés helyett.

A Gömbös-kormány s egyben a miniszterelnök életének nagyobb része bizonyította, hogy az ilyen politika nem a hirdetett cél, a „nemzeti egység” megteremtését szolgálja. Sokkal inkább konfliktusokat kelt vagy erősít fel – s ez előbb vagy utóbb saját

maga bukásához vezet. Ennek is következménye az, hogy az egykori falusi tanító gyerekeiből, majd katonából lett politikus nézeteinek és politikai tetteinek megítélése máig is vitákat vált ki.

Személyes életpályája azonban vitathatatlanul nagy ívű. Egy apró falucska centrumában lépett be az életbe, a falu első gyermekeként – és az országot irányító hatalom centrumából lépett ki belőle, az ország (majdnem) első embereként –, de bukott politikusként, aki adottságainak és felkészültségének hiányosságai miatt miniszterelnökként sem vált államférfivá.

FORRÁSOK ÉS IRODALOM

Korabeli kiadványok, dokumentumok

- 1932–1935. *A Gömbös-kormány három esztendő munkássága*. Stádium Sajtóvállalat, Budapest, 1935.
- A nemzeti öncélúságért! Gömbös Gyula miniszterelnök tizenkét beszéde. Stádium Sajtóvállalat, Budapest, 1932.
- Az 1920. február hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Naplója
- Az 1922. június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Naplója
- Az 1927. évi január hó 25-ére hirdetett Országgyűlés képviselőházának naplója.
- Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés képviselőházának naplója
- Béldi Béla: *Nemzetszervezés*. Különlenyomat a *Nemzeti Figyelő* 1935. X. 27., XI: 3., 10., 17., 24. és XII. 1. számaiból.
- Gömbös Gyula: *Egy magyar vezérkari tiszttel bíráltó feljegyzései a forradalomról és az ellenforradalomról*. Budapesti Hírlap Kiadása, Budapest, 1920
- Gömbös Gyula a Keresztény Kisgazda-, Földműves- és Polgári Párt ügyvezető alelnökének beszéde Szegeden, 1922. március hó 27-én a Tisza szálló nagytermében tartott népgyűlésen. *Politikai beszédek 4. füzet*. Budapest, 1922
- Keltz Sándor: Fajvédelem mint világnézet. In: *Az Ébredő Magyarok Egyesületének 1924. évi országos kongresszusán tartott előadások sorozata*. H. és é. n. [Budapest, 1924]
- Keltz Sándor: *Konzervatív világnézet*. Budapest, 1923
- Marton Béla: *A MOVE története*. Budapest, 1920
- Méhelty Lajos: A magyar tragédia élettudományi okai. VI. közlemény. Különlenyomat „*A Cél*” 1924. januári számából. Budapest, 1924
- Mussolini, Benito: *A fasiszmus doktrínája és egyéb világnézeti munkája. Gondolatok. A korporatív állam*. Gede Testvérek, Budapest, 2000 [Hasonmás kiadás]
- A Nemzeti Fascista Párt*. Vallecchi, Firenze, é. n.
- Organisationsbuch der NSDAP*. Zentralverlag der NSDAP, München, 1937⁴
- Zsilinszky Endre: *Nemzeti újjászületés és sajtó*. Budapest, 1920

Forráskiadványok

- Bethlen István titkos iratai. Szerk. és bev.: Szinai Miklós és Szücs László. Kossuth Kiadó, Budapest, 1972
- A fasiszta rendszer kiépítése és a népnem Magyarországon 1921–1924. Iratok az ellenforradalom történetéhez, II. Szerk.: Nemes Dezső. Szikra Kiadó, Budapest, 1956
- Gömbös Gyula: *Válogatott beszédek és iratok*. Szerk. és utószó: Vonyó József. Osiris, Budapest, 2004
- Gömbös pártja. A Nemzeti Egység Pártja Országos Központjának dokumentumai (1932–1939). Szerk.: Vonyó József. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 1998
- Horthy Miklós titkos iratai. Sajtó alá rendezte: Szinai Miklós és Szücs László. Kossuth Kiadó, Budapest, 1962
- Kelemen Béla: *Adatok a szegedi ellenforradalom és a szegedi kormány történetéhez (1919.)* A szerző kiadása, Szeged, 1923
- Kornfeld Mór: *Triantonól Trianonig. Tanulmányok, dokumentumok*. Közreadja: Széchenyi Ágnes. Corvina, Budapest, é. n. [2006]²
- Magyarország és a második világháború. Titkos diplomáciai okmányok a háború előzményéhez és történetéhez. Szerk.: Zsigmond László. Kossuth, Budapest, 1966³
- Magyarországi pártprogramok 1919–1944. Szerk.: Gergely Jenő – Glatz Ferenc – Pölöskei Ferenc. A 2. kiadást javította és átdolgozta: Gergely Jenő. ELTE – Eötvös Kiadó, Budapest, 2003
- Teleki Pál: *Válogatott politikai iratok és beszédek*. Szerk.: Ablonczy Balázs. Osiris, Budapest, 2000
- Tilkovszky Loránt: Bethlen István bizalmas körlevele a főispánokhoz 1922 szeptemberében. *Századok*, 2002. 5. sz. 1115–1130.
- A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. Összeáll., sajtó a. r. és bev. tan.: Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula. Kossuth Kiadó, Budapest, 1968

Naplók, emlékiratok, interjúk

- Adatok az Antal–Gömbös-féle „dömpingsajtó” megteremtéséhez (Részletek Antal István emlékirataiból). *Közli: Gergely Jenő. Múltunk*, 2004/3. sz. 243–287.
- Bethlen István emlékirata 1944. Sajtó alá rendezte: Romsics Ignác. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1988
- Bokor Pál: *Szegedországtól Magyarorszáig. Visszaemlékezés a szegedi ellenforradalmi napokra*. Belvedere, Szeged, 2005
- Boroviczeny Aladár: *A király és kormányzója*. Európa, Budapest, 1993
- Böhm Vilmos: *Két forradalom tüzeiben*. München 1923. [Hasonmás kiadás. Gondolat. n. 1990.]
- Gömbös Gyula hatalomra kerülése és kormányzása 1932–1936. Antal István sajtófőnök emlékiratai. Szerk.: Gergely Jenő. Új Palatinus–Könyvesház Kft. Budapest, 2004
- A határban a Halál kaszál... Fejezetek Prónay Pál feljegyzéseiből. Szerk. és bevezető tanulmánnyal ellátta. Szabó Ágnes és Pamlényi Ervin. Kossuth, Budapest 1963
- Horthy Miklós: *Emlékirataim*. Európa – História, Budapest, 1990
- Kozma Miklós: *Egy csapattiszt naplója 1914–1918*. Révay, h. és é. n.
- Kozma Miklós: *Az összeomlás 1918–1919*. Budapest, 1933
- Lázár Andor: *Visszaemlékezéseim*. Ráday Gyűjtemény, Budapest, 1995
- Lchár, Anton: *Erinnerungen. Gegenrevolution und Restaurationsversuche in Ungarn 1918–1921*. Oldenburg Verlag, München, 1973
- Magyarország 1921–1941. Zsitvay Tibor emlékirati. Szerk., bev.: Sipos Péter. Palatinus–Ráday Gyűjtemény, Budapest, 1999
- Östör József: *Közpályám. Politikusi életút a két világháború korából*. Sajtó alá rend., bev. tan. és jegyz.: Tóth Imre. Győr–Moson–Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága, Győr – Sopron, 2010
- Páter Zdravec titkos naplója. Szerk. és bev.: Borsányi György. Kossuth Kiadó, Budapest, 1967
- Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata 1918–1945. Sajtó alá rendezte: Pernecki Mihály. Kossuth Kiadó, Budapest, 1983
- Szokoly Endre: *...és gömbös gyula a kapitány*. Gondolat, Budapest, 1960
- Vonyó József: „Miniszterelnök akarsz-e lenni, vagy Vezér?” Kortársak Gömbös Gyuláról. *Rubicon*, 2003, 7–8. sz. 52–65.

Feldolgozások

- Ablonczy Balázs: A frankhamisítás. Hálók, személyek, döntések. *Múltunk*, 2008, 1. sz., 29–56.
- Allmayer-Beck, Johann Christoph: A császári és királyi haderő a soknemzetiségű Osztrák–Magyar Monarchiában. *Hadtörténelmi Közlemények* 1988, 4. sz. 668–670.
- Bakk Miklós: *Politikai közösség és identitás*. Komp-Press Kiadó, Kolozsvár, 2008
- Balogh Margit: *Murga*. Murga, 2000
- Borsányi György: *Válságévek krónikája 1929–1932*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1986
- Dombrády Lóránd – Tóth Sándor: *A Magyar Királyi Honvédség 1919–1945*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1987
- Dombrády Lóránd: Adalékok a magyar kormányok katonapolitikájához. In: Uő.: *Katonapolitika és hadsereg 1920–1944*. Ister, Budapest, 2000, 5–41.
- Dósa Rudolfné: *A MOVE. Egy jellegzetes magyar fasiszta szervezet, 1918–1944*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972
- Erőss Zsolt: Adalékok a Nemzeti Egység Pártja Országos Központi Irodájának történetéhez. A Defenzív Osztály. In: *A történelem szálai*. Szerk.: Fischer Ferenc – Hegedüs Katalin – Rab Virág. Publikon Kiadó, Pécs, 2010, 105–119.
- Erőss Zsolt: Bűnbakképzés és/vagy bűnbakképződés? A diktatórikus törekvések megítélése 1935–1936 fordulóján Gömbös és Marton példáján. In: *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben*. Szerk.: Gyarmati György – Lengvári István – Pók Attila – Vonyó József. Kronosz Kiadó – Magyar Történelmi Társulat – Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, Pécs – Budapest, 2013, 316–331.
- Erőss Zsolt: A martonizmus felszámolása. A Nemzeti Egység Pártjának átstrukturálása 1936-ban. *Századok* 2011, 1. sz. 161–196.
- Erőss Zsolt – Vonyó József: Gömbös kormánya, kormánypártja és a vidéki sajtó. *Egyenlítő*, 2011, 5. sz. 36–42.
- Fabinyi Tibor: A soproni evangélikus líceum története (1557–1908). In: *A soproni líceum*. Szerk.: Györffy Sándor és Hunyadi Zoltán. Tankönyvkiadó, Budapest, 1986, 9–108.

- Farkas Gábor: *Politikai viszonyok Fejér megyében 1919–1945*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980
- Fest, Joachim: *Hitler. Eine Biographie*. Ullstein, 2003
- Földes Éva – Kun László – Kutassi László: *A magyar testnevelés és sport története*. 2. jav., bőv. kiad. Sport Kiadó, Budapest, 1982
- Garay Lajos: *A Pécsi Magyar Királyi Honvéd Hadapródiskola története*. Pécs, 1939
- Gergely Jenő: *Gömbös Gyula. Vázlat egy politikai életrajzhoz*. Elektra Kiadóház, Budapest, 1999
- Gergely Jenő: *Gömbös Gyula. Politikai pályakép*. Vince Kiadó, Budapest, 2001
- Glatz Ferenc: Sajtópolitika, hivatalos ideológia (1932–1936) (A Gömbös-kormány sajtópolitikájáról). In: Glatz Ferenc: *Nemzeti kultúra – kultúrált nemzet 1867–1987*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1988, 225–241.
- Gratz Gusztáv: *Magyarország a két világháború között*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001
- Gunst Péter: A mezőgazdaság fejlődésének megrekedése a két világháború között (Az 1920–30-as években). In: *A magyar mezőgazdaság a XIX–XX. században, 1849–1949*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976, 275–400.
- Gyáni Gábor: Politikai kultúra – vezérkultusz. (Identitása és közvéleményteremtés.) In: Uő.: *Relatív történelem*. Typotex, Budapest, 2007, 37–49.
- Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Osiris, Budapest, 2001
- Gyurgyák János: *Magyar fajvédők. Eszmetörténeti tanulmány*. Osiris, Budapest, 2012
- Hajdu Tibor: *Tisztikar és középosztály. Ferenc József magyar tisztjei*. História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1999
- Hamann, Brigitte: *Bécs és Hitler. Egy diktátor tanulói*. Európa, Budapest, 2000
- Jenei Károly: *A Nitrokémia Ipartelepek története 1921–1948*. Nitrokémia Ipartelepek, Fűzfőgyártelep, 1976
- Kerekes Lajos: *Az első osztrák köztársaság alkonya. Mussolini, Gömbös és az osztrák Heimwehr*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973
- Kónya Sándor: *Gömbös kísérlete totális fasiszta diktatúra megteremtésére*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968
- Kund Attila: Méhelly Lajos és a magyar fajbiológiai kísérlete (1920–1931). *Múltunk*, 2012. 4. sz. 239–289

Lackó Miklós: Az Új Szellemi Front történetéhez. In: Lackó Miklós: *Sziget és külvilág. Válogatott tanulmányok*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1996, 99–164.

Magyarország története 8., 1918–1919, 1919–1945. Főszerk.: Ránki György. Szerk.: Hajdu Tibor, Tilkowszky Loránt. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976

Márkus László: *A Károlyi Gyula-kormány bel- és külpolitikája*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968

Nagy Péter Tibor: *A magyar oktatás második államosítása*. Educatio, Budapest, 1992

L. Nagy Zsuzsa: *Liberális pártmozgalmak 1931–1945*. Budapest, 1980

Ormos Mária: *Nácizmus – fasizmus*. Magvető, Budapest, 1987

Ormos Mária: „Soha, amíg élek!” *Az utolsó koronás Habsburg puccskísérletei 1921-ben*. Pannónia Könyvek, h. n. [Pécs], 1990

Ormos Mária: *Civitas fidelissima. Népszavazás Sopronban 1921*. Gordiusz Kiadó, Győr, é. n. [1990]

Ormos Mária: *Hitler*. T-Twins, Bp. 1994²

Ormos Mária: *Mussolini. I–II.* (Második, kiegészített kiadás.) PolgART, Budapest, 2000

Ormos Mária: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós. Pokoljárás a médiában és a politikában. I–II.* PolgART, Budapest, 2000

Ormos Mária: *A gazdasági világválság magyar visszhangja*. PolgART, Budapest, 2004

Ormos Mária: *Németország története a 20. században*. Rubicon-Könyvek, Budapest, 2008

Ormos Mária: *Politikai eszmék, politikai gyakorlatok a 20–21. században*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2009

Ormos Mária: *Magyarország a két világháború között (1919–1945)*. Csongrádi Kiadó, Debrecen, 2006²

Ormos Mária: Hamis frankokkal teli bőröndök. In: *Skandalum. Magyar közéleti botrányok 1843–1991*. Összeáll.: Gerő András. T-Twins Kiadó, Budapest, 1993, 175–193.

Ormos Mária: Feljegyzések egy magyar delegáció római tárgyalásairól 1922. november végén. In: *Európa és a magyarság a 18–20. században*. Történelem Doktori Program Kutatási Füzetek 9. Szerk.: Vitári Zsolt. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2002, 107–117.

Paksa Rudolf: A Magyar Nemzeti Függetlenségi Párt megalakulása és a fajvédők programja. *Sic Itur ad Astra*, 2005. 3–4. sz. 59–88.

Paksa Rudolf: *A magyar szélsőjobboldal története*. Jaffa Kiadó, h. n. [Budapest], 2012

Paksy Zoltán: A nemzetiszocialista mozgalmak megszerveződése, párt- és regionális struktúrája Magyarországon az 1930-as években. *Múltunk* 2009, 3. sz. 202–237.

Paksy Zoltán: A numerus clausus meghaladása: Méhelgy Lajos és a „tudományos” fajvédelem Magyarországon az 1920-as években. In: *Jogfosztás – 90 éve. Tanulmányok a numerus claususról*. Szerk.: Molnár Judit. Nonprofit Társadalomkutató Egyesület, Budapest, 2011, 121–134.

Palotás Emil: *Kelet-Európa története a 20. század első felében*. Osiris, Budapest, 2003

Pintér Sándor: *A Magyar Optikai Művek története 1876–1963*. A Magyar Történelmi Társulat Üzemtörténeti Szakosztálya, Budapest, 1972. (Üzemtörténeti Füzetek 5.)

Pollmann Ferenc: *Trianon felé. A magyar hadsereg ügye a Kiegyezéstől Trianonig*. Püldo Kiadó, Budapest, 2008

Poszler György: A jobb, a bal és a „harmadik” – a hamis tudat tragikomédiája. Népi–urbánus vita tegnap – fanyar töprengés ma. In: *Uő: Vonások és tasztások*. Liget Könyvek, Budapest, 1994

Pritz Pál: *Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932–1936*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982

Pritz Pál: A fajvédők külpolitikai nézetei (1918–1936). *Századok*, 1990, 5–6. sz. 617–669.

Pritz Pál: Magyar külpolitikai gondolkodás a 20. században. In: *Magyar külpolitikai gondolkodás a 20. században*. Szerk.: Pritz Pál, Sipos Balázs és Zeidler Miklós közreműködésével. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 2006, 9–56.

Pritz Pál: Huszadik századi magyar külpolitika. In: *A mi 20. századunk*. Szerk.: Kovács Kiss Gyöngy – Romsics Ignác. Komp-Press Kiadó – Korunk, Kolozsvár, 2011, 181–256.

Pritz Pál: Kun Béla után – Horthy Miklós előtt. Magyarország és az antant 1919 nyarán. In: Pritz Pál: *Az objektivitás mítosza? Hazánk és a nagyvilág. 20. századi metszetek*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 2011, 59–81.

- Püski Levente: *A Horthy-rendszer*. Pannonica Kiadó, Budapest, 2006
- Rada Tibor: *A Magyar Királyi Honvéd Ludovika Akadémia és a testvérintézetek összefoglalt története (1830–1945)*. I. kötet. Calgary – Budapest, 1998
- Révay József: *Gömbös Gyula élete és politikája*. Franklin, Budapest, 1934
- Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Magyarországi Kutató Intézet, Budapest, 1991
- Romsics Ignác: Huszadik századi magyar politikai rendszerek. In: *A mi 20. századunk*. Szerk.: Kovács Kiss Gyöngy – Romsics Ignác. Komp-Press Kiadó – Korunk, Kolozsvár, 2011. 1., 50.
- Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris, Budapest, 1999
- Sipos József: A Kisgazdapárt és a Bethlen-kormány kezdeti tevékenysége. *Századok*, 1984, 4. sz. 658–708.
- Sipos József: Nagyatádi Szabó István és a Kisgazdapárt kormányzópárttá bővítése. *Századok*, 2002. 5. sz. 989–1058.
- Sipos Péter: *A szociáldemokrata szakszervezetek története Magyarországon*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1997
- Sipos Péter: Örségváltás szavazócédulákkal – 1935. In: *Parlamenti képviselő-választások 1920–2010*. Szerk.: Földes György, Hubai László. 3. bőv., átdolg. kiad. Napvilág Kiadó, Budapest, 2010, 151–180.
- Sipos Péter – Stier Miklós – Vida István: Változások a kormánypárt parlamenti képviseletének összetételében 1931–1939. *Századok*, 1967. 3–4. sz. 602–620.
- Spannenberger, Norbert: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között 1938–1944*. Lucidus Kiadó, Budapest, 2005
- Stier Miklós: A kormánypárt fasiszta jellegű átszervezésének csődjehez (1935–1936). *Századok* 1971, 3–4. sz. 696–708.
- Szabó Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*. Új Mandátum, Budapest, 2003
- Szakály Sándor: *A magyar katonai elit 1938–1945*. Budapest, 1987.
- Szakály Sándor: A sportos katonatiszt. Adalék Gömbös Gyula katonai pályafutásának rekonstruálásához. In: *Uő: Trianon, honvédség, háború, sport*. Kárpátia Stúdió, Budapest, 2013, 71–83.
- Szekfü Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, 1934
- Szuha Miklós: *Az állami beavatkozás és a magyar mezőgazdaság az 1930-as években*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962
- Takács Tibor: A főispáni kar társadalmi összetételének alakulása a két világháború közötti Magyarországon. *Századok* 2000, 5. sz. 1029–1101.
- Vargyai Gyula: *A Hadsereg politikai funkciói Magyarországon a harmincas években*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983
- Vigh Károly: *Bajcsy-Zsilinszky Endre 1886–1944. A küldetéses ember*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1992
- Vonyó József: *A Nemzeti Egység Pártjának megszervezése és taglétszámának alakulása Baranya megyében (1932–1936)*. Pécs, 1982
- Vonyó József: *Gömbös Gyula és a jobboldali radikalizmus*. Tanulmányok. Pannónia Könyvek. Pécs, 2001
- Vonyó József: Politikai küzdelmek Baranya megyében és a NEP a Gömbös-kormány idején. In: *Baranyai Helytörténetírás 1985–1986*. Szerk.: Szita László. Pécs, 1986, 355–380.
- Vonyó József: Gömbös Gyula és a nemzeti gondolat (Gömbös nemzetről vallott nézetei az 1910–1920-as években). In: *In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére*. Szerk. Lengvári István. Pécs, 1996, 417–431.
- Vonyó József: A Nemzeti Egység Pártja iratanyagának forrásértékéről. *Levéltári Szemle* 1989, 2. sz. 14–26.
- Vonyó József: A Nemzeti Egység Pártja és a választások. In: „...nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni”. Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére. Szerk.: Gebei Sándor – ifj. Bertényi Iván – Rainer M. János. Eger, Líceum Kiadó, 2011, 296–308.
- Vonyó József: Gömbös Gyula és a zsidókérdés. In: *Uő: Jobboldali radikalizmus Magyarországon 1919–1944. Tanulmányok, dokumentumok*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2012, 31–55.
- Vonyó József: Identitásteremtési kísérletek az átalakított kormánypártban. (Nemzeti Egység Pártja 1932–1936). In: *Politikai pártok a 19–20. században*. Szerk.: Réfi Attila – Sziklai István. Budapest, MTA–ELTE Pártok, pártrendszerek, parlamentarizmus kutatócsoport, Budapest, 2008
- Vonyó József: Másolta-e Gömbös Mussolinit vagy/és Hitlert? In: *Uő: Jobboldali radikalizmus Magyarországon 1919–1944. Tanulmányok, dokumentumok*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2012, 148–199.
- Vonyó József: Gömbös kormánypártjának ideológiája és programja. *Századok*, 2011, 1. sz. 3–38.

Vonyó József – Spannenberger Norbert: Felekezeti béke és társadalomszervezés (Társadalomszervezési kísérletek és a katolikus egyház a Gömbös-érában). In *Emlékkötet Zichy Gyula tiszteletére. Egyháztörténeti Tanulmányok* II. Szerk.: Horváth István, Kikindai András. Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány – Pécsi Püspökség. Budapest–Pécs, 2007, 135–164.

Zeidler Miklós: Gömbös Gyula. In: *Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953*. Tanulmányok. Szerk.: Romsics Ignác. Közreműködött: ifj. Bertényi Iván. Osiris Kiadó, Budapest, 1998, 70–97.

Zinner Tibor: *Az ébredők fénykora 1919–1923*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989

Zinner Tibor: Adatok a szélsőjobboldali egyesületek megalakulásának körülményeihez. *Történelmi Szemle*, 1979, 3–4. sz. 562–576.

KÉPEK JEGYZÉKE

1. A szülőfalu, Murga az 1930-as években (Murga Község Önkormányzatának gyűjteményéből)
2. Gömbös Gyula szülőháza (Révay József: *Gömbös Gyula és politikája*. Franklin Társulat, Budapest, 1934, 7.)
- 3–4. A szülők, Gömbös Gyula tanító az 1910-es években és Weitzel Annamária az 1930-as évek első felében (Révay József: *Gömbös Gyula és politikája*. Franklin Társulat, Budapest, 1934, 5. és 9.)
5. A 12 éves Gömbös Gyula testvéreivel. Középen fent Gömbös Gyula, testvérei (balról jobbra): János (1893), Karolin (1897), Mária (1889) (Révay József: *Gömbös Gyula és politikája*. Franklin Társulat, Budapest, 1934, 25.)
6. Sopron az 1900-as évek elején a Bécsi-dombról fotózva (A Soproni Városi Múzeum tulajdona)
7. A soproni Evangélikus Lyceum a 19–20. század fordulóján (A Soproni Városi Múzeum tulajdona)
8. Krug Lajos tanító (A Soproni Városi Múzeum tulajdona)
9. A pécsi hadapródiskola (Révay József: *Gömbös Gyula és politikája*. Franklin Társulat, Budapest, 1934, 33.)
10. Gömbös Gyula százados, 1915 (Révay József: *Gömbös Gyula és politikája*. Franklin Társulat, Budapest, 1934, 85.)
11. A *MOVE* 1. számának címlapja (MOVE, 1919. november 1. 1.)
12. A miniszterelnök (http://en.wikipedia.org/wiki/File:Gombos_Gyula.png – letöltés: 2014. március 5.)
13. Kozma György zempléni főispán levele bátyjához, a belügyminiszterhez (Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, P 1080, Kozma-család iratai 2. cs. 631/1935. L.)
14. Gömbös Gyula abádszalóki választóival (Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtára)
15. Gömbös Horthy Miklóssal (Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtára)
16. Gömbös Gyula a NEP zászlóbontó gyűlésén, Székesfehérvár, 1933. január 14. (Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtára)
17. A NEP párttagsági belépési nyilatkozat (Magyar Nemzeti Levéltár, Baranya Megyei Levéltár, NEP-iratok, NEP-adm. 1932–33.)

18. Gömbös Gyula Marton Bélával és Bornemisza Gézával a parlament folyosóján (Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtára)
19. Gömbös Gyula Bethlen Istvánnal a parlament folyosóján, 1935 elején (Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtára)
20. A pártvezetők Gömbös által aláírt megbízólevele (Magyar Nemzeti Levéltár, Baranya Megyei Levéltár, NEP-iratok, NEP-adm. 1932–33.)
21. A kinevezett pártvezetők vezérnek tett hűségesküje (Magyar Nemzeti Levéltár, Baranya Megyei Levéltár, NEP-iratok, NEP-adm. 1932–33.)
- 22–23. A NEP-szervezetek politikai vitaestéinek módszertani útmutatója (Vita és szónoki tárgyak vázlatával és rendezési útmutatással. Melléklet a NEP Országos Központja 28/1934. sz. körleveléhez. Stádium Sajtó-vállalat Rt. Budapest, 1934, címlap és 18.)
24. A soproni frontharcosok seregszemléjén, 1934. június 17. (A Soproni Városi Múzeum tulajdona)
25. Gömbös, a szónok. Sopron, 1934. június 17. (A Soproni Városi Múzeum tulajdona)
26. Gömbös Sopron város vezetőivel tárgyal, 1934 (A Soproni Városi Múzeum tulajdona)
27. Hóman Bálinttal Nagycenken egy Széchenyi-megemlékezésen, 1934 (A Soproni Városi Múzeum tulajdona)
28. Hitler és Gömbös (Révay József: *Gömbös Gyula és politikája*. Franklin Társulat, Budapest, 1934, 357.)
29. A 8 Órai Újság karikatúrája (8 Órai Újság, 1936. január 26.)
30. Az utolsó grafika Gömbösről, 1935 (*Függetlenség*, 1936. október 11.)
31. Az utolsó fotó Gömbösről, 1936. augusztus (Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtára)
32. A Döbrentei téri szobor, felrobbantása után, 1945 (Közterkep.hu; Simon László gyűjteményéből)

NÉVMUTATÓ

(A *dőlt szedés* a szakirodalmi hivatkozásokra utal)

Ábrahám Dezső, P. 87	Csáky Károly 151, 152, 153
Antal István 86, 161, 194, 195, 230, 240, 265, 267	Darányi Kálmán 159, 160, 242, 244, 265
Arányi István 192	Dollfuss, Engelbert 182
Bajcsy Zsilinszky Endre 62–64, 76, 84, 100, 118–122, 143, 149, 208, 245, 253	Duce <i>I.</i> Mussolini
<i>Bakk Miklós</i> 232, 233	Eckhardt Tibor 86, 100, 118, 120, 122, 148, 235, 236, 245
Balla Aladár 66	<i>Eröss Zsolt</i> 13, 207, 240
Bárdossy László 266	Fabinyi Teofil 28
Bartha Albert 69	Fabinyi Tihamér 159, 160
Batthyány Tivadar 78	<i>Fest, Joachim</i> 255
Beke László 193	Friedrich István 70, 71, 120
Béldi Béla 193, 194	Führer <i>I.</i> Hitler
Belitska Sándor 56	
Bethlen István 9, 55, 78, 79, 88, 103–111, 113, 114, 116, 117, 134, 138, 146–150, 152, 157–159, 163, 164, 166–169, 171, 180, 183, 188, 199, 201, 203, 206, 208, 211, 213, 214, 216, 234–236, 242, 259, 267, 268	Gaál Gaszton 149
Bodor Antal 193	<i>Garay Lajos</i> 30
<i>Bokor Pál</i> 82	<i>Gergely Jenő</i> 16, 86, 119, 195, 240
Borbély-Maczky Emil 121, 123, 156	<i>Gombocz Miklós</i> 35,
Bornemisza Géza 217	Gömbös Gyula, id. 14, 20
<i>Borsányi György</i> 99	Gömbös Imre 19
Böhm Vilmos 69, 71, 77, 78	Gömbös János 21
	Gratz Gusztáv 167
	Gyömörey György 156
	<i>Gyurgyák János</i> 117
Chamberlain, Houston Stewart 53, 124, 262	Halász Elemér 191
<i>Cornwall, Mark</i> 59	Hargittay Gyula <i>I.</i> Gömbös Gyula
	Hazai Samu 36, 65
	Héjjas család 118

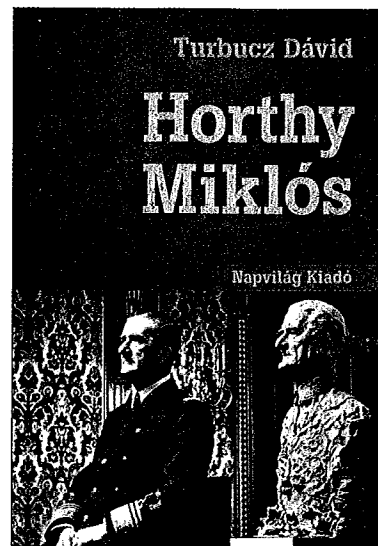
- Héjjas Iván 123
Hindenburg, Paul von 57
Hir György 120
Hitler, Adolf 15, 52, 105, 124, 165, 181–183, 207, 227, 243, 247, 248, 250–258, 260–263, 275
Hóman Bálint 121, 150, 160
Horne, John 59
Horthy Miklós 9, 18, 84–86, 92, 94, 96, 97, 101, 103, 113, 117, 146, 151–153, 156–159, 164, 169, 188, 214, 229, 238, 241, 242, 244, 251, 260
Huszár Károly 94
Imrédy Béla 159, 160, 265
Ivány Béla 188, 244
Juhász Gyula 181
Julier Ferenc 89
Kállay Miklós 217, 236
Károly, IV. 97
Károlyi Gyula 84, 159, 163, 189
Károlyi Mihály 65, 74, 76, 78
Kelemen Béla 82
Keltz Sándor 144
Kemal (Atatürk), Mustafa 115
Keresztes-Fischer Ferenc 117, 236
Kiss István, rugonfalvi 190
Kiss Menyhért 120
Klebensberg Kuno 131, 148
Kleidin Hugó 191
Kolosváry-Borcsa Mihály 196
Kontra Aladár 123
Kónya Sándor 172
Kormányzó L. Horthy Miklós
Kornfeld Móric 158, 196
Kozma György 198
Kozma Miklós 62, 63, 71, 84, 96, 149, 161, 195, 198, 217, 238, 242
Krug Lajos 34
Kun Béla 86
Lanz von Liebenfels, Jörg 53
Lanz, Adolf Joseph 262
Lázár Andor 121, 154, 159, 160, 161, 243, 267, 269
Lederer Miklós 191
Lehár Antal (Anton Lehár) 87, 92
Linder Béla 65
Lipták László 192
List, Guido von 53
Ludendorff, Erich 57, 127, 250
Lueger, Karl 161
Makkai János 265
Malcolmes Béla 192
Marton Béla 77, 84, 85, 161, 196, 206, 208, 212, 214, 219, 239
Mecser András 161
Méhely Lajos 141, 142
Mikos Ferenc 191
Mussolini, Benito 15, 105, 112, 165, 180, 183, 184, 207, 218, 245, 247–249, 251–258, 260–263, 275
Nagyatádi Szabó István L. Szabó István
Nemes Dezső 108, 147
Németh Sámuel 36
Ormos Mária 112, 145, 163
Östör József 168
Pallavicini György 78, 81, 92
Pamlényi Ervin 181
Perneki Mihály 239
Pfandesack Karola (Gömbös Imréné) 19
Poszler György 140
Poszvek Sándor 35
Pritz Pál 181
Rada Tibor 36
Ránki György 181, 266
Reichert, Greta (Gömbös Gyuláné) 49, 50, 55, 121
Révay József 22, 24, 32, 34, 35, 42, 46, 53, 62, 69, 269, 270, 272
Romsics Ignác 185
Rousseau, Jean-Jacques 132
Röder Vilmos 152
Rugonfalvi Kiss István L. Kiss István, rugonfalvi
Sándor diák L. Szilágyi Tibor
Schuschnigg, Kurt 243
Shvoy Kálmán 239
Stromfeld Aurél 72, 89
Szabó Dezső 104, 107, 167
Szabó István, Nagyatádi 93, 102, 107
Szakály Sándor 32
Széchenyi Ágnes 158
Széchenyi Bertalan 244
Szekfü Gyula 142
Szilágyi Erzsébet (Gömbös Gyuláné) 121
Szilágyi László 192
Szilágyi Tibor (Sándor diák) 165
Szina Miklós 116
Szokoly Endre 168
Sztranyavszky Sándor 159, 160, 206, 208, 216, 236, 243, 244
Szűcs László 116
Táray István 191
Teleki Pál 78, 141, 142
Tilkowszky Loránt 110, 181
Tormay Cecil 95
Tóth Imre 168
Udvardy Miklós 58
Ulain Ferenc 118, 120, 149
Varga István 191
Viktor Emánuel, III. 260
Vigh Károly 63
Vonyó József 50, 110, 189
Weitzel Annamária (Anna Maria Weitzel; id. Gömbös Gyuláné) 20
Wekerle Sándor 60
Wolff Károly 120
Zadravecz István, páter 99
Zech Alfonz 196
Zeidler Miklós 185
Zelovich László 191
Zsigmond László 265
Zsilinszky Endre I. Bajcsy Zsilinszky Endre
Zsirkay János 120

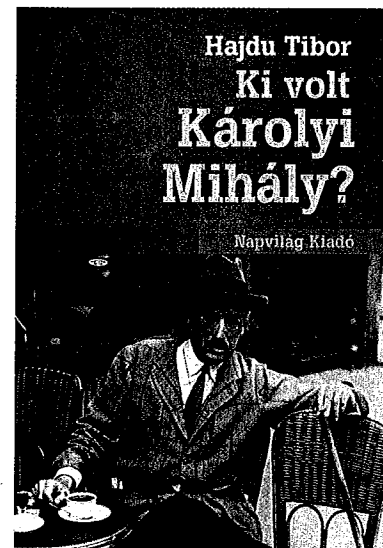
X 236896

Politikai életrajzok

a Napvilág Kiadónál

Horthy Miklós
Turbucz Dávid
Bővített második kiadás
296 oldal, képmelléklettel,
2800 Ft

Ki volt Károlyi Mihály?
Hajdu Tibor
300 oldal, képmelléklettel,
2800 Ft

Vonyó József

Gömbös Gyula

Napvilág Kiadó

Gömbös Gyula ○

X-236896

943.9-19

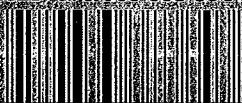
G56

Vonyó József

2800 Ft

ISBN 978-963-338-364-3

Gömbös megítélése máig vitatott. Törekvései figyelmet és minden korabeli magyar vezető politikusénál több és hevesebb, egymással is feleselő érzelmi reakciót váltottak ki. Egyesek erőszként, magyar sorskérdések legvilágosabb megfogalmazójaként és azok megoldására egyedül hívatott, emberfeletti adottságokkal rendelkező lényként dicsőítették. Mások ellenben a sátáni öök képviselőjeként emlegették, aki a korszak két obboldali diktátora, Mussolini és Hitler példáját követve döntötte romlásba Magyarországot.